

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՎ
ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱՏՈՐ
ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ
1951

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО ЯЗЫКОЗНАНИЮ И АРМЕНОВЕДЕНИЮ
ТОМ ПЕРВЫЙ

Посвященный годовщине опубликования
труда И. В. СТАЛИНА „Марксизм и вопросы языкознания“

Под редакцией Гр. Капанцяна

4147.925
2-30

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

2254

Եվրպատ Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻ «Մարքսիզմը և լեզվաբանության
նարգեքը» աշխատության լույս ընծայման տարեդարձին

Խմբագրութ յամբ՝ Գր. Ղափանցյանի

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅՅԱՆ

ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՌԻՍՄՈՒՆՔԸ ԼԵՂՎԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԳԻՐՆԵՐ

Ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատությունը նոր լույս է սփռում գիտության բոլոր բնագավառների և հատկապես հասարակական գիտությունների մի շարք բարդ և կնճռոտ հարցերի վրա: Այդ կլասիկ գործը, որ կարելի է կոչել «լեզվաբանական մանիֆեստ» մարքսիզմի մեջ, մեզ տալիս է ոչ միայն ընդհանուր տեսական դրույթներ իրենց լուծումով, այլև նշում է կոնկրետ լեզուների պատմական զարգացման և օրինաչափությունների ճիշտ ուղիները: Այդ տեսակետից հայագիտության, մասնավորապես հայոց լեզվի և նրա պատմության մի շարք խնդիրների ուսումնասիրության ճիշտ գրվածքի և մտեցման ուղղությամբ շատ անելիքներ կան:

Հայագիտության մեջ, գիտության զարգացման համընթաց եղել են այլևայլ ուղղություններ կամ մոտեցումներ, որոնք արտացոլել են իրենց դարի մտայնությունը և ուսումնասիրության մեթոդներն ու տարիճանը: Չի կարելի ժխտել, վերջին հաշվով, որոշ նվաճումներ և ձեռք բերված փաստեր, բայց այժմ մեր գիտական խիստ պահանջները բավարարել դրանք, իհարկե, չեն կարող, մանավանդ որ կարիք ունեն վերանայվելու ոչ միայն բաղձաթիվ նոր փաստերի առկայության պատճառով, այլև ուսումնասիրության նոր մեթոդալոգիայով՝ մարքսիստական կուռ աշխարհայացքի լույսի տակ: Ընկեր Ստալինի լեզվաբանական աշխատությունները ունեն հենց այդպիսի լուսարձակի նշանակություն՝ թե տեսականորեն և թե գործնականորեն:

Հայանի է, որ ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատությունը նախորդեց մի լայն գիտակուսիս «Պրավդայի» էջերում, ուր ազատորեն հանդես եկան լեզվաբանական հարցերի շուրջը՝ թե այսպես կոչված «լեզվի նոր

ուսմունքի» կողմնակիցները և թե ն. Մառի այդ «ուսմունքի» հակառակորդները: Քննվում էին և վիճարկվում բազմաթիվ հարցեր ու մտացունենքներ, որոնք հաճախ հակասական բնույթ էին կրում: Միայն ընկեր Ստալինի հեղինակավոր խոսքը վերջ տվեց լեզվաբանությունը ասպարեզում գոյություն ունեցած խառնաշփոթին և մերկացրեց ն. Մառի կեղծ-մարքսիստական և վուլգար-մատերիալիստական «ուսմունքը»:

Ընկեր Ստալինի կլասիկ աշխատություններով լուծվեցին մի շարք լեզվաբանական պրոբլեմներ և հարցեր, ինչպես՝ 1) լեզվի ոչ վերնաշենք լինելը՝ հակառակ ն. Մառի պնդման, 2) լեզվի ընդհանուր ցեղային, ժողովրդական և ազգային բնույթը՝ հակառակ ն. Մառի կողմից շեշտվող միայն դասակարգային բնույթի, 3) լեզվի զարգացումը էվոլուցիոն ձևով, իր սրակական ներքին առաջընթացով և ոչ թե թուխչքներով: 4) լեզվի խաշավորությունը տերիտորիալ ընդհանուր տարածություններում, որպես ինտելեկտուալ մի պրոցես՝ որոշ լեզվի դերիշխանությունը (հաղթանակով), և ոչ թե հետևանք «միասնական լեզվաստեղծական պրոցեսի»՝ իր թուխչքներով և կոնկրետ լեզուների պատմության բացակայությամբ, ինչպես շեշտում էր ն. Մառը, 5) լեզվի գենետիկական՝ ազգակցական դրույթը իր պատմահամեմատական մեթոդով, հակառակ ն. Մառի «ստաղիալ» տիպոլոգիայի և չորս էլեմենտներից ելած հնէաբանական մեթոդի, 6) մտածողության և լեզվի դիալեկտիկական միասնությունը՝ հակառակ ն. Մառի զրանց անջատելու տեսություն՝ կապված նոր տեսիլիկայի հետ, լեզվի բնական նորմաներից ազատազրկելու հետ, 7) լեզվաբանների, մանավանդ ուսուցիչների զբաղմունքները զիտություն մեջ՝ հակառակ ն. Մառի ժխտողական վերաբերմունքի, 8) քերականության և հիմնական բառային ֆոնդի նշանակությունը լեզվի սպեցիֆիկումի գնահատման գործում՝ հակառակ ն. Մառի կողմից զրանց նսեմացման և այլն և այլն: Ակադ. Վ. Է. Ինոզրազովը իր «Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания»¹ աշխատության մեջ բերում է մտաերկուտանյակ այդպիսի նոր խնդիրներ, որ զբեղ և լուծել է ընկեր Ստալինը, ոչնչացնող քննադատության ենթարկելով ն. Մառի սխալ և իդեալիստական կոնցեպցիան այդ և նման լեզվաբանական խնդիրների նկատմամբ:

¹ «Известия» АН. СССР, Отделение литературы и языка, 1950 г., том IX, вып. 1, էջեր 36—38:

Կարիք չկա այստեղ մանրամասնորեն կանգ առնելու այդ բոլորի վրա և մանավանդ այն երկարատև լճացման վրա, որ ստեղծվել էր լեզվաբանությունից բնագավառում՝ շնորհիվ ն. Մառի և նրա «աշակերանների» գործունեությունից:

Ընկեր Ստալինի պատմական ելույթը ոչ միայն վերջ գրեց այդ վատառողջ վիճակին, որ նա կոչում է «արակշիկյան» սեփմ, այլև ստեղծեց իսկական մարքսիստական լեզվաբանություն հիմունքները, որոնց հետագա զարգացման ու ստեղծագործական կիրառման ասպարեզում ամենից առաջ շահադրված են կոնկրետ լեզուների հետազոտողները, մանավանդ, երբ հարցը վերաբերում է այդ լեզուների պատմության ուսումնասիրությանը:

Այդ տեսակետից ես կմատնանշեի լեզվի ուսումնասիրության մեջ նախ և առաջ այն, ինչ ընկեր Ստալինը կոչում է լեզվի սպեցիֆիկում — քերականությունը և հիմնական բառային ֆոնդը: Սրանց զարգացման խնդրում առաջին հերթին ի նկատի ունենք բառային կազմը, որը հարաձուս և փոփոխական է, ազդվելով անմիջապես մեր կենցաղային, քաղաքական, իրավական և այլ գործունեությունից. ապա հիմնական բառային ֆոնդը, որը իր հիմքում կրում է բառարմանները և ավելի պահպանողական է ու մնալուն: Ինչ վերաբերում է քերականությանը, ապա նա ավելի դանդաղ է փոխվում, պահելով իր մեջ լեզվական նորմաների դարավոր ձևավորումը: Այս բոլորը, ինչպես ընկեր Ստալինն է մատնանշել, ցույց է տալիս, որ լեզվի բովանդակության սպեցիֆիկումը համաչափ չի փոփոխվում ու զարգանում, այլ մեկ կողմը (լեքսիկականը) ավելի շուտ է արձագանքում մեր նոր մտածողության և կուլտուրայի պահանջներին, քան մյուսը (քերականականը):

Ինչ խոսք, որ բառերի կրումը և զգացումը ունի իր պատմական բնույթը, այստեղ կարող են լինել մի կողմից մեռնող և սակավ գործածվող բառեր կամ արմատներ, իսկ մյուս կողմից այնպիսի բառեր կամ արմատներ, որոնք հիմք են հանդիսանում բազմաթիվ նորանոր բառերի ստեղծման համար:

Խիստ ուշադրով պիտի լինեն նորանոր փոփոխությունների զրգապատճառները, որոնք, ինչպես գիտենք, հարստացում են լեզվի բառապաշարը, արտացոլելով նորանոր զաղափարների յուրացումը, կուլտուրայի և տեխնիկայի բարձրացման աստիճանը, մանավանդ գիտության զանազան ճյուղերի և արվեստի բնագավառներում: Բայց բառափոխությունների մեջ կարող է

լինել ոչ միայն ներքին պատճառ, այլ արտաքին, երբ որևէ լեզու պետական—քաղաքական նոր պայմանների հետևանքով կորցնում է իր սեփական սրուշ բառերը և յուրացնում իշխող ժողովրդի լեզվի բառերը (օրինակ՝ պարսկական սև, սպիտակ, ճերմակ, կապույտ, կարմիր բառերի մուտքը հայերենի մեջ և բնիկ բառերի անհայտացումը)։ Տեղական նորանոր բառերի ստեղծումը, ինչպես նաև բառերի այդ փոխառումը կարող է ստանալ պատմական մեծ նշանակություն, արտացոլելով տարբեր ժամանակաշրջաններ, տարբեր կուլտուրական աստիճաններ և կամ ազդեցություններ։ Այդ բառային մակընթացություն-տեղատվությունը սովորական է բոլոր լեզուներում, ինչպես ընկեր Ստալինն է ասում՝ «Արդյունաբերություն և գյուղատնտեսություն, առևտրի և արհեստագործի, տեխնիկայի և գիտության անընդհատ աճումը լեզվից պահանջում է նրա բառարանը համալրել իրենց աշխատանքի համար անհրաժեշտ նոր բառերով ու արտահայտություններով»¹։

Բացի այս բոլորից, տվյալ լեզվի բառային ֆոնդի պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը ինչպես, նաև նրա կառուցվածքային և քերականական կողմերի նման քննումը տվյալ ժողովրդի համար ունի նաև ծագումնաբանական նշանակություն, ժողովրդի էթնոգենեզի խնդրում լեզուն ստանում է պատմագիտական խոշոր նշանակություն։ Ինչպես նշում է ընկեր Ստալինը՝ «Լեզվի ստրուկտուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է։

Պետք է ենթադրել, որ ժամանակակից լեզվի տարրերը սաղմնավորվել են գեղեցիկոր հնագույնում, նախ քան ստրուկտուրայի դարաշրջանը»²։

Ըստ այսմ տվյալ լեզվի էլեմենտները կրում են պատմական մեծ փոփոխություններ, որպես ժողովրդի պատմության արգասիք՝ սկսած հնագույն էպոխաներից, երբ այդ լեզվի բառապաշարը այնքան էլ հարուստ չէր։ Ժողովրդական էթնիկական լեզվի առաջացման պայմաններում մինչև վերջերս իշխում էր Ն. Մառի տեսակետը, որի համաձայն լեզուները ևս խաչավորվում են բազմիցս անգամ, լինելով դասակարգային։ Մառի հետևորդները մեզ մոտ պատրաստ էին Հայաստանի մոտ երկու հարյուր հին տոհմային և ցեղային «լեզուներից» համախառն կամ պրոպոլդիոնալ միացմամբ առաջ բերել հայերենը, իրենց

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանությունը», էջ 24։
² Նույն տեղ, էջ 39։

ուսուցչի պես չընդունելով լեզուների խաչավորման ժամանակ մեկ լեզվի գերակշռությունը։ Մյուս կողմից նրանք ժխտում էին ժողովուրդների զաղթն ու տեղափոխությունը, այսինքն՝ ընդունում էին Հայաստանի այդ հնագույն ցեղերի կատարյալ սեփականությունը իրենց տեղում։ Ընկեր Ստալինը, հակառակ Մառի ու նրա «աշակերանի» այս դրույթի, մասնանշեց ոչ միայն ցեղերի բաժանվելն ու հեռացումը, այսինքն՝ տեղաշարժը, այլև նրանց լեզուների բախման և միացման ժամանակ մեկ լեզվի դոմինանտ լինելը, որը կարող է կամ իսպառ մահացման մասնել երկրորդին, կամ միևնույն ժամանակ յուրացնել նրա բառապաշարից որոշ քանակի բառեր։ «...Մաչավորման դեպքում, — ասում է ընկեր Ստալինը, — լեզուներից մեկը սովորաբար հաղթող է դուրս գալիս, պահպանում է իր քերականական կառուցվածքը, պահպանում է իր բառային հիմնական ֆոնդը և շարունակում է զարգանալ իր զարգացման ներքին օրենքներով, իսկ մյուս լեզուն աստիճանաբար կորցնում է իր որակը և աստիճանաբար մահանում։ ... Ծիշտ է, այդ դեպքում տեղի է ունենում հաղթանակած լեզվի բառային կազմի որոշ հարստացում ի հաշիվ պարտված լեզվի, բայց դա ոչ թե թուլացում, այլ, բնահակառակը, ուժեղացում է այն»¹։

Ուժեղ ներթափանցման ժամանակ իմ կարծիքով կարող է լինել նաև սակավաթիվ քերականական մասնիկների ընդունում, ինչպես այդ երևան է գալիս հայոց լեզվում, ուր ուժեղ ասիանիկ լեզվաձևերի հետ կան և հնդկարտական որոշ մորֆեմաներ։ Քերականական որոշ ստացված ձևեր կան, օրինակ՝ մեղրելեքենում, մեր բարբառներում (համեմատել՝ չորսինջի, վեցինջի...) և այլն։

Ընկեր Ստալինը, հակառակ Ն. Մառի, հակված է որոշ դրական գնահատություն տալու այսպես կոչված պատմա-համեմատական մեթոդին։ Նա ասում է. «Ն. Յա. Մառը ճղճղան կերպով նշավակում է պատմա-համեմատական մեթոդը որպես «իդեալիստական»։ Այնինչ, պետք է ասել, որ պատմա-համեմատական մեթոդը, չնայած իր լուրջ թերություններին, այնուամենայնիվ, ավելի լավ է, քան Ն. Յա. Մառի իրոք իդեալիստական քառատարր վերլուծությունը...»² Ընկեր Ստալինը իրավամբ շեշտում է,

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանությունը», էջ 66—67։
² Նույն տեղում, էջ 74—75։

որ այդ պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ «մղուժ է զեպի աշխատանք», այնինչ Մառի հնէարանական վերլուծումը իր հնարած շորս հնչյունա-ձևաբանական էլեմենտներով ոչ մի արդյունքի չի հասցնում:

Հնգերոպական լեզուներով զբաղվող գիտնականները, սկըսած 19-րդ դարի առաջին քառորդից, մտքերին ոչ միայն պատմա-համեմատական մեթոդը, որի մասին զովեստով է խոսել նաև Ֆ. Էնգելսը՝ այդ մեթոդի «պատմականության» համար, այլև մեծ գործ կատարելին լեզուների ազգակցությունը հայտնաբերելու և բազմաթիվ փաստեր ու օրինաչափություններ արձանագրելու ասպարեզում: Բայց լեզվաբանական այդ դպրոցները բառ իրենց տեսական-մեթոդաբանական մտայնման դուռ բուրժուական էին, թեպետ նրանց մեջ կային նաև առանձին գիտնականներ, որոնք տարերայնորեն որոշ չափով մոտենում էին մասերիալիզմին ու դիալեկտիկային (Վ. Հուժբուլդա, Հ. Շուխարդա և ուրիշներ): Բուրժուական լեզվաբանության մեջ գերակշռում են իդեալիստական ուղղությունները, ինչպիսիք են ֆորմալիստական դպրոցը, որը իրրև դոմինանտ ընդունում է լեզվի ձևը, մասնավորը, պատահականը, անհատը, սերունդների գեներացիան և այլն, սոցիոլոգիական դպրոցը, որը հենվում է Դյուրքհայմի սոցիալ-փիլիսոփայության վրա, հոգեբանական դպրոցը, որը լեզվի ըմբռնումը և զարգացումը հանում է անհատի կամ հասարակական պատկերացումներից ու ապրումներից և այլն և այլն: Այս բոլոր դպրոցները անտեսում են լեզվի զարգացումը որպես արգասիք այդ լեզուն կրող ժողովրդի կոնկրետ պատմության՝ նրա նյութական և հոգևոր բոլոր նվաճումներով: Բուրժուական լեզվաբանության այդ ուղղությունները իրենց իդեալիստիկական գիրքերով մեզ համար բացասական են, բացի իրենց կուտակած փաստական տվյալներից:

Ն. Մառը, անշուշտ, լավ մղումներից զրգված, սկսեց քննադատել այդ բուրժուական լեզվաբանությունը իր նախալեզվով, պատմա-համեմատական մեթոդի շարաշահումով, միլլրացիայի գերազնահատումով և այլն: Մակայն նա ինքն ընկավ ծայրահեղությունների մեջ, հնգերոպարանների ամեն մի (թեկուզ պետքական և գրական) տեսակետին մեխանիկորեն հակադրելով իր դրոյթները, որոնք մեծ մասամբ ավելի բացասական դուրս եկան: Օրինակ՝ եթե նրանք ընդունում էին, որ մի խումբ լեզուներ առաջացել են մի մայր լեզվից՝ «նախալեզվից», որ որոշ

ժամանակ (նախագասակարգային հասարակություններում) հնարավոր էր, բայց քիչ չափերով և սահմանափակ տարածությունների վրա, ապա Ն. Մառը իր գործունեությունների շրջանում լեզուների այդպիսի բաժանումը («դիֆֆերենցիացիան») համարում էր հետադիմական և բուրժուական ըմբռնում, թեպետ փաստերը չէին խոսում իր օգտին: Նա ամենուրեք և ամեն ժամանակ առաջ էր քաշում խաչավորման (խառնվելու) սկզբունքը՝ միացմամբ և ներթափանցմամբ (գինսեկրացիա), թեպետ այդ «սկզբունքը», ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, հակասում է պատմական զարգացման սեալ ընթացքին:

Հայտնի է Ն. Մառի մեխանիկական հակադրումը հնգերոպարաններից այդքան սերված միլլրացիայի տեսությանը, որը ինչպես հայտնի է, նրանց կողմից նորմատիվ սխտեմի է վերածված՝ անկախ ժամանակից և հասարակական վիճակից: Այդ քարացած տեսակետը ադալտոգիստոլոգիան էր ևնթարկել նաև հայ պատմաբաններին ու լեզվաբաններին, մանավանդ մեր ժողովրդի և լեզվի գեներալիստիկ խնդրում: Այնինչ միլլրացիան իր դադթերով ու տեղաշարժերով, կարելի է ասել՝ սովորական էր ժողովուրդների նախկին վիճակում, երբ նրանք գեո ապրում էին տոնմական—ցեղային ձևերով և ապրուստի համար, ինչպես և ճնշման տակ ստիպված էին տեղափոխվել հեռավոր տեղերից: Նրանք հոներին, հին գերմանացիներին (վանդալներին, գոթներին, անգլոսաքսներին...), սկյութացիներին, կիմմերներին, բուրգարներին և այլն, և այլն: Մարքսը և Էնգելսը այդ միլլրացիան ընդունում էին, և հնում ժողովուրդների տեղաշարժերն ընդունելու մեջ ոչ մի հակապատմական կամ բուրժուական կոնցեպցիայի խնդիր չկա: Ճիշտ է, բուրժուական շատ գիտնականներ միլլրացիան վեր էին ածում տեսական մի ֆախտորի, աշխատում էին շատ կուլտուրական, նյութական և էթնիկական երևույթներ բացատրել միայն գաղթի միջոցով: Բայց դա, ինքնին, այժմ չի ընդունվում առաջադեմ գիտության կողմից, մարքսիստ պատմաբանների կողմից:

Իսկ ինչ վերաբերմունք էր ցուցաբերում այս հարցի կապակցությամբ Ն. Մառը՝ իր կյանքի վերջին շրջանում: Նա կարծես թե հակված էր ամբողջովին ժխտելու միլլրացիայի երկվույթը՝ իրրև փաստ, որովհետև հնգերոպարանները հակառակ ծայրահեղության մեջ էին ընկել: Ն. Մառը օսմանցի թուրքերին ընդիմադրող էր համարում, ոչ մի տեղից չեկած, իրրև

Փոքր Ասիայի հին կուլտուրական ցեղերի հեանորդ (տես նրա «О лингвистической поездке в восточное Средиземноморье» 1934, էջեր 55—60), այնինչ ոչ մի հին գրավոր աղբյուր, քեևոագիր, հետագա հույն-հռոմեական, հայկական, արարական և այլն, չի խոսում թուրքերի մասին՝ որպես փոքրասիական հին ժողովրդի: Ընդհակառակը, այդ աղբյուրները նշում են, որ նրանք Մուլեյժմանի ղեկավարությամբ, մոտ իննսուուն և վեց հազար մարդ, գաղթել են Այթալի ստորոտներից (այժմյան Օյրուտիայից) և հաստատվել Փոքր Ասիայի Բիսնիայի շրջանում: Սեյջուկների հետ միասին դրանք հետագայում կազմում են Օսմանյան կայսրությունը, որ սիստեմատիկորեն վերջ տվեց թեքնիկներին (սիրիացիներին, հայերին, հույներին, վրացիներին) և թե նրանց հնագույն կուլտուրային: Իդեպէ հիշել այստեղ ընկեր Ստալինի հետևյալ խոսքերը այդ «կուլտուրական» թուրքերի մասին. «Հարյուրավոր տարիներ թուրքական ասսիմիլատորները ջանք էին թափում աղճատելու, խորտակելու և ոչընչացնելու բալկանյան ժողովուրդների լեզուները»¹:

Կարիք չկա խոսելու Ն. Մառի գիտական գործունեության վերջին փուլի (1924—34 թթ.) մյուս «հայտնությունների» մասին. այդ արդեն արված է «Պրավդա» թերթում գիտությունների ժամանակ և մանավանդ ընկեր Ստալինի նշանավոր, դարազրլուխ կազմող աշխատության մեջ: Նշենք միայն, որ Ն. Մառը, այնքան լավ գործեր տալով իր գործունեության առաջին շրջանում (1890—1912 թթ.), չհաշված սակավաբեղուն 1912—1924 թվերը, չկարողացավ անգամ իր հարեթական լեզուների տեսությունը ապացուցել կոնկրետ փաստերի և օրինաչափությունների հիման վրա: Նա չտվեց այդ լեզուների հիմնական նախամիջուկը («նախալեզուն»), շատ քիչ բացատրությամբ չստեղծեց համեմատական քերականություն: Բայց այդ ընթացքում, անկախ այդ «հարեթաբանությունից», նա տվեց մի շարք փայլուն աշխատություններ («Վարդանի առակների ժողովածու», «Գրիգոր Թանձթելու վարքագիրը», «Բարսյախոսը», «Անիի պեղումները» և այլն), որոնք պարունակում են արժեքավոր շատ նյութեր ու մտքեր:

Սակայն երբ Մառի ժողովրդականությունը իր «աշակերտներին» կողմից անչափ մեծարվեց ու խթանվեց, պատճառելով

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 58:

իրեն որոշ մեծամտություն, և երբ նրա այդ երկրորդ փուլի շրջադարձին չեղավ լուրջ քննադատություն՝ մանավանդ մարքսիստական անասնկույնից, — Մառը իրեն զգաց անմրցակից և հավակնող՝ մարքսիստական նոր լեզվաբանության ստեղծման գործում: Բնական է, որ ունենալով մարքսիստական քիչ պատրաստականություն, նա պիտի գլորվեր և գլորվեց արտաոտը ըմբռնումների և մտահայեցողական, ոչ պատմական ուղղությունների մեջ, որոնք փաստորեն սահմանակից էին իդեալիզմին ու մետաֆիզիկային: Այս բոլորը բացահայտվեց ընկեր Ստալինի կողմից, որը մեր լեզվաբանության հիմնադրերի գրությունը և հանճացումը վերագրեց մտականների կողմից ստեղծված արակչեկյան ուժիմին և լեզվաբանության թեորիական բացերին: Նա ցույց տվեց այդ «լեզվի նոր ուսմունքի» ամբողջ իդեալիզմը և մարքսիզմի հասարակացումն ու գոնհացումը նրա կողմից, թեպետ ինքը Մառը և իր աշակերտները այդ «ուսմունքը» հավակնում էին համարել մարքսիստական, իսկ զրա քննադատության նույնիսկ ամենափոքր փորձը համարում էին մարքսիզմի դեմ ուղղված ելույթ:

Ինչպես նշում է ընկեր Ստալինը, «Ն. Յա. Մառը լեզվաբանության մեջ մտցրեց մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեստ, պարծենկատ, մեծամյտ տոն, որը տանում է զեպի անհիմն ու թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանության մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից առաջ»: Ն. Մառը հավակնում էր նաև մեր սովետական հնագիտության հիմնադիրը հանդիսանալու և նրա բոլոր դրական նվաճումները իրեն վերագրելու, բայց նա այդ ուղղությամբ աշխատել է (այն էլ որպես սիրող) միայն նախառևույցիոն շրջանում, գլխավորապես Անիում:

Գալով հայագիտության կոնկրետ խնդիրներին, ես կմատնանշեի, որ հնդերոսպարան հայագետները հայոց լեզվի գեներալիսի խնդրում տեղեկանքի կերպով շեշտը դնում են նրա հնդեվրոպական «չերտի» վրա, իսկ ոչ հնդերոսպական տարրերը, որոնք թվով ըստ իս անհամեմատ շատ են, համարում են «փոխտություններ», «ազդեցություններ» և այլն: Ն. Մառը մի ժամանակ առաջ էր քաշում այդ տարրերի հավասարաչափ լինելը, ասելով, որ հայերենը «արիո-հարեթական» լեզու է, այսինքն խառնածին՝ թե հնդերոսպական տարրերից և թե հարեթական

² Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 74:

(=անգական, ասիանիկ): Ես իմ «Хайаса—колыбель армян», ինչպես և «К происхождению армянского языка» աշխատություններում, ի նկատի առնելով մեր լեզվի կառուցվածքային, քերականական և բառային ֆոնդի առանձնահատկությունները, որ գալիս են նրա փոքրասիական կամ ինչպես հիմա ասում են ասիանիկ բնիկ կոմպոնենտից, ընթացել եմ այլ ուղղությունը: Հայերի էթնիկական և լեզվական գոյացման սուբստրատը ես համարել եմ Հայաստ մեծ պետություն ժողովուրդը (կամ ցեղախումբը), որ ապրում էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում՝ մոտավորապես Էրզրումից մինչև Սվազ, և նրա լեզուն: Այդ լեզուն նման է եղել ասիանիկ (հին փոքրասիական) լեզուներին, թեպետ նրա հիմնական կորիզը հետագայում հարստացել է հնդեվրոպական, վրացական, խուբիտական (արմինական) — ուրարտական և այլ լեզուների բառային կազմի հաշվին: Երբ այդ լեզուն տարածվում է Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, նա հազթահարում է տեղական լեզուներն ու նրանց բարբառները: Այս երկարատև պրոցեսների հետևանքով ձևավորվում են ինչպես այդ հայասական (=հայկական) լեզուն, այնպես էլ նրա բարբառները: Գրավոր կերպով 5-րդ դարում, հենց այդ հայկական (նախկին Հայաստանի) լեզուն է, որ մնացել է հետագա «գրաբար» անվան տակ: Քաղաքական հանդամանքների բերումով այդ հին համաժողովրդական պետական լեզուն 7—9-րդ դարերում սկսում է զաղարել խոսակցական և ընդհանուր լինելուց, մանավանդ որ նա, ենթարկվելով միակողմանի գրական մշակման, հեռոնեան հետանում էր համաժողովրդական ընդհանուր խոսակցական լեզվից:

Այս պայմաններում, պետականությունից զրկված և մասնատված հայությունը ստիպված է լինում իր բարբառային խոսակցական վիճակները աստիճանաբար զարգացնել և տեղ տեղ, նայած քաղաքական-կուլտուրական կացություն, այդ բարբառները հասցնել ընդհանուր և գրական լեզվի աստիճանին: Այդպես պետք է մտենալ, ըստ իս, մեր այժմյան արևելահայ (ավելի ճիշտ՝ հյուսիսային) գրական լեզվի կազմավորմանը, որը հիմք ունենալով մեր այժմյան Արարատյան բարբառը (բայց ոչ բարբառների սրև է խառնուրդ), մշակվել և զարգացել է՝ օգտագործելով նաև գրաբարյան բառապաշարը և այդ Արարատյան բարբառի քերականությունը: Մասնավորապես այս վերջին հանգամանքից էլնելով պիտի պնդել, «արեց», «բերեց», «տվեց» և

նման ձևերի վրա և թույլ չտալ ոմանց կողմից իրենց տեղական «արավ», «բերավ», «տվավ» և այլ ձևերի գործածումը:

Երկրորդ կարևոր հայագիտական խնդիրն է մեր բարբառների ուսումնասիրությունը, մանավանդ որ, զբանք ներկայումս մեր ծրարական համաժողովրդական և պետական լեզվի առկայության պայմաններում գատապարտված են անհայտացման: Իհարկե դրանք դատակարգային լեզու չեն, ինչպես բացատրում էր Ն. Մառը («արմենական» կամ «բ» լեզուն՝ ի հակադրություն «հայկական» կամ «բ» լեզվի), կամ ինչպես կարելի էր հասկանալ Ա. Ղարիբջանի մտային կոնցեպցիայից: Իմիջիայուց մեր բարբառների «կը», «ուս» և «ել» (—«ալ») խմբերի դասակարգումը տվել է գեո 1869 թվին Ք. Պատկանյանը, սրից ընդօրինակել է Հ. Աճառյանը, իսկ սրանից էլ Ս. Ղարիբջանը, ինչպես իրավամբ մատնանշել է երիտասարդ զիտնական Հ. Մկրտչյանը:

Մեր գլխավոր խնդիրներից մեկն է նաև մեր լեզվի (այդ թվում նաև գրաբարի ու բարբառների) բառապաշարի ուսումնասիրությունը, մանավանդ դրանց արմատների և սուուգարանությունների բացահայտումը, մի խնդիր, որ ցույց կտա թե մեր լեզվի կազմության գենետիկ աղբյուրները և թե ընդհանրապես այդ կարևոր լեզվական գանձը, որպես «բառային հիմնական ֆոնդ» (ըստ ընկեր Սաալինի): Այս գծով մինչև այժմ կատարված ամենամեծ աշխատանքը պատկանում է պրոֆ. Հ. Աճառյանին, որը իր 7 հատորանոց «Արմատական բառարանով» կարծես թե լուծել է այդ պահանջը: Բայց նրա այդ երկարամյա հավաքական գործը, որ գրեթե մի մարդու աշխատանակությունից վեր էր, զործնական և մասսայական օգտագործման տեսակետից շատ անհարմար է: Ինչպես զիտել է նաև հայանի լեզվաբան ու հայագետ Ա. Մեյնը (ընկ. Աճառյանի ուսուցիչը), այդ բառարանից պետք է հանվեր ոչ զիտական մասը, որ բերել է հեղինակը որպես «սուուգարանություններ» — սկսած միջնադարից մինչև մեր օրերը: Այդ պատմական հատվածը մեծ մասամբ շատ հեռու է այժմյան գիտություն պահանջից և արտացոլում է իր զարի սխոլաստիկական կամ բառախաղացությունը՝ բառարմատների բացատրություն մեջ: Եթե մնացած զիտական մասը իր սուուգարանական ճշտությունով տպվեր (և ոչ թե ապակետիպ լիներ, ինչպես որ կա), այն ժամանակ մենք կունենայինք մի հատորանոց արժեքավոր և զործնական աշխատություն, շատ պիտանի մանավանդ մեր ուսուցչության և ուսանողություն համար:

Այդպիսի բառարանը պետք է բեռնաթափել նաև այն տեղեկու-
ցից, որը արհեստականորեն տարվում է հօգուտ հնդկերուզարա-
նություն ուղղության: Արմատական բառարան պետք է կազմել
նաև մեր բարբառների բառապաշարի համար, և այն ժամանակ
մենք կունենանք մի իսկական գանձ, որ կուտակել է հայ լե-
զուն իր գարավոր պատմության ընթացքում, սկսած դեռ Հա-
յասայից:

Մեզ պիտի հետաքրքրի նաև մեր այժմյան «բառային կազ-
մը», որն անընդհատ կատարելագործվում է ու փոփոխվում, են-
թարկվելով մեր առօրյա պահանջներին: Բարեբախտաբար մեր
օրերում հաջողվեց սպազրել չորս հատորանոց «Հայերենի բա-
ցատրական բառարանը» (պրոֆ. Ստ. Մալխասյանի), ուսուհայ-
կական և հայ-ուսական բառարանները (Ակադեմիայի լեզվի
ինստիտուտ) և մի քանի մասնագիտական բառարաններ: Այժմ
պատրաստվում է ուսուհայերեն չորս հատորանոց մեծ բառա-
րանը (Լեզվի ինստիտուտ), որը իր հիմքում ունենալու է զըլ-
խափորագիտական Ուշակովի ուսաց, բացատրական բառարանի թարգ-
մանությունը: Կարիք կա, իհարկե, և այլ բառարաններ:

Ըստ իս կարիք կա ընկեր Ստալինի աշխատությունների լույսի
տակ կազմել նաև ընդհանուր լեզվաբանության մի ձեռնարկ-
Մեր Միություն կենտրոններում կազմված ձեռնարկները, ինչպես
և մեզ մտ եղածները (է. Աղայանի գիրքը) մեծ մասամբ ենթարկ-
վել են Ն. Մառի «տեսություն» ազդեցությանը և չեն համապա-
տասխանում սովետական լեզվաբանության արդի մակարդակին:
Պիտի ավելացնել նաև, որ մեր հայագիտության տեսակետից
չենք կարող պատճենավորել ու թարգմանել նաև նոր կազմվե-
լիք ձեռնարկները, քանի որ մեզ ավելի կարող են բավարարել
այն ձեռնարկները, որոնք հազեցված լինեն հայոց, վրաց, իրա-
նական, իսթական, սերբոսլավոնական, սեմական և նման լեզուների
նյութերով, չթերագնահատելով, իհարկե, հնդկերուզարական լեզու-
ները և մանավանդ ուսերենը՝ իր հարուստ ու յուրահատուկ
լեզվամատերիարով:

Վերջապես, մենք պետք է քննադատորեն վերանայինք
նաև Ն. Մառի հայագիտական ժողովուրդները: Եթե ուրիշ
տեղերում զբաղվում են նրա տեսական-լեզվաբանական խըն-
դիրներով, Վեր ուսմունքով, որն ընկեր Ստալինի կողմից հիմ-
նովին մերկացվեց որպես ֆորմալիստական և իդեալիստական,
որպես վուլգար մատերիալիստական մի «տեսություն», ապա

հայագետները շահագրգռված են նաև վեր հանելու Ն. Մառի
սխալ տեսակետները թե մեր լեզվի և թե մեր պատմության,
հարաբարագետության, հնագիտության, ազգագրության, հին
գրականության և այլ բնագավառներում:

* * *

Ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանություն հար-
ցերը» կլասիկ աշխատությունը հիմք է դնում նոր լեզվաբա-
նության, նա կողմնացույց է բույր նրանց համար, ովքեր զբաղ-
վում են թե ընդհանուր լեզվաբանությամբ և թե կոնկրետ լե-
զուների ուսումնասիրությամբ, մանավանդ այդ լեզուների պատ-
մությունը: Այդ տեսակետից ընկեր Ստալինի լեզվաբանական
աշխատությունները ուղեցույց են նաև հայագետներին համար՝
հատկապես հայոց լեզվի պատմությունը, բարբառագիտությունը
և հայոց էթնոգենեզը լուսաբանելու համար:

Ընկեր Ստալինը առաջադրում է մեզ երեք վլխավոր լու-
ղիքներ՝ լեզվիդպացնել արակչեկյան սեփմը լեզվաբանության
մեջ, հրաժարվել Ն. Մառի սխալներից և ներդրել (ընդերքի)
մարքսիզմը լեզվաբանության մեջ, համարելով այդ սովետա-
կան լեզվաբանության առողջացման ճանապարհը: Պետք է հու-
սալ, որ Հայաստանի լեզվական ֆրոնտի մեր աշխատողները,
մանավանդ հայագետները, որոնք մի ժամանակ այնքան մեծ
տուրք տվին մառիզմին, այժմ կաշխատեն, իհարկե ոչ հապճեպ,
տալ արժեքավոր մեծագրություններ և ուսումնասիրություն-
ներ՝ արժանի ստալինյան մեր դարին և մեր մեծ առաջնորդի
լեզվաբանական կողմնորոշիչ աշխատությունը, որ իրավամբ մեզ
համար հանդիսանում է «լեզվաբանական մանիֆեստ»:

Ընկեր Ստալինի տված լեզվաբանական ուղեցույցների, սը-
պես լուսաբանի մի փարոսի լույսի տակ մենք պիտի կարողա-
նանք էլ ավելի զարգացնել սովետական լեզվաբանությունը:
Այդ տեսակետից պետք է ցույց տանք, որ սխալվում են ոմանք,
երբ կարծում են, թե մենք չպետք է քննադատենք եվրոպական
լեզվաբանությունը կամ սրեկ բան փոխենք նրա մեջ: Մենք,
իհարկե, նիհիլիստ չենք լինի Ն. Մառի նման, քննադատաբար
կյուրացնենք անցյալի լեզվաբանության կուտակած հարուստ
փառական նյութերը, բայց և կանենք շատ և շատ նոր մտե-
ցումներ, նոր ձևով կվերանահատենք այդ փաստերը, կրերենք
ու մարքսիստներն կլուսաբանենք նոր փաստեր: Մեզ, սո-

2052

վեհական լեզվաբանների այժմ առավել քան երբևիցե հարկա-
վոր է ավելի շատ ինքնավստահություն մեր ուժերի վրա, ավելի
շատ խիզախում, բայց ավելի քիչ նախազարգացածություն:
Գիտությունը ոչ մի ժամանակ կանգ չի առել և ամեն բան մի
անգամից չի լուծել: Այդ պիտի ապացույցի նաև մեր սովետա-
կան լեզվաբանությունը թե՛ ընդհանուր լեզվաբանության և թե՛
կանկրիտ լեզուների ուսումնասիրության բնագավառներում:
Բնական է, որ ետ չի մնա նաև մեր հայերենագիտությունը, որը
ունենալով իր վաստակավոր շատ հայադեաների մեծածավալ և
բազմաքանակ աշխատությունները՝ փաստական նյութի իրենց
հսկայական պաշարով, այժմ ավելի պիտի մշակվի, լրացվի և
մասնավոր գիտության նոր պահանջներին: Դրա առնամատչյան
են ստալինյան դարի բարգավաճ պայմանները և ղեկի գիտու-
թյունն ունեցած մեր խրախուսանքն ու զնահատությունը:

А. МОВСЕСЯН

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В СВЕТЕ ТРУДОВ
И. В. СТАЛИНА О ЯЗЫКЕ

В труде товарища Сталина «Марксизм и вопросы языко-
знания» затрагивается сложная проблема взаимоотношения
языка и мышления человека. Товарищ Сталин, развивая даль-
ше марксистско-ленинское учение о языке и мышлении, дает
разработку вопроса о неразрывной связи языка и мышления,
исходя при этом из высказывания К. Маркса о языке, как
«непосредственной действительности мысли».

Указания товарища Сталина проливают новый свет на
вопрос связи языка и мышления, заставляют пересмотреть и
раскрыть само понятие мышления, как свойства высокооргани-
зованной материи, отграничив его от мировоззрения. Возникает
потребность освещения вопроса об историческом развитии че-
ловеческого сознания, о так называемом первобытном мышле-
нии, о формальной и диалектической логике, о логических и
грамматических категориях и т. д. Все эти сложные проблемы
требуют разрешения путем совместных усилий лингвистов и
философов, путем углубленной проработки всей марксистской
литературы по данному вопросу. Руководящим началом в этой
работе должны быть указания товарища Сталина о специфике
языка, в корне отличные и противоположные взглядам Н. Я.
Марра и его последователей, а также всей идеалистической
школы языкознания в целом.

Настоящая работа не ставит себе целью детально разрабо-
тать такую сложную проблему, как взаимоотношение языка и
мышления. Она намечает только те общие вопросы, которые
могут возникнуть у языковеда в свете новых указаний
товарища Сталина и которые, несомненно, могут еще нуждаться
в проверке и уточнении в ходе обсуждения.

Указание товарища Сталина о неразрывной связи языка и мышления явилось, как было сказано, дальнейшим развитием марксистско-ленинского учения о языке и мышлении. Взгляды классиков марксизма-ленинизма о связи языка и мышления вытекали непосредственно из их материалистического мировоззрения и оформлялись в борьбе с идеалистической философией.

Вопрос о взаимоотношении языка и мышления интересовал людей уже давно. В науке долгое время шел спор о том, что возникло раньше—мышление или язык. отождествляя мышление с внутренней речью и сводя речь к физиологическим реакциям, бихевиористы (Уотсон и др.) делали вывод о первенстве языка по отношению к мышлению, т. е. признавали такое состояние, когда люди уже говорили, но еще не думали. Язык, таким образом, превращался в нечто самодовлеющее, из «болезни» которого выводилось развитие древнейших форм мировоззрения—мифов, а затем и религии. Идеалистическая философия, исходя из положения о первичности идеи, духа, разума, делала вывод о первичности мышления.

О возможности «чистого мышления», не связанного с языком, твердил Дюринг. Он считал, что мышление можно целиком оторвать от языка, и только тогда оно будет подлинным. «Кто способен мыслить только при посредстве речи, тот еще никогда не испытал, что означает отвлеченное и подлинное мышление», писал Дюринг. Энгельс, цитируя этот отрывок, отвечает Дюрингу: «Если так, то животные оказываются самыми отвлеченными и подлинными мыслителями, так как их мышление никогда не затемняется назойливым вмешательством речи».¹

Но и в тех случаях, когда констатировалось единство языка и мышления, оно признавалось божественным даром и не получало никакого объяснения. О нераздельности слова и мысли говорил, например, лингвист Макс Мюллер в своем труде «Наука о языке» (The Science of Language), изданном впервые в 1861 году. «Мысль и язык нераздельны,—пишет М. Мюллер.—Слова без мысли—мертвый звук; мысли без слов—ничто.... Мысль—беззвучная речь; говорить—значит думать

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1950 г., стр. 70.

вслух. Слово есть воплощенная мысль».¹ Мюллер пытается объяснить это единство языка и мышления следующим образом: «Как может звук выразить мысль? Как корни становятся знаками общих понятий?.. Постараюсь ответить короче. 400 или 500 корней, составляющих основные части в языках различных семейств не междометия и не звукоподражания. Они **звуковые типы**, произведенные силою, присущей человеческой природе. Они существуют, как выразился Платон, «по природе», но говоря с Платоном «по природе», мы должны прибавить, что под этим мы понимаем «по божескому промыслу».² Это заключение М. Мюллера полностью характеризует его, как лингвиста-идеалиста.

Маркс и Энгельс нанесли сокрушительный удар по взглядам идеалистов, отрывавших язык от мышления и твердивших о первичности мышления перед языком. «Язык так же древен, как и сознание,—писали они в «Немецкой идеологии»,—«Язык как раз и **есть** практическое, существующее и для других людей, и лишь тем самым существующее также и для меня самого действительное сознание, и, подобно сознанию, язык возникает лишь из потребности, из настоятельной нужды в общении с другими людьми».³

Критикуя и высмеивая идеалистов, которые отрывали язык от мышления и говорили о «чистом» сознании, о «чистом духе», данном человеку с самого начала, в готовом виде, раз и навсегда и не связанном с материей, Маркс и Энгельс указывали: «Человек обладает также и «сознанием». Но и им он также обладает не с самого начала в виде «чистого сознания». На «духе» с самого начала тяготеет проклятие «отягощения» его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, звуков—словом, в виде языка».⁴

Следовательно, как указывают Маркс и Энгельс, сознание и мышление человека неразрывно связаны с материей, т. е. с языком. Маркс и Энгельс определяли язык как «непосредствен-

¹ М. Мюллер, Лекции по науке о языке, русск. перевод, 1865, стр. 294.

² Там же.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стр. 20.

⁴ Там же, стр. 20.

ную действительность мысли». Идеи, говорил Маркс, не могут существовать в отрыве от языка. «Для философов,—писали Маркс и Энгельс,—одна из наиболее трудных задач—спуститься из мира мысли в действительный мир. Непосредственная действительность мысли—это язык».¹

Маркс и Энгельс отмечали, что язык и мышление человека тесно связаны друг с другом уже с самого своего возникновения. Как только человек отделился от животного и начал осознавать себя и свою ближайшую чувственную среду, у него появилась потребность в передаче своих мыслей другим, потребность в языке. Но мышление человека, как и его язык, не были даны человеку с самого начала в готовом, неизменном виде. Разум, мышление людей, как и их язык не представляют собой извечных форм. Формы и способы человеческого мышления складываются исторически и видоизменяются в процессе общественного развития. Проследив путь развития человеческого сознания, Маркс и Энгельс указывают, что в начале своей истории люди выступают как животные, их сознание является чисто стадным сознанием и носит животный характер, как и сама общественная жизнь на этой ступени. Человек отличается здесь от животного тем, что сознание заменяет ему инстинкт или же что его инстинкт осознан. Вместе с дальнейшим развитием органов чувств в процессе производственно-трудовой деятельности человека, развивается и сознание человека. Энгельс отмечает, что главными стимулами превращения мозга обезьяны в человеческий мозг были труд и рядом с ним членораздельная речь.²

Устанавливая материальные основы мышления и критикуя идеалистов, которые отрывали мышление от природы и всей действительной жизни человека, Маркс и Энгельс указывали, что мышление, каким бы сверхчувственным оно не казалось, является продуктом телесного органа—мозга. Энгельс писал: «Если... поставить вопрос, что же такое мышление и сознание, откуда они берутся, то мы увидим, что они—продукты челове-

ческого мозга и что сам человек—продукт природы, развившийся в известной природной обстановке и вместе с ней».¹

Развивая далее мысли Энгельса о мышлении, как продукте человеческого мозга, и утверждая материалистический принцип первичности материи и вторичности сознания, Ленин писал: «Материя есть первичное. Ощущение, мысль, сознание есть высший продукт особым образом организованной материи».² В свете этого указания Ленина получает особое значение учение И. П. Павлова о второй сигнальной системе, которая вскрывает материальную физиологическую основу таких высших форм человеческого сознания, как психика, мышление и речь. Вторая сигнальная система является специфической именно для человеческого сознания. «В развивающемся животном мире на фазе человека произошла чрезвычайная прибавка к механизмам нервной деятельности,—пишет И. П. Павлов.—Для животного действительность сигнализируется почти исключительно только раздражениями и следами их в больших полушариях, непосредственно приходящими в специальные клетки зрительных, слуховых и других рецепторов организма. Это то, что и мы имеем в себе как впечатления, ощущения и представления от окружающей внешней среды, как общеприродной, так и от нашей социальной, исключая слово, слышимое и видимое.

Это—первая сигнальная система действительности, общая у нас с животными. Но слово составило вторую, специально нашу, сигнальную систему действительности, будучи сигналом первых сигналов. Многочисленные раздражения словом, с одной стороны, удалили нас от действительности... С другой стороны, именно слово сделало нас людьми, о чем, конечно, здесь подробнее говорить не приходится. Однако не подлежит сомнению, что основные законы, установленные в работе первой сигнальной системы, должны также управлять и второй, потому что эта работа все той же нервной ткани».³

Павлов, установив наличие второй сигнальной системы, подчеркивал в ней качественно новую функцию деятельности

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стр. 434.

² Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1950, стр. 135, 138.

¹ Ф. Энгельс, Анти Дюринг, 1950, стр. 74.

² В. И. Ленин, Сочинения, т. 14, стр. 43.

³ И. П. Павлов, Полн. собрание трудов, т. III, стр. 568—569.

больших полушарий. Именно речь и мышление явились специфическими отличительными чертами, отделяющими человека от животного. Вторая сигнальная система, как носительница словесного мышления и речевой деятельности, осуществляет, как говорит Павлов, «межлюдскую сигнализацию». Следовательно, она тесно связана с социальной жизнью людей, а не только с биологическими процессами высшей нервной деятельности человека. Мышление и речь человека нельзя объяснять одними физиологическими закономерностями. Марксизм указывает, что будучи продуктом высоко организованной материи—мозга, мышление человека отражает объективную реальность, общественное бытие человека. Именно поэтому содержание и значение мышления и психического мира человека определяются общественными закономерностями, но не биологическими, так как они влияют и преобразуют самую материю—мозг человека и его продукт—мышление. Труд и общественная деятельность изменяют и естественную природу человека. Следовательно, рассматривая язык и мышление с точки зрения второй сигнальной системы учения И. П. Павлова, как проявления высшей нервной деятельности человека, осуществляемые большими полушариями головного мозга, мы этим нисколько не снижаем общественного содержания мышления и языка, как отражения и выражения внешнего объективного мира—природы и общественной жизни—через субъективное сознание отдельного человека.

Являясь продуктом человеческого мозга, мышление с первых же этапов своего развития отображает свойства и отношения объективной действительности, является средством для познания человеком природы и развивается в процессе воздействия человека на природу и изменения им природы. Оно является отражением и обобщением действительности в форме абстракций (понятий, суждений, умозаключений).

Ленин, развивая марксистскую материалистическую теорию познания, подробно останавливается на моментах познания человеком объективной действительности, на законах человеческого мышления, которые и являются формой отражения природы в познании человека. «Жизнь рождает мозг. В мозгу человека отражается природа. Проверая и применяя в практи-

ке своей и в технике правильность этих отражений, человек приходит к объективной истине», писал Ленин.¹

Рассматривая мышление в тесной связи с языком, Ленин указывал на их взаимосвязь, как связь формы и содержания. Язык есть форма, посредством которой выражается содержание, т. е. результаты работы мышления, познающего объективный мир. Но форму нельзя отождествлять с содержанием. Одно и то же мыслимое содержание в различных языках может выражаться в различных формах. Форма может отставать от содержания. Товарищ Сталин указывает, что «существующая форма никогда полностью не соответствует существующему содержанию: первая отстает от второго, новое содержание в известной мере всегда облечено в старую форму, вследствие чего между старой формой и новым содержанием всегда существует конфликт».² Мы иногда испытываем острую нужду в новом слове, в словесном оформлении нашей мысли: нам, как говорится, нехватает слов, чтобы выразить мысль, мы чувствуем, что употребляемые нами слова плохо выражают сознаваемые понятия или вовсе не выражают. Появляется потребность в создании новых слов, в нахождении новой формы, соответствующей новому содержанию.

Как осуществляется связь между языком и мышлением? В слове дано отражение действительности, воспринятой нашим мышлением. Но слово, как понятие о предмете, не может быть отождествлено с самим предметом. Слово, указывает Ленин, есть обобщение. Оно является известным итогом работы нашего сознания. Давая понятие предмета через слово, мы отбрасываем ряд признаков, как случайные и даем не все содержание представлений, но лишь наиболее общее. «Всякое слово (речь) уже **обобщает**,—пишет Ленин в «Конспекте лекций Гегеля по истории философии»... Чувства показывают реальность, мысль и слово—общее».³

Слово, как обобщение, создает условия для дальнейшего развития нашего познания. Знание **общего**, указывал Ленин,

¹ В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, стр. 174.

² И. В. Сталин. Собр. соч., т. 1, 1946, стр. 329.

³ В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, стр. 256.

есть ступень к познанию конкретного. «Бесконечная сумма общих понятий, законов etc. дает конкретное в его полноте».¹ Таким образом, язык, как форма для выражения наших мыслей, если они правильны—дает нам возможность иметь представление о вне нас существующем объективном мире. Именно в этом смысле товарищ Сталин указывает: «Будучи непосредственно связан с мышлением, язык регистрирует и закрепляет в словах и в соединении слов в предложениях результаты работы мышления, успехи познавательной работы человека и, таким образом, делает возможным обмен мыслями в человеческом обществе».²

Развивая далее марксистско-ленинское учение о языке и мышлении, товарищ Сталин снова подчеркивает неразрывную связь мышления человека с его языком и указывает, что нельзя представить себе «чистого» мышления, свободного от «природной материи», т. е. от языка. «Говорят, что мысли возникают в голове человека до того, как они будут высказаны в речи,—указывает товарищ Сталин,—возникают без языкового материала, без языковой оболочки, так сказать, в оголенном виде. Но это совершенно неверно. Какие бы мысли ни возникли в голове человека, и когда бы они ни возникли, они могут возникнуть и существовать лишь на базе языкового материала, на базе языковых терминов и фраз. Оголенных мыслей, свободных от языкового материала, свободных от языковой «природной материи»—не существует. «Язык есть непосредственная действительность мысли» (Маркс). Реальность мысли проявляется в языке. Только идеалисты могут говорить о мышлении, не связанном с «природной материей» языка, о мышлении без языка».³

Следовательно, каковы бы ни были формы мышления, как познания мира, возникшие в нашей голове, они неизбежно связаны с языком, с грамматикой, которая и есть «результат длительной абстрагирующей работы человеческого мышления, по-

¹ В. И. Ленин, *Философские тетради*, 1947, стр. 261.

² И. В. Сталин, *„Марксизм и вопросы языкознания“*, изд. „Правда“, 1950, стр. 18—19.

³ И. В. Сталин, *Марксизм и вопросы языкознания*, стр. 33.

казатель громадных успехов мышления». «Благодаря грамматике,—указывает товарищ Сталин,—язык получает возможность облечь человеческие мысли в материальную языковую оболочку».¹

Эти гениальные указания товарища Сталина проливают новый свет на взаимоотношения языка и мышления. Марксистское положение о том, что язык не является надстройкой, дает нам возможность глубже понять и само мышление, раскрыть его содержание и наметить четкие границы между мышлением и мировоззрением.

Являясь свойством особым образом организованной материи—мозга, мышление человека по своей сущности является единым для всех людей, хотя и выявляется посредством мышления отдельного человека. «Что такое человеческое мышление?—спрашивает Энгельс.—Есть ли это мышление отдельного единичного человека? Нет. Но оно существует только как индивидуальное мышление многих миллиардов прошедших, настоящих и будущих людей».²

Законы человеческого мышления выработаны в течение многовековой человеческой практики. Мышление человека, как и язык, не является надстройкой. Законы мышления, как свойство человеческого ума познавать закономерности объективного мира, не меняются с изменением общественных формаций. Они являются общими для всех людей, независимо от их национальности, от их социального происхождения. Нет классовых законов мышления, как нет классовых языков и классовых грамматик.

Вместе с изменением и развитием общественной жизни изменяется и развивается и человеческое мышление. В нем не только появляются новые понятия, но и совершенствуется логический строй. Но в логике мышления, как и в языке не происходит внезапных переворотов. Мышление развивается, как и язык, постепенно, путем все большего проникновения в закономерности объективного мира, все более всестороннего и полного ознакомления с ними. «Мысль человека бесконечно углуб-

¹ И. В. Сталин, *Марксизм и вопросы языкознания*, стр. 20.

² Ф. Энгельс, *Анти-Дюринг*, 1950, стр. 81.

ляется от явления к сущности, от сущности первого, так сказать, порядка, к сущности второго порядка и т. д. без конца», указывает Ленин.¹

Смена общественных формаций, изменение экономических базисов не дают скачков в развитии мышления, как не дают скачков и в развитии языка. Мышление развивается медленно и неуклонно—переходя от «живого созерцания», ощущения, восприятия к абстракции, к общему, от абстракции к практике,—проверяя на практике правильность познания явлений внешнего мира. «Практическая деятельность человека миллиарды раз должна была приводить сознание человека к повторению разных логических фигур, дабы эти фигуры могли получить значение аксиом», указывает Ленин.² Мышление человека, как познание, есть бесконечно развивающийся процесс отображения и восприятия человеком сущности явлений и предметов, процесс перехода с низших ступеней познания на высшие, процесс перехода от познания простейших свойств предметов и явлений к познанию всех связей и опосредствований всех сторон явлений. «Так как процесс мышления сам вырастает из известных условий, сам является естественным процессом, то действительно понимающее мышление может быть лишь одним и тем же, отличаясь по степени, в зависимости от зрелости развития, и, в частности, развития органа мышления», указывает Маркс.³

В научной литературе широко распространено мнение о так называемом первобытном мышлении, как о мышлении, качественно отличном от нашего, оперирующем категориями, отличным от категорий мышления цивилизованного человека («закон сопричастия и коллективные представления» по Л. Леви-Брюлю). Мышление первобытного человека,—утверждает Леви-Брюль,—является дологическим, т. е. оно не подчиняется нашей логике. Однако мы никак не можем отнять у мышления первобытных людей способности к суждению и умозаключе-

¹ В. И. Ленин, *Философские тетради*, стр. 237.

² Там же, стр. 164.

³ К. Маркс, *Письмо Л. Кугельману от 11/VII 1868 г.*, К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. XXV, стр. 525.

нию, т. е. способности к логическому мышлению. Мышление первобытных людей может быть еще мало развито, оно еще может находиться во власти конкретного живого созерцания больше, чем во власти абстракции, но оно, несомненно, уже проявляет все зачатки единой логики мышления, той естественной логики мысли, которая дает человеку первые знания об окружающем его мире и способствует развитию его производственной деятельности. О типе первобытного мышления можно говорить как о мышлении, еще слабо отражающем закономерности объективного мира, не умеющем правильно осмыслить явления природы, но, несомненно, уже владеющем основными категориями логического мышления—понятиями и суждениями. Если в безличных предложениях мы встречаемся с формами «(он) дождит», *il pleut, es regnet* и т. д., то это свидетельствует лишь о мировоззрении человечества, не имеющем правильного представления о закономерностях объективного мира, но не об «ином типе» мышления.

Исследователи первобытного мышления обычно отождествляют мировоззрение человека с его мышлением, что является грубой ошибкой.

Свойство мыслить посредством языка присуще всем нормальным людям. Без общих законов мышления общение людей, взаимное понимание было бы невозможным. Но другое дело—насколько правильно воспринимает человек закономерности реального мира, из каких посылок исходит он при объяснении тех или иных явлений действительности. И здесь мы вплотную подходим к мировоззрению. Верно, что с новыми социально-экономическими и политическими условиями у людей создается новое мировоззрение, но законы мышления человека остаются неизменными. Естественная логика мысли не меняется от того, что одна общественная формация приносит с собой одни взгляды и идеи, а другая—другие. Мышление человека и в том и в другом случае протекает по одним и тем же логическим законам понятий, суждений, умозаключений. Следовательно, нельзя смешивать человеческое мышление в его развитии с историей классовых идеологий. У всех людей логика мышления общая, но мировоззрение у различных людей, у различных классов различное. Законы мышления действуют

одинаково при любом мировоззрении. Они обязательны для всякого мыслящего человека независимо от содержания его мыслей. Правильность мышления проверяется практикой. «Если наши предпосылки верны, если мы правильно применяем к ним законы мышления, то результат должен соответствовать действительности», указывает Энгельс.¹ Во всех случаях мышление, независимо от содержания непременно осуществляется на базе слов и тесно связано с языком. Мышление, как и язык, может отражать то или иное мировоззрение, классовую точку зрения мыслящего, но само оно, как и язык, присуще всем людям в широком смысле этого слова.

Н. Я. Марр, в заслугу которому обычно ставилось признание связи и единства языка и мышления, на самом деле допустил грубую ошибку, отождествив мышление человека с его мировоззрением. Исходя из положения о надстроечном характере языка и связывая язык с мышлением, Марр, естественно, относит к надстроечным явлениям и мышление человека, тем самым отождествляя его с идеологией, с мировоззрением общества. Он неоднократно упоминает о «сущности или функции мышления, как особой надстройки»,² о «мышлении, как надстройки производства и производственных отношений»,³ о «языке—мышлении, как надстройки базиса».⁴ Признание Марром «классовости» языка вело за собой и признание «классовости» мышления, а отсюда и положение о его изменчивости. Создавая свою теорию о стадийном развитии языка—мышления, Марр утверждал, что мышление как и язык, переживает коренные качественные сдвиги. «Мышление, как и язык, есть явление становления, и его сущность и техника, а с ними его роль, изменяются в корне по сдвигам», писал Марр.⁵ Человечество, по словам Марра, «пересоздает язык с наступлением действительно новых социальных форм жизни и быта, соответственно

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1950, стр. 317.

² Н. Я. Марр. Язык и мышление, Избранные работы, т. IV, стр. 113.

³ Там же, стр. 119.

⁴ Н. Я. Марр, Предисловие к работе М. П. Чхидзе, ИР, т. V, стр. 535.

⁵ Н. Я. Марр, Язык и мышление ИР, т. III стр. 96.

новому в этих условиях мышлению».¹ Между тем, товарищ Сталин учит нас, что язык устойчиво сохраняется в течение веков и одинаково обслуживает все общество, все классы общества, как старый строй, так и новый. Общество не «пересоздает» язык, а развивает и обогащает его сообразно своим нуждам. Верно, что с новыми социальными условиями у людей создается новое мировоззрение, следовательно, правомерно говорить о сменах мировоззрения, но мышление человека, законы этого мышления, как и язык не «пересоздаются». Они, как отражение объективной закономерности, развиваются вместе с развитием познания человека, вместе с углублением познания в свойства и отношения внешнего мира.

Марр устанавливает следующие стадии развития мышления—древнейшую тотемическую с космическим и микрокосмическим мышлением и более позднюю, технологическую с формально-логическим мышлением. Марр утверждает, что на первоначальной стадии развития (тотемической) люди, собственно, еще не мыслили, а воспринимали реальный мир посредством нерасчлененных образов, «мифологически», что тогда у человека еще не было понятий и представлений, не было сознания своего индивидуального бытия, не было и звукового языка. Характеризуя тотемическую стадию развития мышления, Марр писал: «Мы оказались в обществе с мышлением без логики, в обществе—без индивидуального мышления, в мировоззрении—без бога и религиозного культа, в литературе без письма, в языке—без фонем».²

Выдвинутая Марром тотемическая стадия развития мышления подверглась справедливой критике акад. И. И. Мещанинова и Б. А. Серебренникова. И. И. Мещанинов относил такое деление к неверным и ошибочным положениям теории Марра. Он указывал, что Марр отошел здесь от социальной почвы, оторвав язык и мышление от производительного трудового акта.³ В. А. Серебренников писал, что Марр, «поправляя» Ленина, который говорил только о возможности отлета фанта-

¹ Н. Я. Марр, Общий курс учения о языке, т. II, стр. 25.

² Н. Я. Марр, Письмо о языке, ИР, т. II, стр. 387.

³ „Правда“, 16, V 1950 г., № 136 (11608), стр. 4.

зии от жизни в процессе познания, создал особую тотемическую стадию мышления, представляющую абсолютный отлет фантазии от действительности.¹

Действительно, тотемическая стадия мышления Марра в своей сущности ничем не отличается от «мистического», «дологического» мышления Л. Леви-Брюля, целиком отрывающего мышление первобытных людей от естественной логики мысли, от конкретного познания реальных жизненных процессов. Такой полный отрыв мышления человека от зачатков логики противоречит истории развития человеческого общества. Как могла осуществляться и развиваться производственная жизнь человека, если он в течение многих десятков тысяч лет неправильно отображал в своем сознании окружающий его мир и не осознавал его закономерностей, если у него не было представлений и понятий, а было лишь мифологическое образное восприятие действительности? Первобытный человек не мог бы бороться за существование и заниматься трудом, если бы его мышление не отражало объективной связи предметов и явлений внешнего мира. Энгельс указывает, что «начинавшееся вместе с развитием руки, вместе с трудом господство над природой расширяло с каждым новым шагом вперед кругозор человека. В предметах природы он постоянно открывал новые, до того неизвестные свойства».²

Следовательно, мышление человека, как процесс познания закономерностей природы, несомненно, предполагает зачатки логики уже на древнейшем этапе развития человечества. Но Марр считает, что логическое мышление появилось у человека намного позднее. Он пишет: «Общественность вырабатывает весьма поздно логическое мышление и сообразную систему языкотворчества с формально технологическим восприятием мира, когда язык—звучание берет верх над мышлением, как уже сложившиеся господствующие классы берут верх над трудящимися, предпосылка стадий, когда формальная логика, достояние классового мышления, вместе с их создавшим классом, смещается диалектико-материалистическим мышлением

¹ „Правда“, 23 мая 1950 г., № 143 (11615), стр. 4.

² Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1950, стр. 134.

пролетариата идеологически-технологическим восприятием мира, где мышление берет верх над языком...»¹

Такое понимание Марром стадий развития мышления, предполагающее, как мы видим, непрерывную борьбу между языком и мышлением, где берет верх то язык, то мышление, — не имеет, конечно, ничего общего с марксистским пониманием связи языка и мышления. Марр считает, что формально-логическое мышление, как мышление классовое, буржуазное, будет сметено диалектико-материалистическим мышлением пролетариата. Мировоззрение пролетариата—материалистическое, оно основывается на диалектическом методе познания объективного мира, но это, конечно не означает, что пролетариат должен отбросить общечеловеческие законы правильного мышления, законы логики, понятия, суждения, умозаключения как «классовые», «классово-чуждые» и не нужные ему.

Борьба, которая якобы идет между языком и мышлением на протяжении всего их развития, наконец, заканчивается, по Марру, полным отрывом языка от мышления на стадии «коммунистического, бесклассового общества». «Язык звуковой,— пишет Марр,—стал ныне уже сдавать свои функции новейшим изобретениям, побеждающим безоговорочно пространство, а мышление идет в гору от неиспользованных его накоплений в прошлом и новых стяжаний и имеет сместить и сменить полностью язык. Будущий язык—мышление, растущее в свободной от природной материи технике. Перед ним не устоять никакому языку, даже звуковому, все-таки связанному с нормами природы».² Следовательно, признавая связь языка и мышления для прошлых и современной эпох, Марр отрицает роль языка, как средства выражения мысли в истории будущего человечества.

Товарищ Сталин, разоблачая тех лингвистов, которые пренебрегают языком, как «непосредственной действительностью мысли», приводит в пример теорию Марра о будущем языке, указывая: «а) Н. Я. Марр отрывает мышление от языка, б) Н. Я. Марр считает, что общение людей можно осуществить

¹ Н. Я. Марр, Язык и мышление, том III, стр. 118.

² Н. Я. Марр, Язык и мышление, ИР, т. III, стр. 121.

и без языка, при помощи самого мышления, свободного от «природной материи», языка, свободного от «норм природы», в) отрывая мышление от языка и «освободив» его от языковой «природной материи», Н. Я. Марр попадает в болото идеализма».¹

Таким образом, Марр, считая мышление, как и язык, надстроечной классовой категорией, смешивает мышление с мировоззрением и, в конце концов, отрывает его от звукового языка как «природной материи», тем самым скатываясь на позиции идеалистов, которые также говорят о чистом сознании, о чистом мышлении, свободном от языка.

Исходя из руководящих указаний товарища Сталина о тесной связи мышления с языком, нельзя не только отрывать мышление от языка, но и отождествлять язык и мышление и ставить между ними знак равенства. Отождествление языка и мышления является грубой ошибкой, приводящей к идеализму.

Языковеды-идеалисты, придавая связи языка и сознания механический, упрощенный характер, отождествляли мышление с грамматическими формами языка, ставили их в прямую зависимость друг от друга. Ссылаясь на несовпадение языковых категорий у различных народов, они отрицали существование единого мышления. Они утверждали, что если бы Аристотель говорил не на греческом языке, а на другом, с другой конструкцией, то он написал бы другую логику, выдвинул бы другие категории. Так была построена теория об особом «языковом мышлении», т. е. о том, что каждая грамматическая структура является выражением особого типа мышления, как неизменного «духа» каждого народа. Эта точка зрения шла еще от Гумбольдта и была продолжена К. Фосслером, утверждавшим, что языки отличаются друг от друга как особые «стили», которые соответствуют особому мировоззрению народов в их целом.² Еще Чернышевский, подходя к вопросам языка с позиций революционного демократа, критикуя эту точку зрения, отмечал: «Не в том главное дело, каковы формы языка, а в том, какво уместное достояние народа, говоря-

¹ И. В. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, стр. 33.

² „Die Nationalsprachen als Stil“, Jahrbuch für Philologie, т. 1, 1925.

щего языком... Кто не хочет изобретать или повторять вздора о характере языков, должен ограничить свои суждения о их достоинствах и недостатках высказыванием справедливой мысли, что пибок, богат и при всех своих несовершенствах прекрасен язык каждого народа, уместная жизнь которого достигла высокого развития».¹

Мы знаем, что и сейчас некоторые западноевропейские лингвисты, приспешники англо-американского империализма, используют теорию «превосходства» аналитического строя английского языка, как одно из доказательств «превосходства» мышления англо-саксонской расы.

Другая попытка отождествления мышления и языка делалась в старой философской (рациональной) грамматике, идущей от Аристотеля, которая рассматривала категории языка как точное отражение логических категорий и отношений. При анализе синтаксических явлений она исходила из науки логики, из тех теоретических построений, которыми оперирует эта наука для получения определенных логических выводов. Но логические категории никак нельзя отождествлять с категориями грамматики. В. А. Богородицкий, критикуя взгляды представителей логического направления, отмечает разницу между наукой логики и грамматикой языка. «В своих формальных построениях «наука логики», — пишет он, — не затрагивает живой речи во всем ее разнообразии, но ограничивается искусственным составлением схематических предложений упрощенного типа и комбинацией их для получения определенных логических выводов. А так как грамматика имеет в виду изучение фактов живой речи в их конкретности, а не упрощенные логические нормы, то ввиду решительного различия в целях обеих наук становится очевидною необходимость строгого отделения научно-грамматического изучения языка от науки логики».²

Следовательно, категории языка, относящиеся к грамматике и отражающие наше восприятие действительности, связей и отношений между явлениями и предметами во времени и про-

¹ Полн. собр. соч. СПб., 1906, т. X, ч. 2, стр. 116.

² В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, МЛ., 1935, стр. 205.

странстве,— не могут быть отождествлены с категориями науки логики, как категориями мышления.

Исходя из указания товарища Сталина о том, что у людей, владеющих языком, не существует «оголенных» мыслей, не связанных с языковым материалом,— следует признать идеалистическими также оторванные от языка и оголенные «понятийные категории» акад. И. И. Мещанинова, положенные им в основу грамматики. Согласно Мещанинову, во всех языках мира существуют одни и те же «понятийные категории», независимые от данного языка. Акад. Мещанинов пишет: «При сходстве норм сознания на определенном этапе развития общественной среды и в языке создаются под их воздействием выдержанные системы «понятийных категорий», образующих группировки слов по их формальным и семантическим признакам... Эти категории выступающих в языковом материале понятий, получая грамматическую форму, становятся грамматическими понятиями. Формальное их выражение по языкам может быть совершенно различным, вводя многообразие внешних форм для передачи объединяющего их единства».¹ Таким образом, «понятийные категории» выявляются Мещаниновым не на основе языкового материала, а привносятся извне, как продукты внеязыкового мышления, мышления без языковой базы. «Понятийные категории» противоречат марксистскому пониманию связи языка и мышления, противоречат учению товарища Сталина о грамматическом строе языка, согласно которому грамматика абстрагируется от частного и конкретного в словах и предложениях, берет то общее, что лежит в основе изменений слов и сочетания слов в предложении и строит из него грамматические правила и законы. Следовательно, грамматическая абстракция исходит из конкретного и частного, т. е. из тех же слов и предложений, а не привносит извне какие-то «понятийные категории», существующие независимо от языка.

Указания товарища Сталина о языке и мышлении дают нам возможность и орудие для борьбы не только с вульгарно-материалистическими, но и с буржуазно-идеалистическими реакционными взглядами на язык, свойственными многим из

¹ И. И. Мещанинов, Новое учение о языке на современном этапе развития, «Русский язык в школе», 1948 № 6, стр. 3.

современных западно-европейских и американских лингвистов. Отрыв языка от мышления является особенно характерным для современной англо-американской философии. Представители современного идеализма требуют «критики языка». Язык по их мнению создан для практических целей и поэтому бессилён познать истинную природу явлений. Причина заблуждений философов, согласно представителю англо-американской философии А. Уайтхеду, заключается в том, что философия вынуждена пользоваться обычным человеческим языком, вводящим в обман и не имеющим никакого значения для познавательной деятельности людей. По Уайтхеду, в подлинную природу вещей проникает только чистое мышление человека, а не его обычный язык. Поэтому Уайтхед требует создания нового языка, языка математической логики, которым должно оперировать философское мышление.

Уайтхеду вторит глава английского субъективного идеализма Бертран Рассель, изгоняющий наш обычный язык из логики, считающий его помехой для правильного мышления. «Логика, хоть в малейшей степени доверяющая языку, ведет к фальшивой метафизике», пишет он в своей книге «Логический атомизм».¹

Чарльз Моррис в книге «Основы теории знаков» окончательно отрывает язык от мышления, объявляя, что слова—это чистые знаки, не дающие представления о действительных явлениях, и мышление только комбинирует эти знаки. Язык лишь знак. Он указывает на объект, но не может выразить его сущности.

Виттгенштейн, ученик Расселя, призывает философов отказаться от языка, молчать и пользоваться лишь символикой. «Правильный метод философии был бы таким: не говорить ничего, за исключением того, что может быть сказано, т. е. предложений естественной науки, не имеющих ничего общего с философией. И всегда, если ктонибудь захочет сказать нечто метафизическое, следует показать ему, что он не выяснил смысла определенных знаков в его предложениях. Этот метод

¹ См. М. Г. Ярошевский, «Проблема языка в освещении прилжников англо-американского империализма», Вопросы философии, 1947 № 2, стр. 269.

Ա. Մ Ո Ւ Ր Վ Ա Լ Յ Ա Ն

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հայ և վրաց ժողովուրդները եղել են ու մնում են դարափոք հարևաններ ու բարեկամներ. նրանք անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ գիր ու գրականություն ունեցող և բազմաթիվ դարերի բնթացքում իրենց գոյությունը պահպանած ամենահին ժողովուրդներ են՝ իրենց այսօրվա կենդանի, յուրահասակ լեզուներով:

Այն ատարածության վրա, որ հետագոր անցյալում գրողեցնում էին հայ և վրաց ժողովուրդները, ապրել են նաև ավելի հին գիր ունեցող ուրիշ ցեղեր ու ժողովուրդներ, որոնք պատմական որոշ իրազարձությունների հետևանքով կորցնելով իրենց այն ժամանակվա առաջավոր գիրքը, անհետացել են կրկրի երեսից՝ թողնելով, այնուամենայնիվ, որոշ ժառանգություն իրենց կուլտուրայից ու մանավանդ իրենց լեզվի բառային կազմից: Այդ ժողովուրդների լեզուներից, բնականաբար, որոշ հափով հարստացել են նաև հայոց և վրաց լեզուները (նրանց բառային կազմը), որոնք հաղթող են դուրս եկել Անդրկովկասի տերիտորիայում ապրած հին ժողովուրդների ու նրանց լեզուների պայքարում:

«Արագբուրջյան հետագա զարգացումը,— գրում է քնկեր Ստալինը.— գասակարգերի երևան գալը, գրություն երևան գալը, պետության ծագումը, որը կառավարման համար կարիք ուներ քիչ թե շատ կանոնավորված գրագրության, առևտրի զարգացումը, որը էլ ավելի կարիք ուներ կանոնավորված գրագրության, ապագրական զազգահի երևան գալը, գրականության զարգացումը,— այս բոլորը մեծ փոփոխություններ մտցրին լեզվի զարգացման մեջ: Այդ ժամանակամիջոցում ցեղերը և ժողովուրդները մասնատվում էին ու բաժանվում, խառնվում էին և խաչավորվում, իսկ հետագայում երևան եկան ազգային

мог бы оказаться неудовлетворительным для других—они не поняли бы, что мы учим их философии—но это был бы единственный строго правильный метод». (Wittgenstein. Tractatus Logico-Philosophicus)¹

Для чего понадобилось новейшим идеалистическим школам философии отрывать язык от мышления и высказывать такое недоверие к языку? Только для того, чтобы объявить реальный мир непознаваемым, подорвать основы материалистического мировоззрения, принизить роль мышления в познании законов объективного мира. Категории и понятия языка, конечно, не дают нам адекватно точного отображения действительности, это и невозможно, так как в языке мы имеем классификацию и обобщение явлений реального мира. Чувства показывают реальность, мысль и слово—общее, указывает Ленин. Но, обобщая, язык дает представление о реальных фактах действительности отображенных в мышлении. «Реальность мысли проявляется в языке»,² учит товарищ Сталин. Правильность понятий, выраженных словами, проверяется практикой. Таким образом, марксистская философия утверждает познаваемость объективного мира и возможность выразить это познание средствами человеческого языка.

Гениальный труд товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания», подходя к вопросам языка со строго-научной точки зрения, не оставляет места ни для вульгарно-материалистических, ни для идеалистических взглядов. Он вносит ясность в самый сложный вопрос связи языка и мышления и дает советским лингвистам твердую базу для разработки и конкретизации вопросов языка, как средства, орудия, «при помощи которого люди общаются друг с другом, обмениваются мыслями и добиваются взаимного понимания» (Сталин).

¹ См. М. Кориפורт. Наука против идеализма. М. 1948 г., стр. 189.

² И. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, стр. 33.

լեզուներ և պետութայններ, տեղի ունեցան սեպուցիան հեղաշրջումներ, հին հասարակական կարգերը փոխարինվեցին նորերով: Այս բոլորը է՛լ ավելի մեծ փոփոխութայններ մտցրին լեզվի և նրա զարգացման մեջ¹:

Անշուշտ, նման զարգացում են տեսել նաև հայոց և վրաց լեզուները: Այդ լեզուները կրող հայ և վրաց ժողովուրդները դարեր շարունակ ամենասերտ կապերի ու փոխհարաբերութայնների մեջ լինելով իրար հետ, ինչպես նաև մյուս հարևան ժողովուրդների հետ, բազմաթիվ զուգարկայններ ունեն իրենց լեզվի, ֆոնոլոգիայի կամ գրականության մեջ, կենցաղում, ժողովրդական ավանդութայններում և այլն: Այս հանդամանքն առաջ է բերում եզրայրական երկու ժողովուրդների պատմությունը և նրանց կուլտուրան համատեղ ուսումնասիրելու անհրաժեշտութայնը, որով բացահայտվել է և ավելի կրացահայտվի դարերի խորքից եկող հայկական ու վրացական բանասիրութայնն ո՛չ միայն մերձավորութայնը, այլև միասնութայնը:

Հայ և վրաց ժողովուրդների գիր ու գրականությունը, որ հանդես է եկել միաժամանակ սոցիալ-տնտեսական միեւնույն պայմաններում և պատմա-հասարակական միեւնույն շարժառիթներով ու պահանջներով, դարերի պատմություն ունի: Այդ երկարատև ժամանակաշրջանում, գրական սերտ շփումների հետևանքով, կատարվել են բազմաթիվ թարգմանություններ, որոնք մեզ հետաքրքրող երկու լեզուների ինչպես վաղ, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանների գրական հուշարձաններն են՝ թարգմանված հայերենից վրացերեն կամ վրացերենից հայերեն: Հետաքրքրական է, որ գրական հին շփումը, որպես միավորող ֆակտոր, զուգարկայն հայոց և վրաց մատենագրութայն սկզբնավորմանը: Այս իսկ տեսակետից հայ և վրաց ժողովուրդների գրական հուշարձանների համատեղ խորը ուսումնասիրությունը, նրանց տեքստերի բազմակողմանի ու համեմատական վերլուծությունը և հետազոտությունը, նրանց կուլտուր-պատմական նշանակութայն պարզումն ու բացահայտումը նոր լույս կսփռեն նաև հայոց ու վրաց լեզուների անցյալ պատմությունը վեր հանելու և նրանց ներկա վիճակը բացահայտելու տեսակետից,

¹ Ի. Ստալին, Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը, Հայկոտհրատ, 1951 թ., էջ 59—60:

ամբողջ փաստական մատերիալը յուրացնելու և ճիշտ կերպով օգտագործելու տեսակետից:

Հայ-վրացական բանասիրութայն ինդիւստրիայի միասնութայն և համատեղ ուսումնասիրման հիմնական հիմունքներից մեկն էլ հայոց և վրաց լեզուների վաղագույն հարակցութայններն են, կապերն ու առնչութայնները.— հաճախ այնպիսի կապեր, որոնց սկզբնաղբյուրը դժվար է, նույնիսկ անկարելի է գտնել: Դժվար է գտնել այն պատճառով, որ, օրինակ, միեւնույն ցեղը և ժողովուրդը բաժանվելով և խաչավորվելով հայ և վրաց ժողովուրդներին՝ իր լեզվի բառային կազմից որոշ ներդրում է կատարել հայոց և վրաց լեզուներում: Լեզվական այդ սարքերը, անշուշտ, ընդհանուր կլինեն վերջիններիս համար, իսկ այդ պարտված լեզուն աստիճանաբար կորցրել է իր սրակը և մահացել, ուստի և այսօր դժվար է, կամ այլևս հնարավոր չէ այդ սկզբնաղբյուրը գտնել:

Հայոց և վրաց լեզուները իրենց ներքին զարգացումն են ապրել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Անգրկովկասի տերիտորիայի վրա, որպես մի զնդանի վրա, կոփվում էր անգրկովկասյան ժողովուրդների, մանավանդ հայ և վրաց ժողովուրդների, ընդհանուր բախտը: Բազմաթիվ նվաճողներն ու ասիմիլատորները դարեր ընթացքում չկարողացան ոչնչացնել հայոց ու վրաց լեզուները, լեզվի մեջ գլխավորը հանդիսացող՝ նրանց քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը (թեև նրանց բառային կազմը, որպես սովորաբար առավել զգայունը փոփոխությունների վերաբերմամբ, համարյա անընդհատ փոփոխություն է կրել): Նրանց բառային հիմնական ֆոնդը հիմնականում պահպանվել է ամբողջապես և օգտագործվում է որպես նրանց բառային կազմի հիմքը, իսկ դարաշրջանների ընթացքում մշակված և լեզվի մեջ միս ու արյուն դարձած հայոց և վրաց լեզուների քերականական կառուցվածքը փոփոխվել է է՛լ ավելի դանդաղ, քան նրանց հիմնական բառային ֆոնդը: Հայոց և վրաց լեզուները դիմացել են բոլոր փորձութայններին, չնայած որ դեռևս խոր հնազարում սաղմավորված նրանց լեզվատարրերի մեջ (անշուշտ, բառային ազգատիկ ֆոնդով ու պրիմիտիվ քերականական կառուցվածքով) մեծ փոփոխություններ են կատարվել՝ շնորհիվ արտագրութայն հետագա զարգացման, դասակարգերի երևան գալու, գրութայն ստեղծման, պետության

ծագման, առևտրի զարգացման, տպագրական զագգահի երևան գալու և գրականության զարգացման:

Այս բախտին են տրժանացել ոչ բոլոր լեզուները: Վաղա-
գույն ժամանակներում զոյուլթյուն են ունեցել մի շարք լեզու-
ներ, որոնք վաղուց արդեն մեռած են՝ թողած լինելով իրենց
սեպագիր թի բեռագիր արձանագրությունները: զրանք են,
օրինակ, Փոքր-Ասիայի հին լեզուները՝ ուրարտերենը, խեթերե-
նը, խուրտերենը և այլն: Չենք խոսում արդեն զիր ու զրահա-
նություն չունեցող այն բազմաթիվ լեզուների մասին, որոնք
կորել են անհետ ու անհիշատակ:

Քաղաքական և կուլտուր-տնտեսական կապերը լեզվական
կոլեկտիվների միջև միշտ էլ անհուսափելի են: Այդ կապերը,
նախ և առաջ, գրեթեբոլոր են լեզվական կոլեկտիվների միջև բա-
տերի անցումներով ու յուրացումներով: Այդ է պատճառը, որ
այս կամ այն բարձր միաժամանակ զանվում է մի քանի լեզ-
վում: Այսպես, օրինակ, մի շարք բառեր զանվում են հայերե-
նում, վրացերենում և հնագույն մեռած մի շարք լեզուներում
(օր.՝ խեթերենում, խուրտերենում և այլն):

Բերենք մի-երկու օրինակ:

Հնագույն բառերից են, օր.՝ հյ. աղանձ-ել, որ նշանակում
է «բովել, խարկել, մրկել», և վրց. ջղձձ-ցձ (աղանձ-վա || լանձ-
-վա) «վտակ, խանձել»: Մրանք էլ իրենց հերթին նույնն են
խեթ. aland (կամ land) նույնիմաստ բառերի հետ:¹

Հյ. գորտ բառի սկզբնական արմատը պետք է լինի գոր՝
վերջից ա հնչյունի զարգացումով (հմմտ. այմաս—այմաստ,
սանզուզ—սանզուզտ, կրան—կրանտ «ծորակ» և այլն): Այս գոր
բառարմատի հնչյունական ալլակերպությունը՝ *գվար պետք է
լինի, իսկ սա (զվար կամ զվար ձևով) արդեն պահպանված է
հին վրացերենում (որից և՛ նոր վրացերենում)՝ նույն «գորտ»
նշանակությամբ:

Հյ. ա(ն)տառ բառի հնչյունական ալլ տարբերակն է վրց.
ցղձձ-ց (էձեր-ի || է(ն)ձեր-ի «պուրակ, թփուտ»): Մրանք նույնն
են միաժամանակ խեթ. atal «անտառ» (հմմտ. հյ. առաղձ «ան-
տառանյութ») ձևի հետ: Այսպես նաև հյ. բմուր (որից և՛ բմրել)

¹ Այս և մյուս օրինակները խեթերենից և հին մեռած լեզուներից
բերում եմ պրոֆ. Ղափանցյանի աշխատություններից՝ 1) Xetto- Armeniaca,
1931—33, Երևան 2) Хеттские боги у армян, 1940, Երևան:

բառը հիշտ կերպով համեմատության է գրված վրց. ցցցձ ||
ցցձ-ոձ (բվեր || բվր-ոմա) «հարբել» և խեթ. taval նույնիմաստ
բառարմատի հետ: Նույնն են, անշուշտ, հյ. ջախ-ել (որից և՛ ար-
մատի կրկնությունը՝ ջախ-ջախ-ել «ամուր զարնել, խորտակել»,
փշրել»), վրաց. ჯაბ-ցձ (ջախ-երա «ամուր զարնել, հարվածել»)
կամ ჯაბ-ցձ (ջախ-ուն-ի = հյ. ջախ-յուն՝ ընդհանուր -ուն = -յուն
մասնիկով) և խեթ. zahha «կորով, մարա» և այլն:

Այս և նման ընդհանուր լեզվատարբերը, որ կարելի է մի
քանի տասնյակի հասցնել, ցույց են տալիս այն վաղագույն
շփումները, որ նախապես ունեցել են հայոց և վրաց նախահայ-
րերը խեթերի հետ, ինչպես նաև խուրտերի և մյուս մեռած
հին լեզուները կրող ցեղերի ու ժողովուրդների հետ:

Հայ-վրացական հնագույն բոլոր լեզվաբանականություն-
ները, սակայն, հնարավոր չէ վավերացնել խեթական կամ խու-
րտական արձանագրություններով, քանի որ այդ արձա-
նագրությունների միայն փշրանքներն են մեզ հասել: մյուս
կողմից՝ պարզ է, որ ամեն ինչ չէր կարող ժամանակին գրե-
թեբոլորով այդ արձանագրություններում: Սակայն այդ լեզվաբան-
ականությունները հաստատելու համար կան նաև ուրիշ աղբյուր-
ներ:

Հայանի է, որ մարդկային վաղագույն զրագմունքներից էր
որսորդությունը, իսկ այնուհետև՝ կենդանիների ընտելացումն
ու հողագործությունը: Կենդանիների անունները, բնականաբար,
մեծ մասամբ պետք է կապված լինեն մարդկային այդ վաղա-
գույն զրագմունքի հետ:

Կովկասյան լեզուներում պահպանված մի շարք կենդանի-
ների անուններ, որ մեծ մասամբ վաղագույն ժամանակներից
են զայիս, ես զտնում եմ նաև հայերենի մեջ (երբեմն միաժա-
մանակ նաև հնդեվրոպական որոշ լեզուների մեջ). սա ևս ցույց
է տալիս, որ հայերենը շփումների ու ներթափանցումների պրո-
ցես է ապրել ընդհանրապես կովկասյան և մասնավորապես քարթ-
վեական լեզուների հետ զեռես խոր հնագարում, երբ սագմ-
նավորվել են ժամանակակից հայոց և վրաց լեզուների տարբե-
րը՝ բառային աղքատիկ ֆունդով ու քերականական պրիմիտիվ
կառուցվածքով:

Վերցնենք, օր., տիկ բառը: Սա, անշուշտ, հնագույն բառե-
րից է, որ պահպանված է ինչպես հայոց, այնպես էլ վրաց և
կովկասյան մյուս լեզուներում (թերևս նաև որոշ հնդեվրոպական

լեզուներում): Բայց թե որ լեզվից որին է անցել, դժվար է տեսլ:

Հարավային կովկասյան կամ քարթվելական լեզուներում տիկ (որից և՛ րիկ կամ ցիկ) կամ սղված տկ ընդհանուր բառարմատից տարբեր մասնիկներով կազմված են, օր.՝ ճան. տիկ-անի = վրց. րիկ-անի կամ ցիկ-անի «այծիկ, ուլ» նշանակությունը (ինչպես նաև՝ բուր-ցիկ-ի «այծյամ», վա-ցիկ-ի կամ վա-ցի օրծ այծ»): նմանապես բա-տկ-անի «գառ» կամ բա-տիկ-ի «մատաղաշ այծ, ուլ», կամ նաև մեզր. բա-տիկ-ի կամ բա-տիկ-ա (բա-տիկ-անի ձևից), որից և՛ բա-տի-ա «մի տարեկան էգ այծ» և այլն: Այնուհետև այս նույն տիկ բառարմատը տեկ կամ տիգ ձևով տարածված է նաև հյուսիսային կովկասյան լեզուներում, օր.՝ չերքեզերենում, չաչներենում, քիստերենում, ծովերենում և այլն:

Այս բոլոր բառաձևերը թե հարավային և թե հյուսիսային կովկասյան լեզուներում արտահայտում են ընդհանրապես կենդանու՝ այծի, ուլի, ոչխարի, գառան և այլ շորքտանիների գաղափարը:

Հյ. տիկ կամ սղված տկ (օր.՝ տկ-նոր ձևի մեջ) բառարմատն ևս, ինչպես կովկասյան լեզուների համարժեքներից է երեփում, սկզբում, բնականաբար, պետք է արտահայտեր նաև ընդհանրապես կենդանու գաղափարը և ապա կենդանուց հանած այդ նույն կենդանու մորթու գաղափարը (որի համար հմմտ. սուս. КОЗА «այծ» և КОЖА «մորթի»): Որ տիկ բառը հայերենում ընդհանրապես կենդանու մորթու գաղափար է ստացել, դա պարզ երևում է, իմ կարծիքով, դեռ այսօր էլ պահպանված հայաց սրուշ դարձվածքներից՝ «Տկերով կարազ ու պանիր», «Եղն ու մեզրը շան տկի մեջ» և այլն: Պարզ է, որ տիկ բառն այստեղ միայն այծի մորթուց շինած ամանը չի հասկացվում, այլ ընդհանրապես կենդանու մորթու:

Ինչպես տիկ բառը հայերենում ընդհանրապես կենդանու մորթի է նշանակում, այնպես էլ նրա համարժեքը կովկասյան լեզուներում հենց ուղղակի կենդանի է նշանակում՝ ընդհանրապես: Սկզբնական, անշուշտ, մի բառաձևից յուրյց տված իմաստի լայն կամ ընդհանուր առումն է՝ տարբեր նշանակություններով (օր.՝ տիկ բառարմատը ոչ միայն նշանակել է «այծ», այլ ընդհանրապես կենդանի՝ այծ, ուլ, ոչխար, գառ և այլն): Իմաստի այս բազմազանությունը հեռավորին կովկասյան լեզուները տիկ կամ ցիկ բառարմատի հեռավորացած պահել են նաև բա-

(օր.՝ բա-տիկ-ի ձևի մեջ) և վա-(օր.՝ վա-ցիկ-ի ձևի մեջ) նախամասնիկները, որոնք երբեմնի քերականական սեռի կամ դասի ցուցանիչներն են:¹

Այս բոլորից հետո նույնիսկ դժվար է մտածել, թե ի՞նչ տիկ բառը հնդեվրոպական է (եվրոպայից բերած կամ ներմուծած), ինչպես այդ նշված է պրոֆ. Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանում»:

Սա մի օրինակ է, որ բերեցի այստեղ, որպես նմուշ: Հայոց և վրաց լեզուներում հարյուրավոր նման օրինակներ կարելի է գտնել:²

Այսպես նաև թուրքերի ընդհանուր անունները, օր.՝ իյարծիվ = վրց. արծուց-ու (արծիվ-ի «միևնույն թուրք»)։ իյ. բու = վրց. Զյ (բու) երկուսն էլ, ըստ երևույթին, բնաձայն, որ երկու լեզվում էլ ինչ-որ «բու» ձայնի հետ է կապված, որով կոչվել է, անշուշտ, միևնույն թուրքեր. իյ. դոխ (|| դոկ-դոկ) = վրց. մեզր. Ըոյ-ու (դոկ-իա) «1. նավիկ, վանկ, 2. աղամիս, աղամուս ձագ» (կամ՝ իյ. դոկ-դոկ կրկնականը «նույն նշ.»), իյ. կաշ-աղակ (կաշ- արմատով և -աղակ մասնիկով, որի համար հմմտ. փակ-աղակ) = վրց. Կաշ-Կաշ-ու (կան-կան-ի «կաշաղակ»)՝ արմատի կրկնությունը. իյ. կկու (<*կու-կու կրկնականը) = վրց. ԿԿԿԿ-ու (գուգու-ի «կկու»), անշուշտ, բնաձայն՝ կու || գու արմատի կրկնությունը. իյ. հուպու (|| յուպու) = վրց. ԸԾԸԾ-ու (սիսի-ի «հուպու»)՝ արմատի կրկնությունը. իյ. հայ = վրց. Կո-ու (հար-ի «հայ»), իյ. հենդ (|| հենդ-ուկ) = վրց. Կո-ու (հի-հալ-ի «հենդ-ուկ»), իյ. հու-հու «հնդկահավ» = վրց. Կո-ու (հավ-հավ-ի || հի-հավ-ի || հի-հի-ի «թուրք», որից և՛ վրց. Ծավ-հավ-ի ազգանունը)՝ երկուսն էլ բնաձայն և կազմված (հու || հավ || հի) պարզ արմատի կրկնությունից (հու արմատի հետ է կապված

1 Ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Իվ. Զավախիշվիլին իր «Քարթվելական և կովկասյան լեզուների ունենակազմական բնույթն ու ազգակցությունը» սովորածավալ աշխատության մեջ (Վրաց, լեզվով, 1937 թ.):

2 Այս հարցերը մանրամասնորեն ուսումնասիրված են իմ «Հայերենի բառերը և նրանց անշուշտությունները վրաց և կովկասյան մյուս լեզուներին հետ» աշխատության մեջ, որից մի-երկու հոդված տպագրված է համառոտակի («Հայ-վրացական բառային գույազիկություններ», Պետ. համալսարանի Մասի կարենտի աշխատություններ, № 2, 1947, «Մի խումբ կենդանիների և թռչունների հայ-վրացական ընդհանուր անուններ», Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ-ի «Տեղեկագիր», № 3, 1949):

զուներ, բազմաթիվ ընդհանուր բառերի կողքին ունեն նաև մի քանի տասնյակի չափ ընդհանուր մասնիկներ (սրանք երբեմն կապվելով նաև ուրիշ, հին լեզուների հետ), — ինչպես բառաստեղծական կամ բառակազմական, այնպես էլ հոգնակերտական (նաև հոլովակն) մասնիկներ:

Այդ մասնիկներից են՝

1. Հյ. -եր || -ար (|| -եար) || -որ || -ր = սման. -օհ (-ար || -ար || -ար || -ար) հոգնակի մասնիկները (որոնց նմանը կգտնվի նաև էտրուսկերենում և փոքր-ասիական լեզուներում),¹ սրանք հանդես են գալիս թե՛ անուններում և թե՛ բայաձևերում:

2. Հյ. -ան-ի || -ն-ի || -ե-ան (|| -են) = վրց. -ն || -ն || -ն (|| -ն || -ան || -են) հոգնակի մասնիկները (հյ. -ն հոգնակի մասնիկը հնդեվրոպարանները ուղուժ են հանել հնդ. ու. ից):

3. Հյ. -ք = արևադ. ից (-ք) հոգնակի մասնիկները, օր.՝ արև. ամալ «ծառ» բառի հոգնակին է՝ ամլա-քը «ծառք, ծառեր», աչը «ձի» — աչը-քը «ձիք, ձիեր», ակաու «հավ» — ակաու-քը «հավք, հավեր»... և այլն:

4. Հյ. -ց = վրց. -տ (-ք) և արև. -ցը հոգնակի մասնիկները, օր.՝ վրց. Մարիամա-ան-ք «Մարիամ-ան-ց», վրց. օրարա-ան-ք «Օրար-ան-ց», վրց. մա-ք «նրանց», վրց. վ-ձեր-ք «գրում ենք», ս-ձեր-ք «գրում ենք»... արև. ամալիվ «աշակերտ» բառից՝ ամալիվ-ցը «աշակերտներ», ամալիվ «աղբիլ» բառից՝ ամալիվ-ցը «աղբիլներ», ազլա «հարևան» բառից՝ ազլա-ցը «հարևաններ»... և այլն:

5. Հյ. -եան (|| -եայ) = վրց. -օն (-իան) բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. գուև-եան և գուև-եայ = վրց. փեր-իան-ի «զուստիս, զուստիս տեղը, աղվոր գուստիս»:

6. Հյ. -ան = վրց. -օն (-ան), օր.՝ հյ. Մարիամ-ան-ց = վրց. Մարիամ-ան-ք... և այլն:

7. Հյ. -աւ = վրց. -օն (-ավ) երբեմնի գործիական հոլովանիշները, պահպանված նաև տեղանունների մեջ՝ վրց. Թել-ավ-ի «թեղավ, թեղուտ», Մուխ-ավ-ի «կաղնուտ», Մուլ-ավ-ի «գալա-

բուտ»... և հյ. Որդև-աւ, Կն-աւ (դուղ), Սուկ-աւ (խոնկր)...

և այլն:¹
8. Հյ. -եւ = վրց. -օն (-եվ) երբեմնի գործիական հոլովանիշները, վրացերենում պահպանված տեղանունների մեջ, օր.՝ Մախլ-եվ-ի «տանձուտ», Վաչլ եվ-ի «խնձորուտ», Բուլ-եվ-ի «գուժերի տեղ»... և այլն:

9. Հյ. -իւ = վրց. -օն (-իւ) երբեմնի գործիական հոլովանիշները, օր.՝ վրց. ձալ-ի «ուժ» բառից՝ ձալ-իվ «հագրիվ», մխար-ի «կողմ» բառից՝ մխար-իվ «կողմով», կուրխե «սանկյուն» բառից՝ կուրխ-իվ «սանկյունով»... և այլն (վրացերենը վերապրուկային ձևեր են):

10. Հյ. -ով = վրց. -օն (-ով) երբեմնի գործիական հոլովանիշները, վրացերենը հանդես է գալիս -ան մասնիկին բազմապատկած՝ -օն + օն (-ով + ան) ձևով, օր.՝ րել-ով + ան-ի «թեղուտ», վաչլ-ով + ան-ի «խնձորուտ», մախլ-ով + ան-ի «տանձուտ», կլի-ով + ան-ի «փշուտ»... և այլն (հմմտ. հյ. պնդ-ով-ին || պնդ-ով-նի ձևերը):

11. Հյ. -եղ = վրց. -յա (-ել) բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. տաշ-եղ, ուղ-եղ (հմմտ. ուղն ու ծած), տապ-եղ «տափակ տախտակ կամ տեղ՝ աղսց խաղալու» (բառ «Առձեռնի»), գոռ-ելի՝ || գոռ-եղ «իշամեղու»... և վրց. մար-ել-ի «յուլս, լուսավոր» (մար- արմատից) || նար-ել-ա «Լուսիկ» անձնանունը (-ել + ա < * -ել + ակ ձևից՝ բազմապատկած նվագա-փողական -ա < -ակ ընդհանուր մասնիկը), Գիրդղ-ել + ա «ծաղկի անունն է», ինչպես նաև՝ սք-ել-ի «հաստ», գրձ-ել-ի «երկար», բրտղ-ել-ի «տափակ, տաղեղ»... և այլն:

12. Հյ. -ախ = վրց. -օն (-ախ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. ուր-ախ < *խուր-ախ (հմմտ. ա-խուր, խրախ-ունք), յ-ան-ախ, շաղ-ախ, խաղ-ախ «հավակ» («Առձեռնից»)... և վրց. բալ-ախ-ի «խոտ» (բալ- արմատի համար հմմտ. բալ-բա < բալ-բալ-ուկա «բաղրակ, ուտելի բույս, խոտ»՝ արմատի կրկնությամբ), տալ-ախ-ի «տաղախ, շաղախ, ցեխ» (տալ-

¹ Այս և մյուս մասնիկների մասին մանրամասն խոսված է իմ «Հայերենի մասնիկները և նրանց առնչությունները վրաց և կովկասյան մյուս լեզուների հետ» աշխատության մեջ (տես Հայկ. ՄՍԹ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի 1949 թ. «Աշխատությունների ժողովածու» հատոր 4-րդ):

¹ Այս տեղանուններից բերել է դրոժ. Դափանյանն իր «Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении» աշխատության մեջ (Երևանի դոկտ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. XIV, 1940, էջ 317—427):

² -ել մասնիկի համար հմմտ. վրց. դա-ցե-վա || զա-ցա-ել-վա «ոլորել, ծակ» (տես՝ Ս. Մենիքեշյանի «Յոնիցիոն լեզվաբանության»):

արմատի համար հմմտ. աիլ || աիլմ բառերի հետ), նույն արմատից նաև՝ ալ-ապ-ն (<*տալ-ապ-ն ձևից) «ջրալի ցեխ», փար-ախ (|| փար-եխ՝ «ոչխար պահելու տեղ»՝ փարա ուղիների հոմոթրոպ) ... և այլն:

13. Հյ. -ապ (|| -ափ) = վրց. -օձ (-ապ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. շա-ապ (հմմտ. շուտ բառի հետ), խուհ-ապ, պար-ապ, տազն-ապ, ինչպես նաև՝ -ափ մասնիկով՝ խուս-ափ-ել «խուս տալ» (հմմտ. խոյս || խույս բառի հետ), բրբ. բն-ափ (բուն բառից) ... վրց. ալ-ապ-ն (<*տալ-ապ-ն) «ջրալի ցեխ»՝ տալ- (հմմտ. տալ-ախ) արմատից, ղի-ապ-ա «կուլ տալ, կոկորդիլ» (ղի-ի «կոկորդ» բառից) ... և այլն:

14. Հյ. -ոխ || -ոխ = վրց. (-շո || -ոն) (-ուխ || -ուխ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. կանը-ուխ || կանն-ոխ «գա-վազան, ձող», զլ-ուխ || բրբ. գլ-ոխ, գոռ-ոխ (|| գոռ-եխ «իշամեղու»), հարբ-ուխ, սող-ոխ || սղ-ոխ ... և վրց. գոզր-ոխ-ի || գոզր-ոխ-ա (|| գոզր-ոխ-ա || գոզր-ուխ-ա) «փոքրիկ կթոց» (գոզր-ի «կթոց» բառից) ... և այլն:

15. Հյ. -ակ = վրց. -օձ || -օ (-ակ || -ա) նվազա-փաղաքշահան մասնիկները, օր.՝ հյ. բլր-ակ = վրց. գոր-ակ-ի, հյ. աով-ակ = վրց. բու-ա (*բու-ակ-ի ձևից), հյ. գնդ-ակ = վրց. գուհդ-ա (*գուհդ-ակ-ի ձևից) ... և այլն (նման մասնիկը կա նաև պարսկերենում, օր.՝ asp «ձի» — asp-ak «ձիուկ»):

16. Հյ. -իկ = վրց. -օձ || -օձ + օ (-իկ || -իկ + օ, վերջինս բազա-դրյալ) նվազա-փաղաքշահան մասնիկները, օր.՝ հյ. հայր-իկ = վրց. մամ-իկ + օ, հյ. մայր-իկ = վրց. դեղ-իկ + օ, հյ. բույր-իկ = վրց. դա-իկ + օ ... այլն:

17. Հյ. -ուկ = վրց. -շո || -շո + օ || -շո + օն + օ՝ (-ուկ || -ուկ + օ || -ուկ + օն + օ)՝ վերջիններս բազադրյալ) նվազա-փաղաքշահան մասնիկները, օր.՝ հյ. բշտ-ուկ (|| բշտ-իկ) = վրց. բուշտ-ուկ-ի, հյ. հորբ-ուկ = վրց. խբո-ուկ + օ, հյ. ձի-ուկ (|| ձի-ակ) = վրց. ցխեն-ուկ + օ, ինչպես նաև՝ վրց. վաճր-ուկ + օն + օ «վաճառականիկ», ծարլ-ուկ + օն + օ «շաղանակիկ» և այլն:

18. Հյ. -ն = վրց. -ո (-ն) մասնիկները, որ հանդես են գալիս կրճատ անունների և որոշ բառերի վերջից (որոշ բառակազմա-

կան իմաստով), օր.՝ Մար(իամ)ն — հյ. Մար-ն = վրց. Մար-ն, ալապես նաև՝ հյ. յար-ն, եզ-ն, ծո || տո ... և վրց. (բի)նո «այ աղա», ծղ'ար-ն «աղբուր» (ծղ'ալ-ի «ջուր» բառից), ղ'վար-ն «սիրած, յարո» (ղ'վար-եբա «սիրել» բառից), բեղ-ն «խուրձ պահելու սենյակ» (հմմտ. բեղ-ել-ի «շառմարան, ամբար» բառի հետ), էրդ-ն «երգիկ» ... և այլն:

19. Հյ. -իւն || -յուն = վրց. -շո (-ուն) բառակազմական մասնիկները (բեկ հյ. -իւն մասնիկը համարում են ննդեղնապական), օր.՝ հյ. շախ-իւն = վրց. շախ-ուն-ի «նույն նշ.», հյ. բախ-իւն = վրց. բախ-ուն-ի, հյ. շիկ-իւն = վրց. շակ-ուն-ի ... և ալապես գրեթե բոլոր բնաձայն բառերից:

20. Հյ. -իլ || -իղ = վրց. -օլ (-իլ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. խա-իղ (հմմտ. արմատի կրկնաթյամբ՝ խա-իւ || խա-ու) = վրց. խաա-իլ-ի «խաաաա»: Ալապես նաև՝ հյ. կար-իլ (կար-ել բառից), տես-իլ (տես-ն-ել բառից) ... և այլն: Այս -իլ մասնիկով բավական թվով բառաձևեր կան վրացերենում, ինչպես օր.՝ ձախ-իլ-ի «կանչ» (ի-ձախ-ի-ս «կանչում է» բառից), դիմ-իլ-ի «ժողիտ» (ի-դիմ-ի-ս «ժողովում է» բառից), ափ-իլ-ի «տապ, տաք», ծեր-իլ-ի «գրածը, նամակ» (ծեր-ս «պլում է» բառից) ... և այլն:

21. Հյ. -ար + էն || -եր + էն (բազադրյալ) = մեզր. -վրց. -օն || -շո (-ար || -ել) բառաստեղծական մասնիկները, օր.՝ հյ. հուն-արէն, հայ-երէն (ածանցի բազադրամասերից է՝ -ար || -եր) ... և մեզր. սոմխիթ-ար-ի «ճայաստանցի, հայ», օղիշ-արի «օղիշեցի», օպիգ-ար-ի «օպիգեցի» (սրա ձև-իմաստային համարժեքն է վրց. -ել, օր.՝ բալար-ել-ի «քաղաքացի», գոր-ել-ի «գորեցի») ... և այլն (պրոֆ. Ղափանցյանը համեմատում է նաև փոքր-ասիական լեզուներից՝ խեթ. ili մասնիկի հետ, օր.՝ hattili = նախախեթ. hatteri «խեթերեն», hurlili «խուրիսերեն», luili «լուվիտերեն» և այլն):

22. Հյ. -ին = վրց. -օձ (-ին) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. կավ-ին, լու-ին, խառն-ին «մանր մարխ», կորկուտ-ին «մանրուք» ... և վրց. գոր-գում-ին-ելա «ընկույզի ամբողջական միջուկը», խոն-ին-ի «ծծկեր երեխա պառկեցնելու համար անիվների վրա ամրացրած տախտակ» ... և այլն (վրացերենում քիչ է հանդիպում):

23. Հյ. -ուն = վրց. -շո (-ուն) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. պարկ-ուն, բրդ-ուն, կն-ուն, բր-ուն

¹ -ափ մասնիկով բառեր առաջին անգամ բերել է պրոֆ. Ղափանցյանը իր «К происхождению армянского языка» աշխատության մեջ:

«բրածս, փոս», քաղկ-ուն «թաղկած մաղերը»... և վրց. զլեխ-ուն-ա «(ծաղրաբար) գյուղացիկ» (զլեխ-ի «գյուղացի» բառից), գոգր-ուն-ա «գրգուժիկ, փոքրիկ զգուժ» (գոգրա «գոգուժ» բառից), կակլ-ուն-ա «բնկուղիկ, պնդուկ, տխրի» (կակլ-ի «բնկուղի» բառից)... և այլ:¹

24. Հյ. -ուր = վրց. -շլլ (-ուլ) մասնիկները, օր՝ հյ. քափ-ուր (քափ-եմ բառից), լես-ուր-ք (լես-ում բայից), որ պրոֆ. Ղափանցյանը համեմատում է ուրարտերեն UR մասնիկի հետ (օր՝ UŠI-UR-İ «եկած»)։ այդ մասնիկը, իմ կարծիքով, կա նաև վրացերենում, որ բայարմատներից կամ բայահիմքերից նմանապես ածական անուններ է կազմում՝ ավելի լայն առումով, օր՝ մախ-վա «տեսնել» բայից՝ մախ-ուլ-ի «տեսած», դախուր-վա «ծածկել» → դախուր-ուլ-ի «ծածկված», աղեր-ա «վերցնել» → աղեր-ուլ-ի «վերցրած»... և այլն:

25. Հյ. -ից = վրց. -ոտ (-իք) հայտնի հոլովանիշները, օր՝ հյ. քաղաք-ից = վրց. քալաք-իք «նույն նշ.»... և այլն, և այլն:

Այստեղ չենք բերում արդեն այն մասնիկները (ինչպես հավաքական կամ հոգնակի, այնպես էլ բառակազմական դադափար արտահայտող), որոնք իմաստային տարբեր երանգավորումներով և ձևական սրտ լիարժեքություններով անուններից անցել են բայերին՝ վերջիններս ձևավորման պրոցեսում:

Անուններից անցնող, հատկապես, հոգնակի մասնիկները բայաձևերի մեջ էլ, նախ և առաջ, կապվում են անմիջականորեն օբեկտի և սուբեկտի (խնդրի ու ենթակայի), որպես առարկաների կամ անունների, հոգնակիության կամ բազմակիության հետ, այնուհետև բայի ցույց տված գործողության կրկնության կամ բազմապատիկության հետ (որ ցույց է տրված մեծ մասամբ մի օբեկտի կամ միանման օբեկտների շատ մասերում), ապա՝ գործողության տեսակետի կամ ինտենսիվության հետ և այլն:

Հոգնակի մասնիկները դրսևորվել են նաև մեղ հետաքրքրող երկու լեզվի տեղանունների մեջ, որոնք սովորաբար ցույց են տալիս, նախ, այս կամ այն բանի հոգնակին և ապա՝ այս կամ

¹ Վրացերենում կան նաև -ան մասնիկով կազմված բառաձևեր, օր՝ կան-ան-ի (|| կան-ախ-ի «չոր շամբ», որից և՛ կան-ախ-ուն-ի «շամբուտ» բառարման է՝ կան-, որից՝ արմատի կրկնությունը՝ կան-կան-ա լուրիս լորու տեսակն է)։ գոր-գուլ-ան-ի «անլվիկ», ֆխ-ան-ի «հյուանի գործիք»։ մուլ-ան-ի «խուտ թրջված, հարբած»... և այլն:

այն բանով առատ վայրը Տեղանունները կազմվել են մեծ մասամբ տարբեր բույսերի անուններից, կենդանիների անուններից, թռչունների անուններից, տարբեր ազգանուններից, ցեղանուններից և այլն:

Հայոց և վրաց լեզուների ընդհանուր մասնիկները, որ մի քանի տասնյակի են հասնում, իրենց հերթին կապվում են երբեմն նաև մյուս լեզուների հետ—փոքր-ասիական հին մեծած լեզուների, հնդեվրոպական և այլ լեզուների հետ: Դրանք, անշուշտ, վաղապես շփումների ու ներթափանցումների արդյունք են:

* * *

Հայոց և վրաց լեզուների բոլոր ընդհանուրությունները, այն է՝ ընդհանուր բառերն ու բառարմատները, մասնիկները, ածանցները և այլն՝ հասնում են շուրջ երեք հազարի: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, զժվար է հայոց և վրաց լեզուների ծագումաբանական (ազգակցական) կապը տեսնել, բայց կարևոր, օրինակ, ընդունում է, իր խոսքերով սասժ, «Հայերեն լեզվին կավկասյան դրացի լեզվաբունին ճուղերուն հետ ունեցած ազգակցությունը»¹։ Նրա ասելով՝ «այս հարաբերությունը երևան կելե՛ 1. իրավամբ կավկասյան ըսված ձայնական հատուկ դրուժյան մեջ, որ երկու լեզվաբուններուն ալ հասարակաց հիմը կկազմե, 2. հասարակաց ճօր բառամթերքին մեջ, 3. ձևադիտական կողմանե՛ ի մասնավորի հոգնակիի կազմության մեջ»²:

Հնդեվրոպարանություն մյուս հայտնի ներկայացուցիչ Մեյլեյն նմանապես թեև ազգակցական (ծագումաբանական) կապ չի տեսնում կավկասյան լեզուների հետ, բայց հաստատաբար ընդունում է, որ, նախ, «...հայերենի հնչյունական սիստեմը հիմնականում զարմանալի նմանություն ունի կավկասյան լեզուների հնչյունական սիստեմներին» և ապա՝ զժրախատություն է համարում, որ «...մինչև այժմ չի հաջողվել որոշել հայերեն լեզվի մեջ եղած բառերի այն ստվար մասը, որոնց ծագումը անձանաչելի է»։ «Դրանք,— շարունակում է նա,— առաջացած կլինեն տեղական լեզուներից» (Ներածություն, § 2)³։ Իսկ հիշյալ

¹ Տես՝ դր. Յ. Յ. կարստ, Հայերենի-եր, -նի, -ուի, -աի հոգնակիները, «Հանդես Ամսօրյա», 1903 թ. հունվար, էջ 10—14:

² Նույն տեղում:

³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903 (1936 թ. II հրատարակ.):

հետ խառնվեցավ և... ձևագիրտական տեսակետն այ տրիական— հայկական լեզուն չկրցավ ինքը դինքը տեղական լեզվին բոլորովին մաքուր պահել...»¹ և «խորապես տարբերվեց հնդեվրոպականից» (Մեյն), թեև, ինչպես կարծում են բոս «լեզվաց պատմություն» նկատառման, «...նվազ քաղաքակիրթ ազգերը՝ մասնավորապես բարձրագույն ազգի մը լեզուն ամբողջապես կամ բոս մասնն կ'առնուն, սակայն երբեք հակառակը չի հանդիպեր»:²

Նրանց մոտ ոչ միայն անտեսվում են հայոց լեզվի գարգացման ներքին օրենքները, այլև հաշվի չեն առնվում նրա ձևավորման ու զարգացման ժամանակն ու տեղը, նրա նախնական վիճակը, որ սկզբնապես երբեք լրիվ ու կատարյալ (Քրարձը ու արքունի լեզու) չէր կարող լինել, քանի որ հայերենը, որի տարբեր սաղմնավորվել են գեոն խորհնադարում, եղել է, ինչպես ասել ենք, ոչ-բարդ լեզու՝ բառային շատ ազդատիկ ֆոնոլոգիա և քերականական սլոգիկալ կառուցվածքով: Նրա քերականական կառուցվածքը փոխվելով ավելի դանդաղ, քան նրա բառային հիմնական ֆոնոլոգիան, մեծ փոփոխություն ենթարկվեց երկար ժամանակներ (գարաշրջանների) ընթացքում, նա կատարելագործվեց, բարելավեց ու ճշգրտեց իր կանոնները, հարստացրեց նոր կանոններով, Չնայած այս բոլորին՝ նա իր քերականական կառուցվածքի հիմքերը և ավելի նվազ չափով իր բառային հիմնական ֆոնոլոգիան, որոնք կազմում են լեզվի հիմքը, նրա սպեցիֆիկայի էությունը, պահպանեց մի շարք գարաշրջանների ընթացքում, մինչդեռ, Մեյնի ասելով, «հայերենի մեջ եղած բառերի սովոր մասն... ծագումը անձանաչելի է», այն է՝ հնդեվրոպական չէ (բոս նրա՝ «գրանք առաջացած կլինեն տեղական լեզուներից») և, իբր թե, «նա հաստատվելն ետքը» միայն «...հայերենի (հնչյունական և) ձևարանական սխառեմը խորապես տարբերվել է հնդեվրոպականից»:

Այսպիսով, ուրեմն, «կազմավորված» ու «լիակատար» վիճակում, որպես «բարձր ու արքունի լեզու», այսպես ասած, եվրոպայից «եկած», հայերենի «ձևարանական սխառեմի խորապես տարբերվելը հնդեվրոպականից», «բառագիրտական տեսակետն կազմակապան նախալեզվին բառամթերքին հետ խառնվելը» և «ամբողջական կազմակապան գրույմ առնելը», կարծում ենք, բոլոր

¹ Կարստ, ն. տ.

² Կարստ, ն. տ.

ովին էլ հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքներից չեն բխում: Պարզ է, որ հայոց լեզվի հետ, նրա զարգացման ընթացքում, անշուշտ, խաչավորվել են մի շարք լեզուներ, և նման զեպերում հաղթող դուրս դալով՝ հայերենը համարել է իր բառային կազմը ի հաշիվ պարտված լեզուների բառային կազմի: Իրանով հայոց լեզուն ոչ թե թուլացել է, «աղավաղվել» կամ «աղճատվել», ինչպես սմանք են կարծում, այլ, ընդհակառակը, հարստացել է և ուժեղացել. պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնոլոգիան՝ նա շարունակել է առաջ ընթանալ ու կատարելագործվել իր զարգացման ներքին օրենքներով:

Ինչպես հայանի է, ն. Մանն էլ ընկնում էր մյուս ծայրահեղութայն մեջ և հանդուժ էր սխալ, ոչ-մարքսիստական եզրակացությունների, երբ զարգացնում էր այն միտքը, թե լեզուների խաչավորման փաստերը իբր ապացուցում են, որ խաչավորման ժամանակ գոյանում է նոր լեզու՝ պայթյունի միջոցով, խաչավորվող լեզուների ոչնչացման և նոր լեզվի գոյացման միջոցով:

Ընկեր Մտալինը ոչնչացնող քննադատություն ենթարկեց Մտոի նաև այս սխալ դրույթը: «Միանգամայն սխալ կլիներ կարծել, — գրում է ընկեր Մտալինը, — որ, ասենք, երկու լեզուների խաչավորման հետևանքով ստացվում է մի նոր՝ երրորդ լեզու, որը նման չէ խաչավորվող լեզուներից և ոչ մեկին և որակապես տարբերվում է նրանցից յուրաքանչյուրից»:¹

Նույն բանը կատարվել է նաև վրաց լեզվում, որը պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառային ֆոնոլոգիան՝ շարունակել է առաջ ընթանալ ու կատարելագործվել իր զարգացման ներքին օրենքներով: Բայց հայ և վրաց եզրայրական ժողովուրդները, որ երկար դարերի ընթացքում ամենամոտ շփումների ու փոխհարաբերությունների մեջ են եղել ինչպես իրար, այնպես էլ մյուս հարևանների հետ, իրենց լեզուներում վաղապես ժամանակներից պահպանած ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ, որոնք մնացել են մինչև այսօր: Այդ ընդհանրությունները, ինչպես ասացինք, զրոսերված են երկու լեզուների ընդհանուր մասնիկներով, բառերով ու բառարմասներով: Այս հանդամանքը մեզանից պահանջում է կա-

¹ Ի. Մտալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանությունների հարցերը», էջ 66:

տարել հայոց և վրաց լեզուների համեմատական ուսումնասիրութիւնը, բացահայտել նրանց բազմաթիւ ընդհանրութիւնները, որոնցով կապուած են նրանք իրար և մյուս հարևան լեզուների հետ, միաժամանակ և՛ նրանց յուրահատկութիւնները, որոնցով տարբերվում են իրարից՝ շնորհիւ զարգացման իրենց ներքին օրենքների. սա շատ կարևոր է նաև զուտ հայոց լեզվի պատմութեան ուսումնասիրութեան տեսակետից էլ:

Հոկտեմբերեան սոցիալիստական Մեծ սեպտեմբերեան Մովսէսական Միութեան մեջ արդեն ոչ միայն զիր ու զրախանութիւն ունենցող ազգութիւններին, ինչպիսիք հայոց և վրաց ժողովուրդներն էին, այլև սչնչացման ճանապարհին կանգնած բազմաթիւ մանր ազգութիւններին վերագարծրեց իրենց ապրելու իրավունքը. ստեղծեց նրանց համար գրական լեզուներ, որով ոչ միայն ազատեց նրանց սչնչացումից, այլև ստեղծեց նրանց համար զարգացման ու բարգաւաճման լայն հեռանկարներ՝ ձևով ազգային ու բովանդակութեամբ սոցիալիստական իրենց կուլտուրաները զարգացնելու և ծավալելու տեսակետից:

Պարզ է, որ հայ և վրաց ժողովուրդները, որպես հնագույն ժամանակներից իրար հարևան ու բարեկամ ժողովուրդներ, դարավոր զիրուզրականութիւն և հարանման պատմութիւն ունենցող ժողովուրդներ, իրենց լեզուներով յուրահատուկ են անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ: Նրանց լեզուների ընդհանուր տարբերի ուսումնասիրումն ու բացահայտումը՝ կապուած հարևան մյուս լեզուների հետ՝ կարևոր է ամեն տեսակետից էլ և մեծ նյութ է տալիս նրանց դարավոր կապերի, քաղաքական և կուլտուր-անասական շփումների ու առնչութիւնների բազմաթիւ հարցերի մասին:

Վ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԶՄԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Նա (քերականութեանը Վ. Ա.), իհարկեմ, ժամանակի ընթացքում փոփոխութիւններ կրում է, կատարելագործվում է, բարելավվում և ճշգրտում իր կանոնները, հարստանում է նոր կանոններով, սակայն քերականական կառուցվածքի հիմքերը պահպանվում են շատ երկար ժամանակի ընթացքում, որովհետև դրանք, ինչպես ցույց է տալիս պատմութիւնը, կարող են հասարակութեանը հաջողութեամբ սպասարկել մի շարք դարաշրջանների ընթացքում»:

«Լեզվի ստրուկտուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է»:

(Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը», էջեր 57, 59):

Ընկեր Ստալինը քերականութեան վերաբերյալ իր նոր գրույթներով ամենից առաջ քերականութեանը հատկացրեց իր պատշաճ տեղը մյուս գիտութիւնների մեջ, տվեց նրա սպասելի սահմանումն ու լեզվի գիտութեան մեջ նրա ընդգրկած սահմանները. նա միաժամանակ ավելի քերականութեան զարգացման պատմութեան ընթացքի օրինաչափութիւնները, որոնցով սովորական լեզվաբանները կարող են մշակել լեզուների պատմական քերականութեանը՝ նրա զարգացման, բարելավման ու կատարելագործման ամբողջ ընթացքում:

Քերականութեան բարելավումն ու կատարելագործումը տեղի է ունենում դանդաղ, աստիճանական զարգացման շնորհիւ, ու հենց այդ պատճառով մի քանի տասնամյակներ են պետք, որպեսզի նկատվեն քերականական կառուցվածքի բարեփոխում ու կատարելագործում: Այս երևույթը լեզվի համար բնականորեն օրինաչափական է և բխում է ավյալ լեզվի ներքին յուրա-

հատուկ օրենքներից: Այդ օրենքները կտրելի է բաժանել երկու կարգի. ընդհանուր և մասնավոր. օրենքները ընդհանուր են, երբ հատուկ են բոլոր լեզուներին: Այսպես՝ բոլոր լեզուներն էլ, մասնավանդ հիթ հրանք գրական լեզուներ են, անընդհատ կատարելագործվում են՝ սակեղծելով դարձվածքների, սճերի, շարահյուսական հատուկ կառուցվածքների մշակված հարստություն. սրա հետևանքով այդ լեզուների զեղարվեստական խոսքը հասնում է բարձր կատարելության, որին նպաստում են նաև քերականությունը բարելավումն ու կատարելագործումը. այս ամենը ընդհանուր է բոլոր լեզուներին: Բայց ընդհանուր օրենքները կատարելագործվում ու բարելավվում են ավելի լեզվի ներքին օրինաչափությունների համապատասխան, այսինքն՝ յուրաքանչյուր առանձին լեզու այդ ընդհանրությունները մշակում է որոշ ուղղություններ և դարձնում իրեն ներհատուկ օրենքներ. որոնք հենց տարբերվում են մյուս լեզուների նույնանման օրենքներից: Սրանք էլ առանձին լեզուների մասնավոր օրենքներն են:

Մեր աշխարհաբարը այս մի հարյուրամյակի ընթացքում, սկսած այն օրից, երբ այն դարձավ գրական լեզու, իր քերականությունը բարելավումն ու կատարելագործումը, իր կանոնների ճշգրտումը ձեռք բերեց քերականության բոլոր բնագավառներում, այսինքն՝ հնչյունաբանության, ձևաբանության, որի մեջ մտնում են հոլովումը, խոնարհումը, բառակազմությունը, և շարահյուսության, որի մեջ մտնում են շարադասությունը, նախագասությունների և բառերի կապակցությունները, դարձվածքների ու սճերի մշակումն ու կուտակումը և վերջապես ընդհանուր սճի բարելավումը: Այստեղ մենք քննելու ենք մեր լեզվի հնչյունափոխության երևույթները, որ ցարդ չի կատարված:

Մեր լեզվի հնչյունական օրենքների զարգացումը դեռ լիակատար կերպով չի բարելավվել. մեր լեզվին ազդել են մի կողմից հին գրական լեզվի հնչյունաբանական օրենքները, իսկ մյուս կողմից բանավոր լեզվի, որ երկար ժամանակի ընթացքում իր համար նոր օրենքներ, նոր կանոններ էր մշակել՝ տարբեր գրաբարի կանոններից, որոնք քարացել էին վաղուց: Այսպես՝ հին գրական լեզուն 5-րդ դարում ուներ հնչյունաբանական հատուկ սխեմա, ըստ որի ու, ի, է, ձայնավորները և եա, եայ, ոյ երկրաբարանները շեշտակորույս լինելով՝ հնչյունափոխվում են կամ սղվում հազվագյուտ բացասություններով, իսկ բանավոր լեզուն և բարբառները իրենց զարգացման ընթացքում ձեռք

բերելով հնչյունաբանական օրինաչափություններ, հաճախ սղում են նաև ա, ե ձայնավորները, փոխում այ, իւ երկրաբարանները և գրաբարի հնչյունափոխություն սխեման էլ ավելի են խորացնում: Այս պատճառով աշխարհաբարը գրական լեզու գտնաբերելու իր հարյուրամյա շրջանում ենթարկվել է այդ երկու՝ իրարից արդեն տարբեր հնչյունաբանական օրենքների ազդեցությունը և ընթացել է առանձին ուղղություն՝ մացնելով այդ օրենքների մեջ խոշոր բարելավում և յուրահատկություն: Այսպես՝ «Հյուսիսափայլի» շրջանում նկատելի են գրաբարյան հնչյունափոխության ծանր և դժվարալուր մի քանի երևույթներ, որոնք շարունակվել են մինչև Շիրվանզագեհն և էլ ավելի այս կողմը, որոնք, սակայն, արդեն վերացել են ու հիմա խորթ են մեր լեզվին: Օրինակ՝ -ուրիւն վերջավորվող գրաբարյան բառերի եզակի տրականը լինում է -ուրեան, իսկ բացառականը -ուրեանէ. այսպես՝ պետություն, արական՝ պետութեան, բացառ. ի պետությունէ, որ գրաբարի համար անխախտ օրենք է: Մ. Նալբանդյանը հնչյունափոխական այս օրենքը պահում է աշխարհաբարում, մտնովանդ աշխարհաբարի հոգնակիում, որ այսօր և հենց Մ. Նալբանդյանի ժամանակ հնչվել է չոր, գրքային ու արհեստական «Թե ինչ վերանորոգությունների է ենթարկում»: «Այս սակավ բաժանման հիմքը ամփոփվում է գույն իսկ կրոններին բնավորությունների մեջ»¹: Հնչյունափոխական այս երևույթը կանաև Շիրվանզագեհի մոտ. — «Մի անգամ էլ քս անդուշուրենով ինձ խաթարալի մեջ կզցես, — պատասխանեց Գրիգորը իր գրությունից դժգոհ. գոգուրենով, խաթերայուրենով»²: Իր գրական գործունեությունից հետագա շրջանում Շիրվանզագեհն այլևս այդ ձևը չի դարձածում:

Հնչյունափոխական այս երևույթները մինչև այժմս էլ մեր լեզվում սրտալի օրենքներով սահմանված չեն, և հաճախ մեր գրողները հնչյունափոխական խորթ ձևեր են դորձածում: Այսպես՝ Մ. Նալբանդյանը ունի այսպիսի ձևեր՝ յուսի, մակերևութի, հանդիսում, քրիստոնեի, սուրբ, ձուկներ, պտուտում:

Այս երևույթները նկատելի են Բաֆֆու և այլ գրողների մոտ, ինչպես՝ տունից դուրս կգայի, բավիշյա, վաշխաովի, մխար,

¹ Մ. Նալբանդյան, «Երկերի ժողովածու» հ. 2, էջ 200, 201, 388, երևան, 1948 թ.:

² Շիրվանզագեհ, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հ. 1, Երևան, 1950 թ., էջեր 47, 56, 60:

խումբեր, գառիկվա, կոփվիւն, կուրծքից, լուսով, բունից, ցորեան, բրդի, բայց և նույն էջում՝ բուրդի:¹

Շիրմանգադեն գրում է «կշոփ թեք լցնելով բուրով»: պակ- սիլ, շլերիս, նարայիկուրյունը, ժպտով, լզելով, փութանոց և այլն:²

Փամանակի ընթացքում հնչյունափոխական այս անորոշու- թյունները, որ առաջ են եկել մի կողմից գրաբարի, և մյուս կողմից ժողովրդական բանավոր խոսքի հնչյունափոխական օրենքների խաչաձևումով, այժմ մեծ մասամբ բարելավվել, մի օ- րինակութեան են ստացել, չնայած հիմա էլ որոշ խորթ ձևեր պատահում են: Նաիրի Չարյանի «Հացավան» վեպում կան այս- պիսի ձևեր՝ զլխներ, խոստումնալից, գոմշի, կարկտի, սառուցե, մեղրածոքի և այլն:³

Եթե տասնիններորդ դարի վերջին մեր գրական լեզուն այս առթիվ չուներ որոշակի կանոններ, ապա այսօր այն մեծ մասամբ ճշգրտել է իր կանոնները, որոնք կարելի է որոշ ձևա- կերպութեան ենթարկել:

Պետք է ասել, որ մեր գրական լեզվի համար հնչյունա- փոխությունը այնպիսի հրամայական ներհատուկ պահանջ չէ այժմ, ինչպես գրաբարի և մի շարք բարբառների համար: Այս երևույթը դուրս կարելի է բացատրել մեր լեզվի թույլ շեշտա- գրությունը. օրինակ համեմատելով մեր գրական լեզվի շեշտա- գրությունը նարարադի բարբառի շեշտագրության հետ, նկա- տում ենք, որ այստեղ շեշտը բառի նախավերջին վանկերի վրա ուժեղ է, իսկ գրական լեզվի մեջ նախորդ վանկերի վրա դրված շեշտը համար չենք տարբերում վերջին վանկի շեշտից (համե- մատիր մա՛նավանդ, նամանավանդ, երկրորդ, երրորդ, հինգե- րորդ, այսքան, այնքան, ինչպես, և այլն):

Մեր հնչյունափոխությունների անկանոնությունները բը- խում են նրանից, որ մեր լեզուն թե գրաբարից և թե աշխար- հարարից բառեր է վերցրել երկու ձևով՝ հնչյունափոխված և ոչ- հնչյունափոխված ու պահել նույն ձևով՝ առանց իր սեփական հնչյունափոխական ներքին օրինաչափությանը ենթարկելու: Այսպես՝ գրաբարից վերցրել է բաժանել, ճակատի, փեսայի, ա-

վելել, պատասել, քրիստոնեի, սենեկի, վաշխառուի և այլն, իսկ բանավոր լեզվից՝ բաժնել՝ ճակտի, վաշխառվի, սենյակի, փե- սի, ավելել, պատուել, քրիստոնյայի և այլն, ու ըստ գործածու- թյան չափի էլ տարածվել կամ ընդհանրացել է այս կամ այն ձևը և գարձել է մեր գրական լեզվին հարադաս ձև: Բերված օրինակներից պետք է մերժել՝ բաժնել, կոճակել, ճակտի, պա- տառած (եթե սրանց և մյուսների միջև չկա իմաստային նրբե- րանք): փեսի, վաշխառվի, ավելել, քրիստոնեի, սենեկի և այլն, որոնք հնացած են արդեն:

Ընդհանրացումն ու գործածումը պետք է չափանիշ լինեն մեր լեզվի հնչյունափոխությունների կանոնների համար առհասարակ: Սովորաբար ընդունված է ասել, որ հնչյունափոխական երևույթները կապված են շեշտի հետ, բայց այս օրենքը ճիշտ է այնքանով, որքանով հնչյունափոխված ձևերը անցել են մեր լեզվին գրաբարից և բարբառներից, այսինքն՝ հիշյալ օրենքը ներհատուկ է եղել նրանց, իսկ գրական լեզվին այդ օրենքը հատուկ չէ: Եթե գրական լեզվում հնչյունափոխված են որոշ բառեր, որ գրաբարում կամ բարբառներում հնչյունափոխված չեն, ապա այդ կատարվել է ոչ թե շեշտի օրենքով, այլ անա- լոդիայով:

Այժմ փորձենք մեր գրական լեզվի հնչյունափոխական երևույթները ձևակերպել որոշ օրենքներով: Առաջին հերթին մենք վերցնում ենք ու և ի-ով միավանկ բառերը և արմատները փակ և բաց վանկերում: Իրանք իրենց քանակով սահմանափակ են և մտավորապես հետևյալներն են՝

- բուս, բուք, բութ, բուխ, բուն, բուս, բուրդ, բիզ, բիժ, բիբ, բիբ, բիբա, բինա, բիծ, բուրգ.
- գութ, գուղձ, գուս (գուսն) գիժ, գիծ, գինդ, գին, գինձ, գիրդ, գիր, գիրի, գուբ, գունդ.
- գուբ, գիրք, գիրա, գուբա, գուբա, գուս (գուսն), գիսա, գուգա, գուբի, գուսպ, գուբ, գուս.
- թուղթ, թիզ, թութ, թուխ, թուփ, թուք, թիզ, թիս, թումբ, թուխպ, թունդ, թուրծ, թուրմ, թիվ, թուրջ, ժիր, ժուկ, լից, լուրջ, լուծ, լուս, լուր, լի, լիճ, լիս, լիբ, լիցք, լիք:
- լիսաբ, լիբը, լինդ.
- խութ, խուլ, խուղ, խուփ, խինդ, խումբ, խիժ, խիղձ, խուց, խիսա, խիտ, խունկ, խիճ.
- ծուս, ծուխ, ծուծ, ծիլ, ծին, ծիտ, ծիր, ծուփ, ծիրա.

¹ Տես «Կայծեր», Երևան, 1947 թ. էջեր, 9, 83, 11, 12, 18, 31, 49, 53, 54, 121 և այլն.
² Շիրմանգադե, անդ, էջեր 28, 32, 44, 57, 60, 89....
³ Տես Ն. Չարյան, «Հացավան», Պետհրատ, 1947 թ. էջեր, 72, 121, 148, 316, 432, 189, 81, 31, 53....

կիթ, կիրթ, կիրճ, կից, կուծ, կուլ, կուշտ, կուտ, կիծ, կին, կուզ, կուծ, կուրճք, կուռք, կիրք.

հում, հուճ. հուր, հին, հինգ, հուսկ, հուպ, հունձ, հունչ.

ձիգ, ձիրք, ձուկ(ն).

ճիւ, ճիկ, ճիվ, ճիգ, ճիմ, ճիչ, ճիաք, ճութ.

մուզ, մուզ, մութ, մուծ, մուխ, մուզ, մուռ, մինչ, միշտ, միրզ, (մուլք), մունջ, մուշկ, մուրճ, մուռք, մուր, միս, միաք.

նուշ, նիշ, նիգ, նինջ, նիստ, նիրճ, նուրբ, շուք, շիր, շիշ-շիթ, շիվ, շուն, շուտ, շուրջ, շուրթ, շիւ, շիշ, շունչ, շիթ, շիք-շիղջ, շիր, շութ.

պիղձ, պիպ, պիշ, պուշ, պինդ, պինչ, պիրկ.

ջիւ, ջուր, ջիղ, ջինջ.

ուսմբ.

սուս, սուտ, սուր, սին, սուգ, սուղ, սինձ, սիրտ, սուրբ, սուրճ, սունկ.

վիշտ, վիթ, վին, վիգ, վուշ.

աիպ, աունկ աուն, աուփ, աիկ, աիղմ.

ցին, ցիռ, ցիր, ցինկ, ցից, ցուրտ, ցուլ, ցուպ.

փութ, փիգ, փուլ, փուձ, փուշ, փունջ, փուռ(ն), քուրմ.

քիվ, քիթ, քիմք, քիստ, քուղ:

Այս բառերի հնչյունափոխութեան օրենքները սահմանելիս պետք է ինկատի ունենալ, թե՛ ա) բառը այս կամ այն բարբառից երբ է անցել գրականին, բ) գրաբարից երբ է անցել, գ) օտար բառ է, դ) հոգնակի կազմում է, ե) բարդվում է, զ) բայ կազմում է, է) մակրայ է կամ սոսկ արմատ: Այստեղ նկատելի է մի այլ երևույթ ևս. հնչյունափոխական օրենքները որոշ դեպքերում տարբերվում են իրարից՝ նայած բառը հոգնակի է կազմում, բարդվում է, թե հարկվում:

Մենք սկսում ենք հոգնակի կազմութեանից:

Վերը բերված բառերը միաժանի են և բնականորեն սրանց հոգնակի վերջափոխութեանն է -եր. բացառիկ դեպքերում խոսակցական լեզվում գտնուում ենք -ներ-ով կազմված [(ինչպես՝ խիղճ (խիղճները կորցրել են), ճիտ (ճիտներդ կկտրեմ), ծուծ (ծուծները հան), ճիչ (ճիչները հաղիվ գոպեցին), շուք (շուքներդ չեքան) և այլն, որ բարբառային լինելու հետ նաև ունեն իմաստի տարբերություն (շատերի՛ ճիտերը, կամ կուզերը)], ուստի սրանց հոգնակին սովորական կանոնով պետք է անպայման -եր-ով կազմել:

Պետք է նշել, որ հոգնակի կազմելիս, մեր գրական լեզվում առհասարակ հնչյունափոխութեան տեղի չի ունենում. Միաժանիները հնչյունափոխվում են այն դեպքում, երբ նրանք խոսակցական լեզվում գործածական են եղել և փոփոխված ձևերով էլ անցել են գրականին: Այսպես՝ թուր-թրեր, բուն-բներ, բուրգ-բրգեր (բուրգեր էլ են գրում), բուռ-բներ, քիշ-քշեր, բիր-բեր, բիր-բեր (ցից բարբառային է), բինա-բներ, գիր-գեր, գիրկ-գրկեր, գունդ-գնդեր, գուր-գրեր, գիրք-գրքեր (նաև գիրքեր), գուռ-գաներ (գուռն ձևից), թուղ-թղեր, թութ-թթեր, թուփ-թփեր, թիգ-թղեր, թումբ-թմբեր, խուղթ-թղթեր, թիվ-թվեր, լուծ-լծեր, լիճ-լճեր, լինդ-լնդեր (կա նաև՝ լինդեր), լիրբ-լրբեր, ժիր-ժրեր (և ժիրեր), խուփ-խփեր (նաև խուփեր), խումբ-խմբեր, խուց-խցեր, ծուխ-ծխեր (ծուխեր-տուն, ընտանիք), ծուռ-ծուր՝ նաև, ծուռեր), ծիա-ծաներ, ծունկ-ծնկներ (ծունկն ձևից), կուծ-կծեր, կուտ-կտեր, կուրճք-կրճքեր (նաև՝ կուրճքեր), հուր-հրեր, հին-հներ, ձուկ-ձկներ (ձուկն ձևից), ճիվ-ճվեր (նաև ճիվեր), ճիմ-ճմեր (ճիմեր), մութ-մթեր, միրգ-մրգեր, մուր-մրեր, միս-մսեր, միաք-մաքեր, նուշ-նշեր, շիշ-շշեր, շիվ-շվեր (շիվեր), շիր-շրեր (շիրեր), շունչ-շնչեր, շուն-շներ, շիթ-շթեր (շիթեր), շիվ-շվեր, պինչ-պնչեր (պինչեր), ջուր-ջրեր, ջիղ-ջղեր, սուտ-ստեր, սիրտ-սրտեր, սուրբ-սրբեր, վիշտ-վշտեր, վիգ-վգեր, աուն-աներ, ցից-ցցեր, ցուրտ-ցրտեր, փիգ-փղեր, փունջ-փնջեր², քիթ-քթեր, քուրդ-քրդեր, քուրմ-քրմեր, բայց և քուրմեր:

Մնացած բոլոր բառերը կամ հոգնակի չունեն կամ առանձին քիշ են գործածվում. օրինակ՝ մի շարք ամականներ կամ մակրայներ, մասամբ և զոյականներ, ինչպես՝ բիրտ, բուտ, գութ, գիրդ, դուր (իսկ գործիքի իմաստով՝ գրեր), դուր, թիռ, թուրմ, թուրմ, թուրջ (թրջոց), լիս, լիր, ժուկ (ժամանակ), խիստ, ծուփ, կիրթ, կից, կուլ, կիծ, հուսկ, հուպ, մուզ, մուզ, մուռ (բարբառներում կա մուռերը հանել). միշտ, նիրճ, պիշ, պիրկ, ջինջ, սին, ցիր, փութ (արհեստական են փթեր կամ փութեր ձևերը):

Վերևում բերված բառերից երկու ձևով հոգնակի ունեցողներից նախընտրելի է անհնչյունափոխ ձևը, իսկ անհոգնակի-

¹ Բարբառային ձևեր՝ մարդկանց մասին է, իսկ ծուռեր=ծուռ բաներ:
² Բ ա Ֆ Ֆ ի ն գործ է ամուսն փուջնր. երկերի ժողովածու, III, էջ 482 է, էջ 544. այդպես էլ խումբեր (I, էջ 544, III, էջեր 40, 69), բուփեր (III, էջ 70), քուրդեր (I, էջեր 613-624):

ները հոգնակի կազմելիս պետք է վերցնել, անհնչյունափոխ ձևով: Մնացած բառերը արդեն դործածվում են անհնչյունափոխ ձևով: Այդ բառերը նորափոխ ուսուցիչներից, զբարբարից, բարբառներից և օտար լեզուներից գրականություն միջոցով վերցված բառերն են. ինչպես օրինակ՝ բուրգ, բուստ, բուստ, գիպս, գուղձ, գիրթ, գիրա, գուքս, գիսա, գուգս, թիմ, լուր, լիցք, լիար, խուղ, խինդ, կուռք, ձիրք, հուժ, միֆ, մունջ, մուռք, նիսա, նիրո, շիթ, սուժ, սուքք, տիղմ, ցին, ցիռ, քիմք, քիսա և այլն: Սրանից հանում ենք հետևյալ եզրակացությունը:

Ի և ու ձայնավորները հոգնակի կազմելիս փակ միավանկում չեն հնչյունափոխվում, եթե բանավոր խոսքի մեջ չեն գործածվել նույն, այլ գրականություն միջոցով են անցել մեր գրական լեզվին: Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի քանի հանգամանք ևս. ա) գրանք պետք է լինեն նոր փոխառություններ, բ) հոգնակին պետք է կազմված լինի գրականության մեջ, անալոգիայի չպետք է ենթարկված լինի:

Պետք է նկատել նաև, որ զբարբարյան հոգնակի հայցական ձևերը բարբառներում էլ չեն հնչյունափոխվում, եթե ա-ին նախորդում է մի ետնալեզվային բաղաձայն. ինչպես՝ գուգս-գուգսեր, փուքս-փուքսեր (գուգս բառի հնչյունափոխվելը չի կապվում գոյգ-ից առաջանալու հետ, որովհետև բարբառներում գտնում ենք նույն բառի հնչյունափոխված ձևը բառակազմություն մեջ՝ գակեղեն և գրեղեն ձևերով):

Երբ միավանկ բառը սկսվում է ի-ով կամ ու-ով՝ հոգնակի կազմելիս երբեք չի հնչյունափոխվում. ինչպես՝ ուլ-ուլեր, ուխտ-ուխտեր, ուղա-ուղտեր, ումպ-ումպեր, ունկ-ունկեր, ունչ-ունչեր, ուշ, ուռ, ուս... իծ-իծեր, իղձ, ինծ (չպետք է գրել ինծ), ինչ, իր և այլն: Երկվանկները՝ վերջին սուղ վանկով նույնպես չեն փոխվում. ուսար՝ ուսարեր, ինն-իններ, ինքն-ինքներ, դուսար-դուսարեր:

Ի-ով վերջացող միավանկ բառերը չեն հնչյունափոխվում. (ինչպես՝ ձի-ձիեր, թի-թիեր և այլն), իսկ ու-ով վերջացող միավանկները հնչյունափոխվում են (բու-բուեր, ձու-ձուեր, կու-կուեր, լու-լուեր):

Երկվանկ և բազմավանկ բառերը, որոնց չհշար ու-ի կամ ի-ի վրա է, հոգնակի կազմելիս երբեք չեն հնչյունափոխվում. կավիճ-կավիճներ, պարիսպ-պարիսպներ, ծծումբ-ծծումբներ, բրուտ-բրուտներ և այլն: Միայն արտասանությունը տարածվում

են երկրներ, ժողովրդներ, գլխներ, որ պիտի արտասանել երկիրներ¹. ժողովուրդներ, գլուխներ:

Այստեղ խոսքը չի վերաբերում այն բառերին, որոնք կազմվում են միավանկի օրենքներով, ինչպես՝ ծրագիր-ծրագրեր, գլխագիր-գլխագրեր, խմբագրուհի-խմբագրուհի և այլն: Իսկ եթե բարդ բառը իր վերջին բաղադրիչը իմաստափոխում է, չի հնչյունափոխվում (մեծատուններ, մեծաքիթներ, թանկագիններ և այլն):

Այժմ, գտնք հոլովման ժամանակ կատարված հնչյունափոխություններին:

Այս գեպքում էլ մեր գրական լեզուն գրեթե նույն ձևով է յուրացնում բառերը, ինչ ձևով վերևում տեսանք. այսինքն՝ եթե բառը բանավոր լեզվի մեջ չի հնչյունափոխված՝ այդպես էլ վերցվում է:

Վերահիշյալ բառերը բաժանում ենք չորս խմբի. ա) այն բառերը, որոնք թե գրաբարում և թե բանավոր լեզվում շատ գործածական են եղել, իսկ գրականը գրանք վերցրել է հնչյունափոխություն բանադերձ. ը) այն բառերը, որ գրաբարից են վերցվել, սակայն քիչ են գործածվել, և նրանց հոլովումն էլ ձևավորվել է գրական լեզվում. գ) հոլովվող բառերը կամ արմատները և դ) օտար բառերը:

Առաջին խմբի բառերը հոլովվելիս հնչյունափոխվում են, ինչպես՝ թուր-թրի, բուն-բնի (ծառի բուն), բուռ-բրի, բիզ-բզի, բուրդ-բրդի, բիժ-բժի, բիր-բրի, բինա-բնաի, բիժ-բժի, գուռ (գուռն)-գրի, գուան, գիժ-գժի, գիժ-գժի, գինդ-գնդի, գին-գնի, գինձ-գնձի, գիրի, գուր, գունդ, գուռ (գուռն), գուան, թուղ, թութ, թուփ, թուք, թիզ, թումբ, թուղթ, թուղթ, թիվ, լուծ-լծի, լիլ, լիճ, լինդ, լիար, լիրբ, խուփ, խումբ, խիժ, խիզ, խուց, խունկ (նաև խունկի), ծուխ, ծուռ, ծին, ծիտ, կիթ, կուժ, կուտ, կուրծք, կիրք, հուր, հին, ձուկ (ձուկն)-ձկի և ձկան, մութ, մութ², միրզ, մուր, միս, միաք, նիշ, շիշ, շիր, չութ, շունչ, շուն, շիթ, պիպ, պինչ,

¹ Համեմատելու համար երկրներ, երկրներ, երկրներ. Բաժնի, Երկիր, Ե, էջ 525. Երկրագագի, Երկիր, Ե, էջ 146, 111, էջ 394. Բազմակրճեր, Գեղակրճեր, Բաժնի, 111, էջեր 69, 171: Երկրներ. նարդոս, Երկիր, VII, էջ 207:

² Մուխի, կուրծքի. Բաժնի, Երկիր ժողովածու, I, էջեր 552, 570. III, էջ 25. գունդի. 111, էջ 17. հողաթումբի. 111, էջ 482: Գիրքով, Երկրագագի, Երկիր ժողովածու, 1950 թ. հատոր, III, էջ 462:

ջիւ, ջուր, ջիգ, սուտ, սիրտ, սուր, սինձ, վիշտ, վիգ, տուն, տիկ, ցից, ցուրտ, փիղ, փուշ, փունջ, փուռ (փուռն), քիթ, քուրմ:

Եթե հոլովման ժամանակ առաջացած հնչյունափոխությունը համեմատելու լինենք հոգնակի կազմութեան հնչյունափոխական երևութիւնների հետ, կենդանեք, որ սրանք գրեթե համընկնում են. այսինքն հոլովվելիս հնչյունափոխում են այն բառերը, որոնք հնչյունափոխում են նաև հոգնակի կազմելու ժամանակ: Միայն պետք է ինկատի ունենալ հետևյալը. մի քանի բառեր, որոնց հոգնակին սկզբնապես չի դործածվել, եթե այսօր հոգնակի ենք կազմում, վերջնում ենք անհնչյունափոխ ձևը, իսկ եղակիում հոլովվելիս՝ բանավոր լեզվի մէջ հնչյունափոխվել է, ուստի և դործածվում է այսպես. օրինակ՝ սուղ-սղի, բայց և սուղի՛, սուղեր, սուղերի, հունձ-հնձի, բայց հունձեր-հունձերի, գինձ-գնձի, բայց գինձեր-գինձերի, պիղծ-պղծի-պիղծեր-պիղծերի, ծիլ-ծլի, ծիլեր-ծիլերի, թախպ-թխպի-թախպեր-թախպերի: Այսպիսի դեպքում հոլովվելիս էլ նախապատուութուն պետք է առնան հնչյունափոխ ձևին, մանավանդ եթե իմաստի նբբություն կա (շրթի, շուրթի): Կան նաև մի քանիսը, որոնք հավասար դործածվում են երկու ձևով. այդ դեպքում էլ պետք է պահել անհնչյունափոխը. ինչպես օրինակ՝ դուքս-դքսի, բայց և դուքսի, զիստ-զստի, բայց և զիստի, գութ՝ անպայման գութի, թունդ-թնդի, բայց ճիշտը՝ թունդի, լուր-լրի, ճիշտ՝ լուրի, սուրճ-սրճի, բայց և սուրճի, իսկ հոգնակին արդեն լուրեր-լուրերի, ծիրտ-ծրտի, բայց և՛ ծիրտի, ծիրտեր, ծիրտերի, ճիշ-ճշի, ուղիղն է՝ ճիշի, ճիշերի, մութ-մթի, ճիշտը կլինի մութի, մութեր-մութերի:

Մնացած բառերը չեն հնչյունափոխվում. ինչպես՝ բուրգ, գուղձ, գիւրք (գրքի բարբառային է), գիրտ, գուգս, փուրս, գուրկ, գուսպ, թախ, թունդ, թուրծ, լիցք, լուրջ, լուռ, լիք, խութ, խուլ, խուղ, խինդ, խիտ, ծուծ, ծիր, ծուփ, ծիրտ, կիրթ, կիրճ, կից, կուշտ, կուզ, կում, կուռք, հում (հմի՝ բարբառային է), հուն, հիմք, հունչ, ձիւրք, ճիգ, ճիմ, մուռնջ, մուշկ, մուրճ, մուռք, նիշ, նիգ, նինջ, նիստ, նիրհ, նուրբ, շուք, շիթ, շի, շարջ, պիղծ, ջինջ, ումք, սուրճ, վիթ, վիհ, վուշ, տիպ, տունկ, տուփ, տիղմ, ցուլ, ցուպ, փուլ, քիվ, քիմք, քիստ, քուզ:

Բազմամասնի բառերը, ինչպես տեսանք, հոգնակին կազ-

¹ Սուղ ու վ, Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, I, էջ 549:

մում են առանց հնչյունափոխութեան, որպիսի ձևով էլ հոլովվում են հոգնակիում (զգուհներ-զգուհներ, զգուհներում և այլն): Որպես կանոն այս բառերը եղակիում հոլովվելիս նույնպես չեն հնչյունափոխվում. ինչպես՝ թաղիք-թաղիքի, խանութ-խանութի, անութ-անութի, սմբուլ-սմբուլի, Թաթուլ-Թաթուլի, պարսիկ-պարսիկի, հոլովում են նաև պարսիկ. անանութ-անանութի, կնդրուկ-կնդրուկի, տղուկ-տղուկի, ծղրիկ-ծղրիկի, կաթիլ-կաթիլի, կնճիթ-կնճիթի, գավիթ-գավիթի¹, շապիկ-շապիկի, կավիճ-կավիճի (կավճի բարբառային հնչում է), մազիլ-մազիլի, չղջիկ-չղջիկի, ապրիլ-ապրիլի, գրգիռ-գրգիռի, առիթ-առիթի, մազնիս-մազնիսի, սանիկ-սանիկի, շավիղ-շավիղի և այլն: Բացառություն են կազմում -իւր-ով վերջացող մի քանի բառեր, ինչպես՝ խնդիր, մոխիր, կարմիր, սճիր, պանիր, թոնիր, պիլիր, երկիր, նախիր. -իվ-ով վերջավորվող մի քանի բառեր, հաշիվ, հովիվ, կոիվ, պատիվ, արծիվ, անիվ

Շ, ք-ով կամ սրանցով ու մի բաղաձայնով վերջացող մի քանի բառեր. խարխիւլ, ամիս, պարխայ, հանդիստ, ամբարիշտ, նաժիշտ, բժիշկ, բժիշ, թավիշ, սկիզբ:

Իկ-ով վերջացող մի քանի բառեր՝ մրբիկ, գատիկ (ճիշտը գատիկի), կապիկ (ճիշտը կապիկի), կոշիկ, ծաղիկ, աղջիկ, մարդիկ, (սևու. մարդկանց), պոռնիկ, ոռճիկ, փոթորիկ, գեղեցիկ, ոսմիկ, (այժմ՝ ոսմիկի?)

Ին-ով վերջացող բառեր՝ աղախին, երկինք, կացին, անկողին, լուսին, ամուսին, բաժին, կարկին-կարկինի, գետին, քրքտինք, սրինդ (նաև քրտինքի, սրինդի). սրանց հետ նաև՝ շիրիմ, հովատարիմ, մաերիմ, բրինձ, սոսինձ, սղինձ, նարինջ, (նարնջի ավելի անհան է), նաև՝ հովիտ, մարգարիտ:

Իշ-ով վերջացող մի շարք բառեր՝ ուսուցիչ, գրիչ, փրկիչ, շամիչ, թարգմանիչ, երգիչ, թոզիչ, Մկրտիչ, նկարիչ, լուսավորիչ, (բայց մեր լուսավորիչի՝ Աբովյանի...):

Իհ-ով վերջացող մի քանի բառեր. կարիճ, մահիճ, դահիճ, դահլիճ², ճահիճ, բլիճ (այժմ հնչում են բլիճի), արճիճ. սրանց հետ նաև՝ պատիժ, անիժ, կակիժ, թախիժ:

¹ Կավիթի (Շիրվանդադե, III, էջ 25. Նար-Պոս, V, էջ 314). պարսիկ հնացած է (Բաֆֆի, I, էջ 573. Շիրվանդադե, III, էջ 530). գավիթից (Բաֆֆի, I, էջեր 533, 589). Գավթի (Շիրվանդադե, II, էջ 174). շավիղից (Բաֆֆի, III, էջ 9). շավղով (Շիրվանդադե, III, էջ 16):

² Դահլիճն (Բաֆֆի, I, էջ 599), իսկ Շիրվանդադե գրում է դահլիճի, III, էջ 123, բայց վեհով, III, էջ 518. կսեի, Նար-Պոս, VII, էջ 205. Ասմիկ, Բաֆֆի, I, էջ 539:

Ին-ով վերջացող բառեր. վճիռ, կշիռ, զրգիր:

Մրանցից շատերը հոլովվում են նաև չհնչյունափոխված ձևով. ինչպես՝ ոճիւր-ոճիւրի, խարխախ-խարխախի, կոշիկ-կոշիկի¹ (կոշիկի գործարան), պտենիկ-պտենիկի, քրտինք-քրտինքի, փոքորիկից, (Բաֆֆի, III 18.). (սրբազրչի. նար-Դոս, VII, 315, հնացած է): քրտինք-քրտինքի, բմբիշ-բմբիշի, պանիր-պանիրի, թախիժ-թախիժի և այլն: Մեզ թվում է ճիշտ կլինի այս տիպի բառերը հոլովել չհնչյունափոխված ձևով, մանավանդ որ սրանց հոգնակին բոլոր դեպքերում անհնչյունափոխ է. խարխախների, ոճիրների, պանիրների... նաև մյուսների՝ պատիժների, բրինձների և այլն:

Շեշտավոր ու-ն փակ վանկում բազմավանկ բառերի մեջ չի հնչյունափոխվում. Բացառություն են կազմում՝ դլուխ, ծծումբ, (նաև՝ ծծումբի), ծնունդ (նաև՝ ծնունդի), պտուղ (նաև՝ պտուղի), սնունդ, սերունդ (նաև՝ սերունդի), բլուր (նաև՝ բլուրի), թռչուն-թռչունի¹, տեսուչ-տեսչի¹, բայց և տեսուչի. բազուկ (նաև՝ բազուկի), խորհուրդ, ժողովուրդ, ճնճուկ (այժմ՝ ճնճուկի), պտուկ (այժմ պտուկի), ձմերուկ (այժմ ձմերուկի), սարուկ (այժմ սարուկի), մածուն (այժմ մածունի): Անուն, աշուն և գարուն փոխվում են միայն գրաբարաձև հոլովվելիս. անվան, բայց անունի:

Ում վերջավորվող բայանունները՝ ի-ով հոլովվելիս, չեն հնչյունափոխվում. շարժում-շարժումի, ուսում-ուսումի, անցում-անցումի, խորտակում-խորտակումի: Իսկ գրաբարյան ձևով հոլովվելիս՝ հնչյունափոխվում են. շարժման, ուսման, անցման, խորտակման... Սա էլ մի ապացույց է, որ մեր գրական լեզվի համար այսօր հնչյունափոխությունը ներքին օրինաչափություն չէ արդեն:

Պետք է ինկատի ունենալ, որ երբ բարդ բառի մեջ վերջին բազադրիչը ի-ով կամ ու-ով փակ միավանկ բառ է, ապա հնչյունափոխությունը կատարվում է միավանկի կանոններով. նախադիժ-նախադիժի, արծվաքիթ-արծվաքիթի, հաստաբուն-հաստաբնի, գորագունդ-գորագնդի:

Ի-ով վերջացող բազմավանկ բառերը երկու ձևով են հոլովվում. ի-ով կամ ու-ով. եթե ի-ով են հոլովվում, ի-ն մնում

¹ Թռչնի (Շիրվանզագե, III, էջ 430) հնացած է. սերեղի, անդ էջ 12, բայց Բաֆֆի, I, էջեր 314, 638 սերունդի, փախուստի. (Նար-Դոս, VII, էջ 218) կամբլի. հնացած է տեսչի (Շիրվանզագե, III, էջ 18):

է, իսկ եթե ու-ով են հոլովվում՝ ի-ն ողվում է. մատանի-մատանիի, բայց՝ մատանու, այգի-այգիի, բայց այգու, Բաֆֆի-Բաֆֆիի, բայց Բաֆֆու. միայն կաշի լինում է կաշվի:¹

Ու-ով վերջացող բազմավանկները չեն հնչյունափոխվում. բացառություն են կազմում հեռալսները. կատու-կատվի, լեզու-լեզվի, Բաքու-Բաքվի, կծու-կծվի, կկու-կկվի, մեղու-մեղվի թթու-թթվի, առու-առվի, հերու-հերվա:¹

Այլ բառերի փոփոխությունները բարբառային են և մերժելի, չնայած պրոֆ. Գ. Սեակի (տես Գ. Սեակ, «Հայոց լեզվի տեսություն» I մաս, էջ 104) պնդման և ղեկարվեստական գրականություն մեջ գործածված ձևերի:²

Երկվանկ գրաբարյան հարաշեշտ բառերը, ինչպես՝ բուռ(ն), դուռ(ն), նուռ(ն), մուկ(ն), ձուկ(ն), գուռ(ն), ծուռ(ն) հոլովվելիս հնչյունափոխվում են. ինչպես՝ բուռն (բուի), դուռն, նուռն (նուի), մկան, ձկան, գուռի, կում դուռն, ծուռան, ծուռակի, ծնկի: Հոգնակին էլ կազմվում է այս հնչյունափոխված ձևերից (ծնկներ, մկներ, ձկներ, նուներ, գուներ), այդ տիպի հարաշեշտ եռավանկները չեն հնչյունափոխվում, որովհետև հոլովվում են աշխարհաբարի սիստեմով. ինչպես՝ կրունկ(ն) կրունկի-կրունկներ (կրնկի բարբառային է և անհարմար), եղունգ(ն)-եղունգի, արմուկն-արմունկ(ն) արմունկի-արմունկներ և այլն:

Որպես կանոն բառակազմության ժամանակ թե միավանկները և թե բազմավանկները հնչյունափոխվում են: Բառակազմություն ասելով՝ պետք է հասկանալ թե բայակազմությունը և թե բարդությունը ու ածանցումը. Միավանկների մասին խոսելիս պետք չկա այլևս ճիշտ նրանք, որոնք հոլովվելիս և հոգնակի կազմելիս հնչյունափոխվում են. լնական է, որ նրանք հնչյունափոխվում են նաև բառակազմության ժամանակ: Իսկ հնչյունափոխվելիս և հոգնակի կազմելիս չեն հնչյունա-

¹ Հնրվա հոլովված է ժամանակային բառերի ընդհանուր օրենքով: Մեր կարծիքով այս վա հոլովումը առաջացել է տարի բառի հոլովման անալոգիայով. տարի բառի գրաբարյան սեռական է տարուի, որ աշխարհաբար կլինի տարու: Բայց երբ ա (զ) մնում է բառի մեջ, սեռականը չի լինում տարվու (տարու) ա-(զ) և ու-ի իբրև մոտիկ լինելու պտտմանով (հնում ա-ն հնչվել է ու-ին մոտիկ մի հնչումով), այլ լինում է տարվա, որի նման էլ՝ հերվա, շարթվա, ածվա և այլն, ինչպես և՛ ոչ թե կաշվու, այլ կաշվի:

² Հագեթարանի, հարսնացվի, իրավալի, վաշխալի. (Շիրվանզագե, III, էջեր 13, 96, 114, 131 և այլն) պետք է լրիվ հնացած համարել: Բաֆֆին ունի եզերվով, III, էջ 4). տես նաև «Կայծեր», էջ 12:

փոխվում, բառակազմության գեպքում գերազանցապես փոխվում են: Օրինակ՝ բուրգ-բրգաձև, բրգանման. զուրկ-զրկել, զրկանք, զրկվել. լուրջ-լրջություն, լրջանալ. լուս-լուսել, լուսություն. խուլ-խլանալ, խլություն. խինդ-խնդալ, խնդակից. ձիւր-ձրար, ձրագիր. ծուփ-ծփանք, ծփալ. ծուծ-ծծել, ծծան. ձիւր-ձրանալ. խիտ-խտանալ, հունչ-հնչել, հնչեղ, հնչարտաբերական. ճիւղ-ճղնել, ճղնամամ, ճղնություն. ճիւղ(ք)-ճտահար, ճաքանի (սեռ. լինում է նաև ճաքի). մունջ-մնջանալ, մնջածայն. մուշկ-մշկածաղիկ, մշկանոտ, մշկախնձոր. մուրճ-մրճահար, մրճավոր. նիշ-նշել (Մայրասոյանը ունի-նիշել, որ արհեստական է). նշան, նշում. նինջ-ննջել, ննջարան. նիստ-նստել, նստակյաց. նուրբ-նրբանալ, նրբանկատ. շուրջ-շրջան, շրջել, շրջապատ (շուրջանակի քարացած ձև է դրարարից). պիղծ-պղծել, պղծություն. սումբ-սմբապատարան, սմբածիղ. ախլ-աղիլ, ապաղբություն. սունկ-սնկել, սնկարան. ցուլ-ցլամարտ. փուլ-փլչել. քուղ-քղանցք. հինդ-հնգամյակ (բայց հինգերորդ, հնգապատիկ), սեռականը լինում է հնգի. սուս-սուսական. թուրք-թուրքական (թրքական հնացած է), (նաև՝ թյուրք-թյուրքական):

Մենք բերինք բառակազմության մեջ նաև այնպիսի արմատներ, որոնք չեն հարվում. բայց եթե այնպես ստացվի, որ այդպիսի արմատները որպես ածական կամ դոյական հարվվեն, ապա նրանք կհարվվեն ոչ հնչյունափոխված ձևով:

Բառակազմության ժամանակ էլ նկատելի է մի ուժեղ միտում. այն, ինչ որ գրաբարից է գալիս, արգեն հնչյունափոխված է. մի շարք բառեր չնայած նոր են կազմված, բայց կազմված են գրաբարի բառակազմության անալոգիայով, այսինքն՝ բառակազմության ժամանակ վերցվում է գրաբարյան հնչյունափոխված արմատը, իսկ եթե բառը կազմվում է նոր աշխարհաբարյան հիմունքով, ապա հնչյունափոխություն տեղի չի ունենում: Օրինակ՝ հայտնի է, որ կուռք բառից կազմված է կուռպալաշա բառը, բայց աշխարհաբարում կրկին կազմված է կուռպալաշա բառը անհնչյունափոխ ձևով: Լից-արմատից մենք կազմել ենք լցնել, լցարան (Մայրասոյան), լցնովի, լցվել, բայց այժմ լիցք բառից կազմում ենք լիցքավորվել. ձիւրք բառի ձիւր արմատից գրաբարում կա ձրի մակրայը, որը մենք նույնությունաբար վերցրել ենք և դրանով կազմում ենք նոր բառեր՝ ձրիակեր, ինչպես գրաբարում կա ձրիատուր, իսկ եթե հարկ լինի այսօր ձիւրք բառից նոր բառ կազմել, մենք կվերցնենք չփոխված՝

ձիւրքավոր, ձիւրքատեր և այլն, ինչպես որ այսօր ավելի հարագատ են մուրճավոր, մուրճահար, քան մրճավոր, մրճահար ձևվերք: Ցույ բառից ունենք ցուպիկ, ցուպավոր և ոչ թե ցպիկ-ցպավոր. քիստավոր և ոչ քստավոր, կիրճային և ոչ կրճային, կուզիկ-կուզիկ:

Այսպիսով՝ բառակազմության ժամանակ բառերը ընդհանրապես հնչյունափոխվում են: Չեն հնչյունափոխվում. ա) այն գեպքում, երբ կազմվում է կցական բարդություն, ինչպես օրինակ՝ գլուխ-կոնձի, ցիբուցան, դիբկապ (կա նաև գրկապ), կուժ-կտարուկ, դուռբացեք, սիրամաշուկ, սիրախառնուկ, կուռքանուկ, ծունդբություն, վաթսուհիհնգամյա (Նար-Դոս, Երկեր, VII, 221) թուխաչվի, խութուփոս, թուխղեղ և այլն. բ) երբ արմատը անփոփոխ կրկնվում է. կուզեկուզ, դուլալալիսի (երկրորդ մասում հնչյունափոխվել է գլուխ՝ սեռ. դլլի ընդհանուր օրենքով), գ) գրաբարյան անեղական բառերով նոր բառ կազմելիս, ինչպես՝ գիրքային-գիրքավորվել, լիցք-լիցքավորվել, լիցքահան, սրունքակապ (Բաֆֆի, III, 38) բայց ունենք գրքասեր, մաքսփոխ: Այստեղ հնարավոր չէ կայուն օրենք դործադրել, որովհետև այժմն բառեր ենք կազմում թե գրաբարի բառակազմության անալոգիայով և թե բարբառների: Բայց մի ընդհանուր օրենք պե՞տ է հաշվի առնել. եթե այնպիսի արմատից ենք բառ կազմում, որից գրաբարում և բարբառներում բառեր չեն կազմված, այսինքն չկա ավանդական բառակազմական սխառմի մեջ այդ բառի հնչյունափոխված ձևը, իսկ եթե կա էլ, բայց խորթ է մեզ, ապա այսօր անկարելի է այդ բառի հնչյունափոխված ձևով բառ կազմել, ինչպես որ մի քանի օրինակներ ավելի վերևում:

Այդպիսի արմատներ կամ բառեր են հետևյալները. գուղձ, գիրտ, խութ, խուղ, կիրճ, կուզ, հիմ(ք) (գրաբարում էլ չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ հիմնայտակ, հիմնադիր, հիմնական), նիրճ (նույնպես գրաբարում չի հնչյունափոխվում), մինչ, մուրճ, նիզ, չիթ, վիթ, վիհ, վուշ, սուփ, ցուպ, քիվ, քիստ, քուզ:

Ի-ով և ու-ով սկսվող բառերը (երբ շեշտը այդ ձայնավորների վրա է) բառակազմության ժամանակ չեն հնչյունափոխվում՝ ունկն-ունկնդիր, ութերորդ, ուխտագնաց, ուղտապան, ուշագիր, սեռնոց, սեր, ամենուրեք, իժածին, իններորդ. ինք-նուրույն, ինքնավար, իսկություն, իրական, իլ-իլիկ. բացառություն են կազմում՝ իղձ-ըզձալ, ըզձանք, ըզձական. ումպ-ըմպանակ, ըմպել, ունդ-ընդեղեն, ունչ-ընչացք (գրաբարում

ուենենք ունչատ), ինչ-ընչաքաղց, ինծ (գրվում է ինն) ընծենա-
վոր, սեռականը՝ ընծու, սահմանափակ և հին կազմութունները:

Ի-ով վերջացող միավանկները երբեք չեն հնչյունափոխ-
վում, ինչպես ձի-ձիավոր, թի-թիակ, դի-դիակառք, լի-լիանալ-
իակ ու-ով վերջացող միավանկների ու-ն փոխվում է վ-ի, ձու-
ձվարել, ձվադեղ, բու-բուխձակ, բվալ, բվեճ, կու-կուանոց, կվել-
լու-լվիճ, լվադեղ, լվածադիկ, չու-չվել, չվացուցակ, տու-տվել:
Չեն փոխվում կրկնվելիս. կուկու, բուբու, ձուձու (իսկ հնում՝
կուկու > կկու):

Ի-ով վերջացող բազմավանկները բայակազմության ժա-
մանակ չեն հնչյունափոխվում. ողի-ողիանալ, շողի-շողիանալ,
գոլորշի, գոլորշիանալ (նաև հնչում են գոլորշանալ), կղզի-կղզ-
զիանալ, բնտանի-բնտանիանալ, լնամի-լնամիանալ և այլն:

Բառակազմության մյուս դեպքերում բառավերջի ի-ն կրում
է մի շարք փոփոխություններ. նախ՝ ա-ի հետ միանալով տա-
լիս է եա, իսկ սա էլ՝ ես. Այսպիսի կազմությունները մեծ մա-
սամբ հին կազմություններ են, որոնց օրինակով սակայն այժմ
մենք փոքր քանակությամբ նոր բառեր ենք կազմում՝ բառա-
կազմության համար վերցնելով փոփոխված հիմքը: Այդ բա-
ռերն են հողի-հողեկան, հողերան (չնայած գրաբարում ունենք
նաև հողափայլ, հողաթավիղ):

Շողի-շողեքարշ, շողեղնաց (դարձյալ՝ շողիալից, շողիամեկ)-
ոսկի—ոսկեգործ, ոսկեզույն, ոսկեպատ...

օղի—օղեվաճառ, օղետուն, օղեգործություն.

բարի—բարեկամ, բարեխնամ, բարեգութ (բայց և բարյա-
ցակամ):

Ջորի—ջորեպան, ջորեվաճառ.

տարի—տարեկան, տարելից, տարեմուտ.

ապակի—ապակեգործ, ապակեպատ.

գինի—գինեգործ, գինեբեր, գինեվետ.

գեբի—գերեզարձ, գերեվարություն.

գարի—գարեջուր, գարեհաց.

գոտի—գոտեպինդ, սրանից ունենք բայ կազմած գոտե-
պինդ, գոտեորվել:

ՈՒղի—ուղեներշ, ուղեգիր, ուղեղնաց, ուղեմաս.

որդի—որդեկորույս, որդեպան (բայց սրա հետ, որդիա-
կան, որդիառայց):

Քեռի բառից ունենք միայն բարբառային քեռեկին, այժմ
քեռակին. բայց քեռիություն: Երկու ձևով է կազմվել ազամիլի
բառից. ազամիլիվաճառ, ազամիլետուն. բայց և՛ ազամիլակերպ,
ազամիլաձե, ազամիլաձազ. նախորդ ձևերը արդեն հնացած են.
այժմ Ազամիլատուն, Ազամիլաձոր:

Ի-ով վերջացող մի քանի բառերի արմատները հնում ա-
ռանց ի գործածական են եղել կամ եղել են բայարմատ և բա-
ռերը կազմվել են այդ արմատից, ուստի մենք էլ նույն անա-
լոգիայով նոր բառեր ենք կազմում՝ ի-ն հաշվի չառնելով:

Կենդանի—անկենդան, կենդանական, կենդանություն, կեն-
դանաբանական.

թերի—թերություն, թերանալ, թերակշուռ, թերատ
և այլն:

Սեյի—հնից ունենք կազմած խեցադործ, խեցակույտ, խե-
ցանման, խեցատ, խեցբեկ, խեցգետին և միայն մի բառ՝ խե-
ցեմորթ:

Կատաղի—կատաղալից, կատաղություն

թշնամի—թշնամանք, թշնամություն, թշնամարար-
արժանի—արժանանալ, արժանավոր, արժանավայել.

նախնի—նախնական.

երանի—երանական, երանություն.

գաղտնի—գաղտնապահ, գաղտնագիր, գաղտնամիտ.

հայրենի—հայրենական, հայրենագիտություն, հայրենա-
գավ, հայրենասեր, հայրենազարձ.

վրացի—վրացախոս, վրացազետ, վրացական և այլն:

Մորթի—մորթապաշտ, մորթագերծ, մորթագործ (հնում
կա կազմած նաև՝ մորթեգործ (անգործածական), իսկ այժմ՝
մորթեվաճառ):

Այգպես էլ վայրենի, պիտանի (այժմ ունենք պիտանիու-
թյուն) և այլն:

Մնացած բառերից կամ բառեր չկան կազմված, կամ եթե
կան և այժմս էլ կազմում ենք թառը՝ ի-ն գուրս է ընկնում և
կամ մնում է:

Իուրս է ընկնում. ա) երբ կազմությամբ մասամբ ժողո-
վրդական բարդություն է. քամի-քամհար, նոճի-նոճաստան,
խնամի-խնամություն, խնամացանք (գրականում խնամիություն,
խնամիարար, խնամիանալ. գրաբարում ունենք խնամենալ,
բայց հնացած է): Սելացի-սելացություն (այժմ խելացիու-

թյուն), քենի-քենակալ, բարի-բարություն, վանեցի-վանեցություն (այժմ գրականում վանեցիություն... պիտանի-պիտանացու, անոթի-անոթություն, կաղնի-կաղնուտ, բորենի-բորենություն, այժմ բորենիություն, առելի-առելիություն, (Նար-դոս, VII, 213). Նար-դոսը ունի նաև՝ փրացիություն, որպես փրացություն, անդ, 221:

Մղված է նաև ներքինացնել բայի մեջ (ներքինի բառից)՝ փոխանակ՝ ներքինիացնել: Մղված գտնում ենք նաև փոքրորդություն, եկեղեցի-եկեղեցական բառերի մեջ:

բ) ի-ն սղվում է ո (օ) ձայնավորից առաջ. բարի-բարություն, քենի-քենոնց, քուի-քեոնց (բայց քեոինց, քենինց, բարբառային կազմությամբ). Բաֆֆին ունի՝ զինով որպես գործիական. նա լիքն էր զինով. (Եղայժեր, 87): Այժմ ունենք՝ փոշոտ, գինոտ (գինով իմաստային նրբության համար է՝ խմած), որից և փոշոտել, գինոտել:

Մնացած բառերի մեջ ի-ն հնչյունափոխության չի ենթարկվում. այսպես:

Հղի-հղիություն (հղանալ կազմված է իմաստային տարբերություն համար. միտք հղանալ):

Հոգնակի-հոգնակիություն, հոգնակիրարար.

կղզի¹—կղզիացում, կղզիաբնակ (կղզեբնակ շատ հնացած է):

Կաղնի-կաղնիառունկ, կաղնեփայտ, (կաղնեստան անգործածական է. նաև հին կազմությամբ՝ կաղնուտ):

Լուցիկի բառից ներվանդագեն կազմել է լուցկիաման:²

Ընտանի-ընտանիություն (հին կազմություններ են ընտաներար, ընտաներույս, ընտանեկոտոր, ընտանեկեցություն, ընտանենամ և այլն, որոնցից այժմ գործածական է ընտանեկան, ընտանեբար, սրոնք, սակայն, իմաստափոխվել են և նշանակում են ընտանիքական, ընտանիքարար, իսկ ընտանի բառը հականիշն է այժմ վայրի բառին. եթե նրանից բառ կազմենք, կլինի՝ ընտանիարար, ընտանիություն և այլն):

Քաղաքացի-քաղաքացիություն (քաղաքացություն բարբառային է), քաղաքացիական.

Քանի-քանիանոց, քանիապատիկ.

¹ Համեմատել կղզում, փոշով, հորով, այգով, ալգում, սուրբով... Բաֆֆի, III, էջեր 30, 24. Նար-Պոս, VII, էջ 203. Շիրվանդադե, II, էջ 173, III, էջ 414 և այլն: Ընտանի-ընտանության. Բաֆֆի, III, էջ 59:

² Շիրվանդադե, երկերի ժողովածու, II, հատ. 1950 թ., էջ 393:

վաղեմի-վաղեմիություն (վաղեմություն սխալ հնչման արդյունք է):

Սպի-սպիացում.

պիտանի-պիտանիություն.

անդրի-անդրիազործ.

արի, արիաբար, արիական. արություն հին է:

Արփի-արփիացնող, արփիափայլ.

լեզվանի-լեզվանիություն.

դյուզացի-դյուզացիական, դյուզացիություն.

գոլորշի-գոլորշիացնել նաև՝ գոլորշացնել:

Ամուրի-ամուրիություն.

բերբի-բերբիություն.

անճոռնի-անճոռնիություն (անճոռնություն բարբառային է), անճոռնիանալ:

Եթե ի-ով վերջացող բաղձավանկ բառը ածանցվի -ակ վերջածանցի հետ, ապա ի-ն փոխվում է ե-ի, իսկ սա էլ յ-ի. օրինակ՝ սրդի-սրդեակ, այժմ սրդյակ, հոգի-հոգյակ, մատանի-մատանյակ, կղզի-կղզյակ, ջորի-ջորյակ (մտքեխի մի տեսակն է), աղամի-աղամյակ...

Ու-ով վերջացող բաղձավանկներից հնչյունափոխվում են՝ ուրու-ուրվական, ուրվաղիծ, ուրվանկար.

եղջերու-եղջերվաճար, եղջերվաքաղ (հին բառեր են).

աղու-աղվական, աղվամաղ.

լեզու-լեզվաբան, լեզվական, լեզվանի.

թթու-թթվել, թթվուտ, թթվածին.

կծու-կծվել, կծված, կծվաճամ, կծվություն (այժմ՝ ավելի կծուություն):

Երկու-երկվանալ, երկվություն, երկվորյակ (սրանք հին կազմություններ են. մենք այժմ բառեր ենք կազմում երկ արմատից, ինչպես և կազմել են հնում. երկմաել, երկերեսանի, երկղիմի, երկատիճան, երկհարկանի, բայց և ունենք երկուական, երկուբերնանի):

Մեղու-մեղվանոց, մեղվապահ, մեղվարուծություն.

առու-առվակ, առվահան, առվամեջ.

կատու-կատվախոտ, կատվաձագ:

Մնացած բառերի մեջ այսպիսի հնչյունափոխություն չի կատարվում, եթե վերահիշյալ բառերը և միավանկները՝ չու, տու (տալ բայի արմատը) ձու, բու և այլն, բարդ բառի վերջին

բաղադրելի չեն: Պետք է շեշտել նաև, որ երբ հիմա այդպիսի բարդ բառերից նոր բառեր ենք կազմում, երբեմն հնչյունափոխություն չենք կատարում, օրինակ՝ օղաչու-օղաչուական դրույրոց:

Մնացած բառերի ու-ն մեծ մասամբ մնում է, եթե ու-ի ամանց լինելը այլևս չի գիտակցվում: Կամ ավելի ճիշտ ու-ով բառի և արմատի մեջ իմաստների հեռացում է եղել և կամ նոր ու չի հաջորդում, օրինակ՝ ճրագու, ճրագուակալել, ճրագուստել (երբեմն հնչում են ճրագույտել, ճրագույակալել), զնչու-զնչուական, բայց զնչուհի, քսու-քսութուն¹ (իսկ այժմ օղաչու բառից կազմում ենք նաև՝ օղաչութուն): Քաղցու բառից մի շարք բառեր է բերում Մայրասյանը (քաղցուազործ, քաղցուալից առանց հնչյունափոխություն):

Եթե արմատը ավելի որոշ գիտակցվում է առանց ու-ի, ապա բառերը կազմվում են այդ արմատից՝ առանց ու-ն հաշվի առնելու (հեռու-հեռավոր, հեռագնաց, այցելու-այցելել):

Գրաբարում շեշտավոր է ձայնավորը փակ վանկում շեշտակորույս լինելու դեպքում փոխվում է ի. օրինակ՝ օրէն-օրինի, ժապաւէն-ժապաւիհի: Այս հնչյունափոխությունը նույնպես անդրադարձել է մեր գրական լեզվի մեջ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ մենք փակ վանկում մեծ մասամբ այդ է-ն տառադարձում ենք ե-ով: Ուստի մեծ շփոթ է ստեղծվել. գեր-գերանայ, բայց՝ գեր-գերազույն. ծեր-ծերանայ, բայց՝ տեր¹-տիրանայ: Տարբեր աղբյուրներից եկած այս հնչյունափոխությունը կարելի է կանոնավորել այսպես:

ա) Հոլովման ժամանակ ե (է) չի հնչյունափոխվում. բացառություն են կազմում՝ սեր-սիրո, տեր²-տիրոջ, մեջ-միջի (նաև մեջի), էջ-իջի (այժմ էջի), գոմեշ-գոմշի հնացած է. այժմ գոմեշի (գոմշի ձայնով). Նար-Պոս, VII, 221):

բ) Թայերը կազմվում են նատկապես փոփոխված հիմքից. օրինակ՝ գետ-գիտել, գետ-գիտել, հակամետ-հակամիտել, գեր-գիրանայ, սեր-սիրել, հրավեր-հրավիրել, էգ-իգանայ, սեպ-սիգալ, զեզ-զիզել, կեզ-կիզել, մեզ-միզել, վեժ-վիժել, անեժ(ք)-անիժել, վեճ-վիճել, գեմ-գիմել, գեն(ք)-գինել, շեն-շինել, փոխարեն-փոխարինել, օրենք-յօրէն(ք)-հօրեն-հօրինել, ազավեն-ազավինել,

¹ Շիրվանզադեն ունի՝ հլութուն, հլութեան, տես երկեր, III, 1950 թ., էջեր 354, 381, հոգաբարձական, անդ, էջ 9:

² Համեմատիր սերից. Բաֆֆի, III, էջ 64, բայց և անտիրությունից. անդ, էջ 57:

ապաքեն-ապաքինել, հանդեպ-հանդիպել, վեպ-վիպել, սեպ-սարպել, վրեպ-վրիպել, դեպ(ք)-դիպել, էջ-իջել, շեջ-շիջել, մեջ-ընդմեջ-ընդմիջել, հանդես-հանդիսանալ, կես-կիսել, Այս պատճառով էլ բառակազմության ժամանակ մեծ մասամբ վերցվում են այս փոփոխված հիմքերը և սրանցից կազմվում են նոր բառեր (գիտակցություն (գետ)՝ գիտակ, միտում, գիրապարար, սիրազեղում, վիրարույժ, տիրակալ, հրավիրատու, իգամուլ, սեպապանծ, կիզանուտ, միզափամփուշտ, խիժավետ, վիժանուտ, անիժապարտ, վիճաբանություն, գիմադրութուն, գինազործ, շինարարություն, փոխարինարար, օրինագիծ, ազավինություն, ապաքինություն, գիշակեր, հանդիպակաց, վիպասան, գիպուկ, շիջանուտ, միջակ, հանդիսավոր, կիսակատար և այլն): Մրանց անալոգիայով հետադարձում բառեր կազմվել են նաև այն բառերից, որոնք բայեր չեն կազմում, այսինքն՝ այդ հնչյունափոխությունը գրական լեզվում եղել է ոչ բնական, օրինաչափական ձևով, այլ արհեստականորեն՝ գրաբարի հնչյունափոխական օրենքի հետևողությամբ կամ սեղանի հենց հնչյունափոխված ձևով կազմված բառը վերցրել ենք գրաբարից. ինչպես՝ սիգավետ, սիգաճեմ, վիրակապ, գինազործարան, հավիտյան, վիմատաշ¹, վիմաքանդակ, վայրիջույց մեխանիզմ):

Այս հնչյունափոխությունը գրաբարում էլ հաստատ չէր. կան բառեր, որոնք գրաբարում չեն հնչյունափոխվել (օրինակ՝ եղէզն-եղեգան, լինում է նաև՝ եղէզան, բայց երբեք եղիզան. մենք էլ այդ ձևով կազմում ենք եղեգնուտ, եղեգնախուփ. բղէզ-բղեզի, բղէզի, մողէզ-մողեզի, այժմ՝ մողես. Մովսէս-Մովսեսի. Արիստակեսի, աղէտք-աղեալից, էջ-էջմիածին, էջայժեան, հրէջք-հրէջից. իսկ գոմեշ բառի մեջ մինչև անգամ ընկնում է՝ գոմշոյ): Ըստ երևույթի բազմամասնի -էս,-էզ վերջացողները հատուկ օրենքով գրաբարում չեն հնչյունափոխվել, իսկ հետագայում դրանք ևս անալոգիայով սկսել են փոխվել. ինչպես՝ ասպաբէզ-ասպարիզի, պարտէզ-պարաիզի, իսկ այժմ մենք դրանք չենք հնչյունափոխում՝ թեև կուզ բառակազմության ժամանակ. ազվեսաքուն, մովսեսական, հրեշավոր, նաև աղետավոր, Հովհաննեսյան (գեղով-հաննիսյանը՝ ավանդաբար է տարածված):²

¹ Իսկ Բաֆֆին ունի՝ վեմափոր, I, էջ 516. այսպեսով, անդ էջ 556:

² Շիրվանզադեի համոզմամբ ձեր արհեստական է. տես III, էջ 418, կամ պարտիզի, անդ, էջ 83:

Մեր գրական լեզվում չեն հնչյունափոխվում այն բառերը, որոնցից նոր ենք բառեր կազմում, իսկ փոփոխված հիմքը մեկ համար խորթ է. օրինակ՝ ժապավեն-ժապավենավոր, ժապավենացու, քարտեզ-քարտեզագրություն, քարտեզագիտություն: Այդպես էլ եթե հարկ զգացվի՝ ասպարեզ, ծվեն, հեն բառերից նոր բառեր կազմել, չպետք է հնչյունափոխել (ինչպես՝ ծովահենություն, հենարար և ոչ թե ինչպես գրաբարում՝ հինարար): Չեն հնչյունափոխվում բոլոր -եղեն, -վեա վերջավորությունները (ինչպես՝ երջանկավեա, հոաավեա, ամանեղեն, ոսկեղեն): Չեն հնչյունափոխվում նաև այն բառերը, որոնք աշխարհարարում գործածվում են գրաբարյան հոգնակիք-ք՝ վերջավորությամբ (ինչպես՝ անեծք, անեծքաչոր, անեծքակոխ, մեծքացավ, մեծքահատոր, պետք, անպետքություն և այլն):

Այդ բառերը չեն հնչյունափոխվում առհասարակ կրկնություն և կցական բարդություն դեպքում. (պեսպեսություն, զեզաղեզ, օրենսդիր, էջմիածին, մեծբնդմեջ. գրաբարում չեն հընչյունափոխված նաև՝ տէրութիւն, տնօրէնութիւն բառերը):

Եթե այստեղ որեէ օրենք պետք է հանել, ապա այդ կլինի հին լեզվի համար. մեր գրական լեզվի վերաբերյալ այստեղ էլ պետք է շեշտել, որ նա յուրացրել է հնչյունական տարբեր օրինաչափություններ, որոնք բնդհանուր խառնակություն են առաջացրել և որոնք, սակայն, աստիճանաբար բարելավվում են:

Բառավերջում ե-(է) երբեք հնչյունափոխություն չի ենթարկվում:

Բացի այս պարզ ձայնավորներից, գրաբարում հնչյունափոխվում են նաև եայ, եա, ոյ, իւ երկբարբառները. եայ, եա, աշխարհարարում ավել են յա. ոյ-ը ավել է ույ, իսկ իւ-ն ավել է յու. Չնայած այս փոփոխություններին՝ այնուամենայնիվ գրաբարը իր երկբարբառների հնչյունափոխական օրենքները պարտադրել է մեր գրական լեզվին, որը, ինչպես նախորդ հընչյունափոխությունների ընթացքում անսանք, սրանց մի մասը մերժել է արդեն սրպես ոչ հարազատ օրենքներ իր ներսում, իսկ մի մասը որոշ զեպքերում դարձյալ շարունակում է մնալ մեր լեզվի մեջ՝ որպես հին օրինաչափությունների մնացորդ:

Ի-ով հոլովվելիս՝ այս երկձայններից ոչ մեկն էլ հնչյունափոխություն չի ենթարկվում (ինչպես՝ սենյակ-սենյակի, առաքյալ-առաքյալի, հրյա-հրյալի, լույս-լույսի, կույս-կույսի, նույնիսկ՝ հեղափոխություն-հեղափոխությունի): Յու երկձայնը

գրաբարյան հոլովածների մեջ դասնում է յա. արյուն-արյան, պետություն-պետության. իսկ հոգնակիի կազմության դեպքում ոչ մի փոփոխություն չի կատարվում. պետությունների, սյունների, ձյունների. Արյուն-արյան, պետություն-պետության ձևվերը պահվում են միայն եզակի սեռական և արական հոլովներում, իսկ մնացած հոլովներում դարձյալ առկա են անհնչյունափոխ ձևերը, մինչպես գրաբարում հազվագյուտ երևույթ էր, երբ սրանք շեշտակորույս յինեին ու տեղի շունենար հնչյունափոխություն. նույնիսկ Մ. Նալբանդյանը, Շիրվանզադեն, Բաֆֆին և ուրիշները պահում են գրաբարյան հնչյունափոխված ձևերը:¹ Բաֆֆին ունի՝ լուսի, լուսով («Կայծեր», Երևան, 1947 թ. էջ 60), աներևութագավ («Կայծեր», էջ 25), փոխանակ՝ աներևութացավ. տղիտութենից (Մ. Նալբանդյան, II հ. էջ 254), քրիտոսնեի (նույն տեղ, 258): Բայց հետագայում սրանք տեղի տվին և այլևս չեն գործածվում:²

Այժմ տեսնենք գրաբարյան այդ երկձայնների հնչյունափոխությունը ինչ ընթացք է ստացել մեր ազգային լեզվում:

-Ոյ երկբարբառը, որ աշխարհարարում դարձել է ույ, իսկ բառավերջում մնացել է -ոյ, փոխվում է ու-ի հետևյալ դեպքերում:

ա) Երբ արմատից բայ է կազմվում. ինչպես՝ հույզ-հուզել, սույզ-սուզել, փույթ-փութալ, զբույց-զբուցել, ցույց-ցուցել (անգործածական, բայց սրանից ունենք ցուցում), կամ՝ ապացույց-ապացուցել, բույր-բուրել, համբույր-համբուրել, վարպույր-վարպուրել, կույր-կուրանալ, հրապույր-հրապուրել, պարույր-պարուրել, հանգույց-հանգուցել, զեկույց-զեկուցել, թույն-թունափորել, լույս-լուսանալ, խույս-խուսափել, հույս-հուսալ, կույտ-կուտակել (կուտակել), ձույլ-ձուլել, բույծ-բուծել, լույծ-լուծել, պաճույճ-պաճուճել, ծույլ-ծուլանալ, տույժ-տուժել, բույժ-բուժել, կառույց-կառուցել և այլն.

բ) Երբ մի քանի բառերի մեջ ույ-ը արդեն չի գիտակցվում որպես -ույ, այլ՝ սրպես ու. օրինակ՝ սասույց հնչում ենք մեծ

¹ Տեղին ենք համարում մեր գրականագետ խմբագիրների ուշադրությունը հրավերել՝ խստիվ պահպանելու մեր հին գրողների գործածած քերականական ձևերը և արգելելու սրբագրիչների կամայական սրբագրությունները:

² Նեցց նույն Բաֆֆու մոտ գտնում ենք՝ մակույկաձև, ծույլացրել, պտույտվում է, պտույտացնելով... I, էջեր 529, 574, 608, III, էջ 532 և այլն:

մասամբ ստույգ և այս ձևից էլ հնչյունափոխությունը բառ ենք կազմում՝ սառցապատ, սառցասար, սառցակույտ¹ և այլն. այն-ինչ եթե -ույ-ը գիտակցվեք, պետք է լինել սառուցակույտ... և այլն: Այդպես և ույթ, դույթ, աշխույթ, տույթ, բույթ, բույթ, անույթ, քնքույթ և այլն հիմա² արդեն դարձել են տույթ, աշխույթ, բույթ, բույթ, քնքույթ². ուստի սրանք այս շարքից պետք է դուրս բերել: Մի քանի արմատներ էլ առանձին չեն գործածվում (լույց, կառույց, ուսույց, հասույց, մասույց), միայն հանդես են գալիս բառերի վերջում, իսկ մնացած դիրքերում հնչյունափոխվում են:

Բառակազմության ժամանակ -ույ-ը չի հնչյունափոխվում՝ հետևյալ դեպքերում:

ա) Մի քանի բառերի մեջ, ինչպես՝ աներևույթ-աներևույթանալ (աներևութանալ հնացած է), առույգանալ. դույզ բառից այժմ կկազմենք դույզանալ, դույզավորվել, որպեսզի տարբերենք վերջինս դույզավորվել բայից, իսկ մյուսը՝ դույզանալ արդեն հնացել է և նշանակում է միարանվել, իսկ դույզանալ նշանակում է դույզ գառնալ, դույզավորվել. կարծում ենք, որ պետք է հնչել նշույլել և ոչ՝ նշուլել, որ հնացել է: Չեն հնչյունափոխվում նաև քույր, նույն բառերը. քույրանալ (քրոջական՝ կազմված է քրոջ < քուր, նույն-նույնանալ:

բ) Երբ -ույ-ը գտնվում է բառավերջում, ինչպես՝ գոյ-գոյանալ, խոյ-խոյանալ, երեկո(յ)-երեկոյանալ... սրան չի խանդարում նաև այդ -ոյ-ից հետո ընկած ք-ն (հաճույք, հաճոյանալ, բարույք-բարոյականանալ), որտեղ գրաբարյան հաճույք, բարոյք բառերի -ույ-ը վերականգնվում է:

գ) Այն արմատները, որոնցից գրաբարում բայեր չկան կազմված, եթե նոր բայեր կազմենք, կվերցնենք անհնչյունափոխ ձևով: Այդ արմատներն են՝ նծույզ, պատույզ, ընկույզ, ծխնելույզ, ողկույզ, հասույթ, գրքույկ, գահույք, խնջույք, բույլ, գույլ, խարույկ, մակույկ, մշակույթ, ձևույթ, թույլ, կահույք, պիտույք և այլն:

Բառակազմության ժամանակ չեն հնչյունափոխվում

ա) Միավանկ -ոյ-ով վերջացող բառերը. գոյ-գոյական, խոյ-խոյակ, Նոյ-նոյական. բ) ույթ-ով վերջացող մի քանի բառեր. երևույթական, հասույթարեր, ձանձրույթախառն, մշա-

¹ Նրա կամքը սառցի պես հալվում էր. Շիրվանդահ III, էջ 68:
² Շիրվանդահի բնույթարք ձևը (բնույց-ից) հնացած է. անդ, էջ 151, II, էջ 166:

վույթային, ձևույթային (հացկերություն հին կազմություն է, դույց կազմված է -ություն ածանցով, որ, իհարկե, առաջացել է -ոյթ և -ին ածանցների միացումից), ծածկույթ, դայրույթ, մակերևութի և այլն. դ) մի շարք արմատներ, որոնք հնում բառակազմության ժամանակ հնչյունափոխվել են, այժմ մենք գործ ենք անում այդ բարդ բառերի հնչյունափոխված ձևերը, բայց երբ նոր բառ ենք կազմում, այլևս չենք հնչյունափոխում. օրինակ՝ ընկույզ-ընկուզենի, բայց ընկույզարեր, ընկույզավաճառ (ընկուզավաճառ թվում է բարբառային), ողկույզ, ողկույզակ, ողկույզարեր. այդպես էլ՝ պատույզ. խույր-խույրածն, խույրագարդ և այլն (սա գրաբարում էլ բառակազմության ժամանակ չի հնչյունափոխվում): Այսպես է նաև նծույզ-նծույզարաշ, նծույզածիգ. մակույկ-մակույկավոր, մակույկակն. զրքույկանման, սամույր, արույր-արույրե, հանգույց-հանգույցավոր, հանգույցային (չնայած ունենք հանգուցել և այժմ էլ հնչում են հանգուցային՝ նայած ով է գործածում. վերջիվերջո հաղթելու են հանգույցային, հանգույցավոր ձևերը): Արդյո՞ք նախընտրելի չեն՝ գրույցասեր, գրույցարան, գրույցընկեր ձևերը. կուրորեն, բայց կույրախնամ և այլն:

Բառակազմության ժամանակ հնչյունափոխվում են հետևյալ բառերը՝ հույզ-հույզմտից, հույզթաթախ. խույզ-խույզարկություն. սույզ-սուզանալ, ջրուզակ. փույթ-փութան, փութապես. ցույց-ցուցակ, ցուցամու. փույթ (անդործածական արմատ), փուլակալ. ծույլ-ծուլամիտ, ծուլություն. բայց կա և ծուլություն. ծուլ-ծուլածո, ծուլարան. բույթ-բուծարան, բուծական (ոչխարարածական). լույթ-լուծարք, լուծողական, լուծութ. պաճույճ-պաճուճապատանք, պաճուճանք, պաճուճադարգ. դույն-դունավոր, դունագարգ. թույն-թունավոր, թունալից, թունավորություն. բայց հիմա կկազմենք՝ թույնաբանություն, թույնաթափ. նույնիսկ հնչում են՝ թույնավոր. բույս-բուսաբան, բուսապատում. լույս-լուսաքողարկում. խույս-խուսափողական. կույս-կուսական, կուսակրոն. հույս-հուսաբեր, հուսահատ, հուսակառու. դեկույց-դեկուցագիր:

Ինչ վերաբերում է բույն³, բույթ, ձկույթ, կապույտ, պլուտյա բառերին, ապա սրանք մեծ մասամբ հնչվել են՝ բուն,

³ Բ = ֆ ֆ ի, I, էջ 547:
² Բ = ֆ ֆ ի ն ունի՝ բույների, I, էջեր 539, 574, բայց սրա հետ ունի նաև կուսի, անդ էջ 623:

բութ, ձկութ, կապուտ, պտուտ. ուստի այս պատճառով էլ սրանց հնչյունափոխված ձևերը լինում են բթամատ, բնավեր (ոչ ոք չի ասի բուճավեր, կամ բույնավեր), ձկթամատ, կապապուչն, պտտան (բայց պտուտակ, պտուտակահողմ և այլն): Բուչն և բուչթ ձևերը հնացել են, մանավանդ, որ հոլովվելիս ստացվում է արհեստականութուն. բուչթի, բուչնի, բուչի. վերջինը լավ կլինի պահել տարածված բուն ձևով և սեռականն էլ՝ բնի:

Նայ -այժմ յա հնչմամբ բառավերջում հոլովման ժամանակ երբեք չի հնչյունափոխվում. հրյա-հրյայի, քրիստոնյա-քրիստոնյայի, հարյուրամյա-հարյուրամյայի, պաշտոնյա-պաշտոնյայի...

Բառակազմության ժամանակ -յա փոխվում է ե. հրյա-հրեական, հրեութուն, Հրեստան. պաշտոնյա-պաշտոնեութուն, քրիստոնեական:

Յա- փակ վանկում հոլովվելիս ոչ մի զեպքում չի փոխվում. սենյակ-սենյակի, դղյակ-դղյակի, մատյան-մատյանի, առաքյալ-առաքյալի...

Բառակազմության ժամանակ փոխվում են հետևյալները և այն էլ հին կազմութունների մեջ. վայրկյան-վայրկենական, բայց և վայրկյանական, վայրկյանացայ, վայրկյանաբար. մեհյան-մեհենական, մեհենագիր, մեհենաղբոշմ. առան-ատենակալ, ատենարան, ատենադպիր. մատյան-մատենադարան, մատենավար, մատենադրութուն, մատենագրութուն. առաքյալ-առաքելական, առաքելադավան. տեղյակ-տեղեկութուն, տեղեկազիր, տեղեկանք. սենյակ-սենեկապետ, բայց գրասենյակային¹. մենակաց-մենակեցութուն. կյանք-կենսազիր, կենսաբան, կենսաբազմ: Բաֆֆու և այլոց գործածած սենեկային ձևը արդեն մեռած է (Բաֆֆի, III, 602):

Ջեն հնչյունափոխվում. հորեյան-հորեյանական (հորեյաորուհի). դղյակ-դղյակաձև, դղյակապարիսպ. ամյակ-միամյակային, հնգամյակային. դայակ-դայակութուն, դայակորդի, դայակաբար. մանյակ, մանյակազարդ, մանյակաձև. Այգպես էլ մյուս

¹ Այս տեսակի կազմութունների համար հանգուցյալ Մ. Արեղյանը բողոքում էր, գրելով՝ «Այս ձայնափոխությունը նոր լեզվի մեջ կենդանի չէ. ուստի և դարձյալ հայերեն շտմորած մարդիկ սխալ կազմություններ են անում, ինչպես են՝ «գրասենյակային», «հորեյանական» փոխանակ՝ «գրասենեկային», «հորինական» ձևերի: (Մ. Արեղյան «Հայոց լեզվի տեսութուն», էջ 203): Բայց այժմ գրասենեկային, հորեյանական ձևեր արդեն մեռած են:

քառերից նոր բառ կազմելու ղեպքում՝ պետք է վերցնել չփոփոխված հիմքը: Սարյակ, աշյակ, որդյակ, փասյան, սառուցյալ, լուսնյակ (լուսնակ), սպասյակ, քառյակ, Բասահյան, արևմտյան և այլն:

-Յուն, -ուրյուն և նման ձևով վերջացող բառերը, ինչպես ասված է, հնչյունափոխվում են միայն գրաբարաձև հոլովման ժամանակ, որտեղ յուն տալիս է յան (ինչպես՝ արյուն-արյան, պետութուն-պետական), որոնք կարող են հոլովվել նաև -ի-ով՝ առանց հնչյունափոխության: -բյուն վերջավորվողները շատ շատ են և առայժմ բոլորն էլ հոլովվում են -յան ձևով, նույնիսկ խորթ է հեղափոխությունի ձևը, իսկ -յուն վերջավորվողները, որ նույնպես շատ են՝ նախ գրաբարաձև հոլովում շատ շատերը չունեն, իսկ նրանք, որոնք ունեն գրաբարաձև հոլովում, ազատ կարող են ի-ով հոլովվել: Այդ բառերն են՝ անկյուն-անկյան, բայց՝ անկյունի, ձյուն-ձյան, բայց՝ ձյունի, արյուն-արյան, արյունի. սյուն-սյան, սյունի. մնացած բոլոր բառերը հոլովվում են -ի-ով և առանց հնչյունափոխության (արդյունք, պայթյուն, բախյուն, սոսափյուն, հնչյուն և շատ ուրիշ բառեր):

Մենք հաշվի չենք առնում այնպիսի հնչյունափոխությունները, որոնք կատարվում են կրկնության կամ առածական խոսքերի մեջ: Ինչպես՝ բերան-բերնեբերան¹, վառել-վառվռել, «ճակատ ճակտի զարկեցին»:

Միաժամանակ նշում ենք, որ հնարավոր չեղավ բոլոր բառերը հավաքել. այս կամ այն դուրս մնացած բառը կարելի կլինի դնել որևէ կանոնի տակ՝ համապատասխան նրա հնչյունափոխական օրինաչափության: Օրինակ՝ մենք չհիշատակեցինք մի քանի հատուկ անուններ, որոնք հնչյունափոխվում են (Գավիթ-Գավթի, Գավթյան. Գալուստ-Գալուստի, բայց Գալստյան), կամ այնպիսի բառեր, որոնք հին հնչյունափոխություն են և այդպես էլ մնացել են մեր լեզվում որպես հոլովման միջոցներ. (աուն-տան, շուն-շան, անուն-անվան):

Մեր աշխարհարարի հնչյունափոխական օրենքները չեն ուսումնասիրված. Առաջ քաշելով այս հարցերը ավելի լայն ընդգրկումով, մենք նպատակ չունենք այս օրենքները զարմնել

¹ Համեմատել՝ Բերնեն, պակոցներ, բերնից, պարակել. Նար-Գոս, Երգեր, VII, էջեր 225, 214. Բաֆֆի, Երգեր, I, էջ 602:

Հ. Բ. Ս Ա Ն Տ Յ Զ Ե

ՀԱՅՈՅ ԼԵՉՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ՓՈՒԼԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարզկայան լեզվի ուսումնասիրության, ինչպես և լեզվաբանական գիտություն սաղմերը սկիզբ են առնում զեռես հնագույն ժամանակներից: Հետագայում աշխարհագրական հայտնագործությունների, առևտրական ճանապարհորդությունների և զազույթային էքսպանսիայի ընդարձակման շնորհիվ, նախադրյալներ են ստեղծվում գիտական մտքի լայն տարածման և հետագա զարգացման համար: Եվրոպական գիտնականները զբաղվում են գրաված երկրների բնակչության լեզուների, կենցաղի, սովորությունների և բարքերի ուսումնասիրությամբ: 15—18-րդ դարերում բազմաթիվ նյութեր են կուտակվում և հավաքական ու նկարագրական բնույթի շատ աշխատություններ գրվում՝ նոր հայտնագործած երկրների բնակչության լեզուների ուսումնասիրության վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ՝ 15—16-րդ դարերում հրատարակվում են Կենարոնական և Հարավային Ամերիկայի ժողովուրդների լեզուների քերականություններ և բառարաններ, ուսումնասիրվում են թյուրքական (15-րդ դարից սկսած), պարսկական (16-րդ դար), ճապոնական (16-րդ դարի վերջում), կորեական (16-րդ դարի կեսերին) և այլ լեզուները:

16-րդ դարում եվրոպացիներն ստանում են առաջին տեղեկությունը «բրահմաների սրբազան լեզվի» — սանսկրիտի մասին, որի ուսումնասիրությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ հնդեվրոպական ճիմադրման և, ընդհանրապես, լեզվաբանության զարգացման ասպարիզում:

Արևելյան ժողովուրդների կուլտուրայի և նրանց լեզուների նկատմամբ եվրոպական գիտնականների հետազոտություններն ավելի են ընդլայնվում 17 և 18-րդ դարերում, երբ

պարտադրական. լեզուն այդպիսի օրենքների օրենսդրություններին ետ է թողնում և ինքը զարգանում է իրեն ներհատուկ օրինաչափություններով: Մեր բերած օրինակները ցույց են ապրիս հնչյունափոխական նաև այդպիսի երևույթներ, որոնք զեռ վերջնականապես չեն կայունացել: Մեկի համար հարազատ է հրնչյունափոխված ձևը, իսկ մյուսի համար ոչ հնչյունափոխվածը. օրենքը լրիվ ձևակերպվում է այն ժամանակ, երբ գրանցից մեկն ու մեկը հաղթում է և դառնում է ընդհանուր բոլորի համար: Օրինակ՝ մի հիսուն տարի առաջ ասվում էր լուսի-լուսոյ-լույսի. պետությունից-պետությունից, ցորյան-ցորեն, բլրների, լզել, կուրծքից, վերաքվի, վաշխառվի, դասատվի և այլն, այժմ այդպիսի ձևերը արդեն խորթ են. օրինաչափական է՝ վերաբերի, դասատուի, վաշխառուի, լույսի, պետությունից, ցորեն, բլուրների, լիզել, կրծքից: Մի այլ օրինակ. մեզ հարազատ են՝ հույսով, ժպիտով, լույսով ձևերը, իսկ Գ. Գեմիրճյանը գործ է ածում՝ հուսով, ժպտով, լուսով հնչյունափոխվածները:՝ Մի քսանամյակից հետո այս վերջին ձևերը այլևս չեն գործածվի, և այն ժամանակ այդպիսի բառերը կառնենան հաստատուն կանոն:

Կենդանի լեզուները աստիճանաբար հզկում են մանր-մունրը բացառությունները քերականության բոլոր բնագավառներում՝ ստեղծելով ձևավորված ընդհանուր կանոններ: Մեր բերած ամբողջ նյութը ցույց է տալիս, որ մեր լեզուն հնչյունափոխություն ասպարիզում բազմաթիվ այդպիսի մանր բացառություններ մտքերի է արդեն, մաքրում է ու բարելավում իր կանոնները: Մեր ուսումնասիրության նպատակն է գուրս բերել ընդհանուր կանոններ և այդ ընդհանուր կանոններից տարածիտող բացառությունների բոլոր հնարավոր պատճառները: Այս կանոնների ու բացառությունների զեռես ոչ որոշակի սահմանադատությունները պայմանավորվում են մեր լեզվի հնչյունական օրենքների զարգացման ներկա վիճակով, որովհետև քերականական կանոնները ճիմվում են լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակի օրինաչափությունների վրա:

¹ Գ. Գեմիրճյան, «Վարդանանք», Երևան, 1951 թ., էջեր 4, 11, 575 էջ:

ուսումնասիրված լեզուների թվին ավելանում են Հյուսիսային Ամերիկայի, Հնդկաստանի գրավիզյան, Ինդոնեզիայի և մի շարք այլ լեզուներ, ինչպես նաև մանջուրական ու չինական լեզուները և առաջին քայլերն են արվում նաև նեգրերի ու այլ լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում:

Այսպիսով, պարբառ հոգ է նախապատրաստվում լեզվաբանության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդի ստեղծման համար: Այդ մեթոդի զարգացման գործում հատուկ նշանակություն ունեցան բոլոր նշանավոր լեզուների քարտավորման (կատալոգիզացիայի) և դասակարգման փորձերը, սրանք սկսվեցին դեռևս 1538 թվին Վիլհելմ Պաստելուսի «լեզուների ազգակցության մասին»¹ ուսումնասիրությունը և ավարտվեցին 18-րդ դարի վերջերին, երբ հրատարակվեցին ուսու գիտնական Պալլասի «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей всевысочайшей особы»² ուսումնասիրությունը, իսպանացի Լորենցո Էրվասի «Նշանավոր ժողովուրդների լեզուների կատալոգը» (1800—1805) և գերմանացի գիտնական Ադելունգի «Միհրիդատ» (1806—1817) աշխատությունը:

Լեզվաբանություն մեջ պատմա-համեմատական մեթոդը սկսել է կիրառվել դեռևս 17-րդ և 18-րդ դարերում, երբ գիտնականները հիմնականում գրադրում էին երկու պորթլեմների լուծման հարցով. ա) էթնիկական կուլտուրաների և լեզուների պատմության ու դասակարգման և բ) արժատների ու բառերի ստուգաբանություն ուսումնասիրությունը: Սակայն պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը հիմնականում ձևավորվել է 19-րդ դարի սկզբներին:

19-րդ դարում, երբ կապիտալիզմը եվրոպայում իր վերելքն էր ապրում, զարգանում էին մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև լեզվաբանությունը: Նոր զարգացող բուրժուազիան նպատակ էր գնում ձեռք բերել նորանոր շուկաներ: 19-րդ դարում առևտրական հարաբերությունները գնալով զարգանում էին: Վկայիտալիզմը պահանջում է ներքին շուկայի համախմբվածություն: Շուկան առևտրական հարաբերությունների կենտրոնն է: Մարդկային առևտրական հարաբերություն-

ների գլխավոր գործիքը՝ լեզուն է»³: Այդ հարաբերությունների «գլխավոր գործիքի» — լեզվի ուսումնասիրությունը, ինչպես և լեզվաբանությունը, չէր կարող չզարգանալ: Եվրոպական գիտնականները ուսումնասիրում են մի շարք արևելյան լեզուներ, գրանց թվում նաև հայոց լեզուն: Նրանք կազմում են բազմաթիվ առևտրական և գործածական բառերի բառարաններ, ձգտում են ցույց տալ, որ մի շարք արևելյան լեզուներ ազգակից են հատկապես եվրոպական լեզուներին, ձգտելով հեշտացնել իրենց նվաճողական քաղաքականությունը Արևելքի գաղութային երկրներում: Հիմնվում է պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը:

Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունն իր անունը ստացել է պատմա-համեմատական մեթոդից, Նա կոչվում է համեմատական, որովհետև հիմնված է լեզվական փաստերի համեմատական ուսումնասիրության վրա և կոչվում է պատմական, որովհետև նկատի է առնում ոչ թե լեզուների կոնկրետ, մի որոշակի վիճակը, այլ՝ նրանց անցյալի ողջ պատմությունը, որքանով այդ հնարավոր է դառնում ուսումնասիրվող լեզվի կամ լեզուների մեջ պահպանված ալյալների միջոցով:

1816 թվին պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը՝ Ֆրանց Բոպպը հրատարակեց «Հնդկա-եվրոպական լեզուների հոլովման դրությունը» վերնագրով իր լեզվաբանական աշխատությունը (գերմաներեն): Սակայն նրա ուսումնասիրած հնդեվրոպական լեզուների ցանկում դեռ չկային կելտական, սլավոնական, լիտվական և Հայկական լեզուները: 1833 թվին լույս տեսած «Համեմատական քերականություն» աշխատության մեջ Բոպպը հաստատեց, որ սանսկրիտ, ղենդական, հունական, լատինական, ղոթական, սլավոնական լեզուները միևնույն ծագումն ունեն, միմյանց ցեղակից են և մի ընտանիք են կազմում: Բոպպի այդ գաղափարը հաստատեցին Թ. Ռասկը, Հ. Գրիմը, Վ. Հուլմոլդտը և ուրիշները:

Ֆրանց Բոպպի օրինակով, Հ. Պետերմանը և Ֆ. Վինդիշմանը զբաղվեցին հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությամբ: Վինդիշմանը 1836 թվին գրեց «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ» հետազոտությունը (գերմաներեն), որ տասը տարի հետո լույս տեսավ Բավարիայի

¹ „De affinitate linguarum“, 1538.

² Санкт-Петербург, 1787 г.

³ Վ. Ի. Լենին, «Չհրապարակված ձեռագրերը», «Բուլլետի» 1937 թ., № 14, էջ 47:

Գրաությունները Ակադեմիայի ժողովածուի մեջ, իսկ Պետեր-
մանը 1837 թվին հրատարակեց իր «Հայերեն լեզվի քերական-
ությունը», որով հայերենը հայտնի դարձավ աշխարհի լեզվա-
բաններին: Լեզվաբան Պոտալը ընդունեց Պետերմանի կարծիքը՝
հայերեն և հնդեւրոպական լեզուների ազգակցութեան մասին,
իսկ նաեւ լրիվ ապացուցված համարեց այն. թ. Բենֆայն
իր «Լեզվագիտութեան պատմություն» գրքի մեջ Պետերմանին է
վերագրում առաջին հաջող փորձը՝ հայերեն լեզուն հնդեւրոպական
լեզուների ընտանիքի մեջ գտնելու գործում: Հ. Պետերմանը,
նախքան հայերենով գրադիվելը, հայտնի էր որպէս սեմազեա: Նա
1832 թվին, պրուսական կառավարութեան հանձնարարութեամբ,
մեկնում է Վենետիկ՝ հայերեն սովորելու: Այնտեղ մնում է
մինչև 1837 թիվը, որից հետո վերադառնում է Բեռլին և նշա-
նակվում համալսարանի պրոֆեսոր: Հ. Պետերմանը «Հայերեն
լեզվի քերականութեան» 2-րդ զլխում համեմատում է ընդա-
մենը 103 հայերեն բառ՝ զենդերեն, նսր պարսկերեն, հունարեն,
սանսկրիտ և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ,
որով և ուզում է ապացուցել, թե հայերենը ցեղակից է արիա-
կան լեզուներին:

Հ. Պետերմանը եկավ այն վերջնական եզրակացութեան,
որ հայերենը հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի իրանյան ճյուղին
է պատկանում, որ նա իրանական բարբառ է: Նույն կարծիքին
էր հանդէլ նաև Ֆ. Վինդիշմանը, ըստ որի «հայերենը մի այլ,
արիական լեզվի համապատասխանող հնչյունական սխառմ
ունի, թեև այդ բանն ուղղագրութեան մեջ միշտ չէ, որ ճիշտ
կիրառութեան է գտնում. նա հատկապէս լատիներենին ու հին
պարսկերենին է հետևում բոլոր յուրահատկութեանների մեջ,
բայց միաժամանակ մի քանի բարբառային առանձնահատկու-
թյուններ է ցուցաբերում (առամնային ձ, ծ, ց), որոնք սլավո-
նական լեզուներին են հիշեցնում... հայերենն ամբողջապէս
գտնվում է քայքայվող լեզվի աստիճանի վրա և այնպէս է հա-
րարբերում սանսկրիտին ու զենդին, ինչպէս նոյն պարսկերենը՝
հին պարսկերենին, կամ ինչպէս սումանական լեզուները՝ լա-
տիներենին»:¹

¹ Ֆ. Վինդիշման, «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ»,
(գերմաներեն), 1847 թ., էջ 23 - 24:

Հայոց լեզվի ուսումնասիրութեան հարցում Պետերմանի և
Վինդիշմանի տեսակետին էին կանգնած Յրիզրիկ Մյուլլերը և
Լազարը: Բանը հասավ նույնիսկ այնտեղ, որ նրանք հայերե-
նում եղած պարսկական բառերը համարեցին ոչ թե փոխառու-
թյուններ, այլ իսկական բնիկ բառեր:

Ինքը Յր. Բուպլը ևս, տարիներ հետո՝ հատուկ ուշադրու-
թյուն դարձրեց հայերենի հնդեւրոպական լեզու լինելու խնդրի
վրա և իր հետագա լեզվաբանական ուսումնասիրութեանների
մեջ հայերենը նույնպէս մացրեց հնդեւրոպական լեզուների ցու-
ցակը: Բուպլը իր տեսութեանը հիմնավորում էր մտա չորս
հարցուր հայերեն բառերի և ձևերի հետազոտութեամբ, որոնք
նա համեմատեց սանսկրիտ, զենդական, հունական, լատիներեն,
լիտվական, սլավոնական, գոթական և կելտական լեզուների բա-
ռերի հետ:

Անա այդ ժամանակվանից սկիզբ դրվեց հայերենի ծագ-
ման հնդեւրոպական տեսութեանը:

Հնդեւրոպական հայագիտութեան մեջ նոր դարաց բացեց
Հյուրշմանը: Նա պնդեց, թե հարյուրավոր բառեր, որոնք բնդ-
հանուր են պարսկերեն և հայերեն լեզուներում (պահել, տաշել,
պաշտել, պատգամ, հրաման, հրահանգ, նամակ, նահանգ, պատ-
կեր, պատերազմ և այլն), հայերենում փոխառութեան են հան-
դիսանում պարսկերենից:

Հյուրշմանը 299 հայկական բառեր անմիջապէս ծագած
համարեց հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի «նախամայր» լեզվից:
Մանրագնին կերպով քննելով հայերենի հնչյունարանութեանը,
քերականական կառուցվածքը և բառապաշարը, նա կարողացավ
որոշել օտար ազգացութեանները և սահմանել հայերենի զար-
գացման հատուկ օրենքները:

Նախորդ դարոցը գտնում էր, որ հնչյունափոխական օրենք-
ները բացառութեան չեն ճանաչում, մինչդեռ Հյուրշմանը մեծ
ուշադրութեան դարձրեց հատկապէս այդ բացառութեանների
վրա: Նա կարողացավ որոշել, որ հնչյունական այս տարբերու-
թյունները հայերենում արդյունք են այդ կարգի բառերի տար-
բեր ճանապարհով ստացված լինելուն. բնիկ հայերեն են այն
բառերը, որոնց մեջ «նախալեզվային» օ, ձ, ց-ի զիմաց ունենք
պ, տ, կ, իսկ այն բառերը, որոնց մեջ ունենք բ, դ, գ, պ, փ—
իրանական փոխառութեաններ են: Հյուրշմանը սրանից հետե-
վեցնում է. «Ինչ-որ լիովին ծածկում է պարսկերենին՝ նրանից

է փոխ առած, և ինչ-որ տարրեր է նրանից, բայց հնդերոպական՝ բնիկ հայերեն է»¹

Հյուբշմանի հիմնական եղբակացութունն այն էր. որ հայերենը իրանական լեզուների ժառանգը չէ, այլ անկախ, ինքնուրույն լեզու է հնդերոպական լեզուների մեջ և գտնվում է զարգացման այնպիսի աստիճանի վրա, ինչպես հունարենը, լատիներենը, սլավոներենը և այլ լեզուներ:

Այսպիսով, Հյուբշմանը հայերենը հանում էր իրանյան լեզուների բարբառի վիճակից՝ դասելով հնդերոպական առանձին ճյուղ կազմող լեզուների շարքը: Հին հայագետներից շատերը նրա ժառանգի նախորդ գաղափարից և ընդունեցին այս տեսությունը: Թեև Մյուլլերը և Լագարդը պաշտպանեցին Պետերմանի և Վինգիշմանի կարծիքը, սակայն ընդունվեց Հյուբշմանի տեսությունը:

Հյուբշմանի գլխավոր աշխատությունը «Armenische Grammatik» գիրքն է, որի միայն երկու մասն է լույս տեսել: Առաջինը պարունակում է հայերենի փոխառյալ բառերը պարսկերենից և արաբերենից (1074 բառ), ներքորդ մասում արվում է 133 ասորական, 512 իրանական կասկածելի ծագում ունեցող և 438 բնիկ հայկական բառերի ստուգաբանությունը: Բացի այդ, հեղինակը այդ նույն զրքում բաղմամբիվ գրաբարյան բառերի ծագումն է բացատրում և համեմատում ուրիշ լեզուների հետ: Իր աշխատության մեջ Հյուբշմանը խոսում է նաև հայերենի և կովկասյան լեզուների, ինչպես և հայ բարբառների մասին: Երկու հարցում էլ նա ժխտողական գիրք է բռնում. այսինքն՝ ա) գտնում է, որ հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ չի կատարել. «թվում է ինձ,—ասում է նա,—որ բավարար չափով հիմնավորված չէ այն ենթադրությունը, թե հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ կատարած պիտի լինի»², բ) հիշելով Ստեփանոս Սյունեցու մոտ թվարկած բարբառները, գտնում է, որ դրանք ոչ թե հայերեն բարբառներ, այլ ուրիշ ցեղային լեզուներ են եղել, որից և եզրակացնում է, թե «հնում հայերեն բարբառներ գոյություն չեն ունեցել»³: Հյուբշմանը գրադվել է

¹ H. Hübschmann, „Armenische grammatik“, Leipzig, 1897, էջ 16 և 406:

² Տես նույնը, էջ 398:

³ Տես նույնը, էջ 518:

միայն հին հայերենով: Ինքը ևս չի ժխտում այդ «Իմ այս ուսումնասիրությունից անհերքելի է, որ թե միջին և նոր հայերենն է, այլ հին հայերենն է»¹:

Հյուբշմանի տեսությունը լիովին ընդունեցին Տերվիշյանը, Տաշյանը, Մենկերշյանը, Աբեղյանը, Մալխասյանը, Աճառյանը և շատ ուրիշ հայագիր հայագետներ: Հյուբշմանից հետո հայագիտությունը զարգանում էր նրա տեսությունից ոչ ոքով, մինչև Ն. Յա. Մանի հանդես գալը:

Ազգակից լեզուների մի ընդհանուր ազդյունից ծագելու հնարավորության մասին որևէ կասկած չի կարող լինել, երբ մենք փաստելին վերաբերվում ենք պատմական առումով, բարեխղճորեն, նկատի ենք առնում լեզուների զարգացման օրինակաբանությունները, նրանց ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները: Մինչդեռ Ն. Յա. Մանը և նրա հետևորդները կարծում էին, թե լեզուների ազգակցությունը ընդունելու որևէ փորձ հանդուժելի «նախալեզվի» գոյությունը ընդունելու, սրով աճ ու սարսափ էին տարածում և ժխտում լեզուների ազգակցության առկայության փաստերը: Հասկանալի է, որ «... լեզվական ազգակցության ուսումնասիրությունը կարող էր մեծ օգուտ բերել լեզվաբանությանը՝ լեզվի զարգացման օրենքներն ուսումնասիրելու գործում», սակայն «...նախալեզվի» թեորիան ոչ մի առնչություն չունի այս գործի հետ»²,—ուսուցանում է ընկեր Ստալինը:

Բ. ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴՈՅԱՅՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՎ ՍՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

Պատմահամեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչների տեսության համաձայն հայերը ծագում են հնդերոպական նախացեղից և Հայաստան են եկել միլիարդի ճանապարհով: Սակայն խնդիրը միայն նախացեղը որոշելը չէր: Հարց էր գրվում պարզել, թե հայերը սրտեղից են եկել Հայաստան, սրտեղ է գտնվել հնդերոպական կոչված նախահայերիցը և ինչ ճանապարհով է ընթացել միլիարդի:

Այս հարցերի շուրջը բաղմամբիվ տեսակետներ են եղել Դրանցից մի քանիսի հետ համապատասխան ծանոթանալու համար նախ գիմենք իրենց՝ հնդերոպաբաններին:

¹ H. Hübschmann, „Armenische grammatik“, Leipzig 1897, 1-ին մաս, էջ 280:

² Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 75—76:

«Հնդերոպացոց նախահայրենիքի տեղը գեոսև ճիշտ չէ որոշված. նա գտնվում էր Եվրոպայի արևելյան մասերից սկսած մինչև Թուրքիստան գտնված ամբողջական մեջ՝ մի որոշ տեղ (նախնարար Բայթիկ ծովի արևելյան կողմերը՝ արդի Լիտվայի սահմաններում կամ հարավային Ռուսաստանում): Մի ժամանակ այդ ազգը նախահայրենիքում բնակվելուց հետո, տալիս է իրենից գտնազան պաղթականություններ, որոնք փոխվում են գրեթե ամբողջ Եվրոպայի և Ասիայի մի մասի վրա»¹

Ըստ այդ տեսության՝ հնդերոպական նախացեղից և նախալեզվից առաջացել են հետևյալ ժողովուրդներն ու լեզվաճյուղերը. 1) Արևիկան (հնդիկներ և իրանյաններ), 2) Թուրքական 3) հայկական, 4) հաթյան, 5) Թրակո-փոյուգիական, 6) հունական, 7) լյուրիկյան, 8) իտալական, 9) Բալթիկ-սլավոնական, 10) գերմանական և 11) կելտական:

Որոշ գիտնականներ կարծել են, թե հնդերոպական նախացեղը բնակվել է Ասիայում, իսկ հետագայում ցրվել է մյուս աշխարհամասերը: Եղել են կարծիքներ նաև այն մասին, որ այդ ցեղի նախահայրենիքը եղել են Հայաստանն ու Մարաստանը: Տոմաշևիկը և Կրեյմերը բնորոշում էին Հերոդոտի այն կարծիքը, թե հայերը փոյուգացիների հետ մի ճյուղի են պատկանել և Թեսալիայում ապրել են միասին, իսկ հետո անցնելով Հելլեսպոնտը՝ մտել են Փոքր Ասիա, որտեղ փոյուգացիները կանգ են առել, իսկ հայերը, շարունակելով իրենց ճանապարհը՝ վերջապես բնակություն են հաստատել Հայաստանում: «Հնդերոպական ցեղք փոյուգացի պաղթականությունը էին, որ եկան ի հայտ ի վեցերորդ դարուն նախքան զՔրիստոս»²

Յանմանեցին, որ այդ ցեղը տարածվել է Իսլանդիայից մինչև Հնդկաստան, դրա համար էլ այն կոչեցին «հնդերոպական»: Գերմանական գիտնականներն էլ սրտեցին, թե հնդերոպական նախացեղը, իբր, բնակվել է Գերմանիայի հյուսիսարևելյան սահմանների մոտ, այժմյան Լիտվայում, ուստի այդ

¹ Հ. Ա. Մ. ա. յ. ան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 8: Հարկ ենք համարում նշել, որ այստեղ հնդկական շփոթել է «ազգ» և «ցեղ» հասկացությունները, այն ժամանակաշրջանում, որի մասին խոսում է պրոֆ. Աճառյանը, ազգեր չկային և չէին կարող լինել:

² Գ. Չարբհանայիան «Հայկական հին գաղթական պատմություն», Վենետիկ, 1897 թ., էջ 103:

ցեղը ու նրա լեզվից առաջացած լեզուները կոչեցին հնդկա-գերմանական (Indo-Germanisch):

«Նախալեզվի» գոյություն և նրանից հնդերոպական լեզուների առաջացման տեսակետը դարգացնում է նաև Ա. Մեյեի՝ իր «Ներածություն հնդերոպական լեզուների համեմատական դասամասնաբաժան» գրքի մեջ³, որտեղ, սակայն, այս հարցի շուրջը կարելի է գտնել մի շարք հակասություններ: Այսպես, օրինակ՝ մի տեղ Մեյեն հնդերոպական լեզուների առաջնալը պարտադիր չի համարում մեկ լեզվից՝ «նախալեզվից»: Ըստ նրա այդ լեզուները կարող էին լինել մի այլ, հնում գոյություն ունեցած լեզվի ձևը: Մեյեն իհարկե չէր կարող բուրոզիին անտես առնել տարբեր լեզվաբնաանիքի պատկանող լեզուների մեջ եղած նմանությունները: Նրա ժամանակ արդեն նմանություններ էին հայանաբերված եվրոպական և ուլթրա-Ֆիննական, սեմական և քամական ու այլ լեզուների միջև: «Կարող է պատահել, — ասում է Մեյեն, — որ թյուրքական, հնդեվրոպական և սեմական լեզուները միմյանց ազդակից լինեն»⁴: Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ կերպ, — այդ մասին Մեյեն չի խոսում:

Մի այլ տեղ խոսելով հնդերոպական լեզուների ընդհանրությունների մասին, նա գրում է. «Անցյալում եղել է այնպիսի մոմենտ, երբ այդ լեզուները կազմել են մի լեզու»⁵:

Եթե հնդերոպարաններ Շյալսերը, Վալդե-Պոկերին և Բրուզմանը փորձեր կատարեցին վերականգնելու հնդերոպական «նախալեզուն», որին հավատում է նաև պրոֆ. Հ. Աճառյանը⁶, ապա Մեյեն խոստովանում է, որ «հնդերոպական նախալեզուն վերականգնել չի կարելի»⁷:

Պատմա-համեմատական մեթոդը լրիվ հնարավորություն ու փաստեր է տալիս լեզուների նմանությունը, ընդհանրությունները, նրանցից մի քանիսի ազդակցական կապերը և մի ընդհանուր ազդուրից ծագած լինելը օրոշելու համար, որն անշուշտ գրական է և ընդունելի՝ իրոք ցեղակից լեզուների նկատմամբ: Սակայն երբ այդ ազդակցությունը արվում է քաղաքա-

³ А. Мейе, «Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков», Москва-Ленинград, 1938 г.

⁴ Տես նույն գրքի 72 էջը:

⁵ Տես նույնը, էջ 69:

⁶ Հ. Ա. Մ. ա. յ. ան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 9:

⁷ Մեյեի հիշատակված գրքի 74 էջը:

կան տենդենց և ջսկիւմ են «ընարչալ» ու «ստորագաս» ցեղեր կամ ժողովուրդներ՝ իրենց «զարգացած» կամ «հետամնաց» լեզուներով, — դա արդեն հակազիտական է և սովետական գիտութեանը միանգամայն խորթ ու անընդունելի:

Միգրացիոն տեսութեանը իմպերիալիզմի էստիմացումն առաջական բնույթ ստացավ: Արևմտա-եվրոպական իմպերիալիզմին ձեռնառու էր զաղթը Արևելքից բրեցնելը, և 19-րդ դարի վերջերից ու 20-րդ դարի սկզբներից տիրապետող է դառնում այն տեսակետը, թե եվրոպան է եղել մարդկութեան ու նրա կուլտուրայի կենտրոնը, հետևապես զաղթը իբր կատարվել է եվրոպայից դեպի մյուս երկրները:

Այդ տեսակետից բնորոշ է, որ այդ շրջանում հայ նընդերսպաբանները հայերեն լեզվի և հնդեւրոպական լեզուների (հատկապես եվրոպական լեզուների) միջև եղած նմանութեաններին քաղաքական գունավորում են տալիս և հայերին եվրոպային «մոտեցնելու» փորձեր են կատարում: Այսպես, օրինակ՝ Գաբրիել Վ. Մենեվիլիշյանը գրում է. «Դեռ շատ «անհաւատներ» կան, որ հայերէնի եւ գերմաներէնի համարմատ (ընդգծումը հեղինակինն է) լեզուներ ըլլալուն վրայ կը տարակուսին, բայց այս տարակոյնն այլ եւս գիտնական շրջանակին մէջ տեղի չի կրնար ունենալ»¹: Մի այլ տեղ նա հայերենի և գերմաներենի անմիջական, սերտ ազդակցութեանը «հաստատելու» համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնելով ասում է. «Ենթադրենք որ հնդեւրոպական լեզուները բոլորովին կորուսած ըլլային եւ միայն գերմաներենն ու հայերէնը նորագոյն ժամանակներս գրաւոր լեզուներու բարձրացրած ըլլային, կարելի պիտի ըլլար այս երկուքին մեջ եղած ազդակցութիւնն իսկոյն տեսնել: Եւ սակայն կարճ համեմատութիւն մը բաւական կըլլա՝ ... ամէն տարակոյնս փարատելու»²:

Հասկանալի է, որ նման ձևով մտածող հայագետներին ազդելի շուտ հետաքրքրել է ոչ թե հայերենի ծագման ու զարգացման ներքին օրինաչափութեանների գիտական հիմնավորման խնդիրը, այլ այն, թե ինչպես հաճոյանալ իրենց եվրոպական ուսուցիչների առաջ և ինչպես սիրաշահել նրանց:

¹ Գաբրիել Վ. Մենեվիլիշյան, «Արդի լեզվագիտութիւնը», Վիեննա, 1903 թ., էջ 175:

² Տես նույն գրքի 177 էջը:

Հնդեւրոպարան հայագետները հայերին զաղթած են համարել եվրոպայից՝ Բալկանների վրայով նրանց տարել են Փոքր Ասիա և տեղափոխել Հայաստան իբրև արդեն ձևավորված էթնոս. Չնայած նրան, որ Փոքր Ասիայի տեղական, բնիկ ժողովուրդները կուլտուրապես մի քանի անգամ ազդելի բարձր են եղել, քան հնդեւրոպական ենթադրյալ նախացեղը, սակայն այդ տեսութեան ներկայացուցիչներին այդ չի հետաքրքրել, այլ այն, թե ինչպես ներկայացնել եվրոպական «առաջավոր կուլտուրայի» ազդեցութեանը հայերի վրա:

Հայերի ծագման մասին չին հայագիտութեան բոլոր կարծիքների էությունը մեծ մասամբ հանդուս է նրան, որ փորձ է արվում հայերին առաջացած համարել հնդեւրոպական նախացեղից:

Մարկվարտի և Կրեյմերի կարծիքները հնդեւրոպարանութեան վերջին խոսքն են համարվում: Ըստ Կրեյմերի տեսակետի հայերը հնդեւրոպական եկվոր ժողովուրդ են, որ զաղթելով Հայաստան, իրենց մեջ են ձուլել ոչ միայն խալդերին, այլև Հայկական լեոնաշխարհի նախաուրարական ցեղերին, այդ թվում նաև հայասա կոչվող ցեղին:

Նույն տեսակետի վրա են կանգնած եղել չին հայագիտութեան հետևորդները նաև սովետական տարիներին (Աճառյան, Մանանդյան, Արեղյան, Սամվելյան և ուրիշներ): Ակադեմիկոս Մանանդյանը 1945 թվին լույս բնծայած իր «Քննական տեսութեանը հայ ժողովրդի պատմութեան» աշխատութեան մեջ (հատ. 1) եզրակացնում է. «19-րդ դարում կատարված գիտական ուսումնասիրութեանների ու մեծ գյուտերի շնորհիվ արդեն անփիճելի կերպով պարզարանված է, որ այժմյան հայերի նախահայրերը հնդեւրոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից զաղթել են Հայաստան, հավանորեն յոթերորդ դարում, կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականութեանից առաջ»¹:

Այստեղ արմենները դուրս են բերված որպես կիվորներ, որպես արդեն ձևավորված ժողովուրդ, որոնք մտել են Հայաստան և մշտական բնակութեանը հաստատել այնտեղ. Այսպիսով, այստեղ վճռական նշանակութեանը արվում է նրանց ներգաղթին: «Հայ ժողովրդի պատմութեանը, — գրում է ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը, — սկսվում է հնդեւրոպական արմենների Հայաստանում,

¹ Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսութեանը հայ ժողովրդի պատմութեանը», հատ. 1, Երևան, 1945 թ., էջ 7:

իրենց նոր հայրենիքում, հաստատվելուց հետո 7-րդ կամ 6-րդ դարերում մեր թվականությունից առաջ¹:

Նույն հարցի առթիվ պրոֆ. Աճառյանը գրում է. «Լեզվաբանությունը հաստատել է, որ հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ հայտնի է գիտություն մեջ հնդգերոպական լեզվաբուն անունով և որին պատկանում են Հնդգկաստանի արևելյան ծայրից մինչև Եվրոպայի արևմտյան ծայրը (Բալանդիա) աարածված լեզուները»²:

Բայց պատմական և լեզվաբանական լինչ փաստերից են ելնում հին հայագետները՝ հայերի հնդերոպական «նախացեղից» առաջացած և եկվոր լինելը ապացուցելու համար: Նրանց փաստերը հետևյալներն են:

ա) Հիմք է ընդունվում Սարարոնի աշխարհագրություն մեջ բերված կրոնական մի ավանդություն,— ըստ որի Արմենիոն անունով քաղաք է եղել, որը իբր վկայում է Թրակիայում արմենների թողած հետքի մասին: «Պատմում են, որ Արմենոսը... Արմենիոն քաղաքիցն էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյրեյիա լճի շուրջը... պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենիոսի անունով»³: Գիտություն կողմից վաղուց հերքվել է արմենների Թրակիայից գալը, այնպես որ Սարարոնի այս վկայությունը չի կարող հիմք լինել արմենների եկվոր լինելը ապացուցելու համար:

բ) Ենթադրվում է, որ արմենները եկել են Արևմուտքից, որովհետև Արգոնավորդների առասպելի համաձայն Յասոնի ընկերը, Արմենը, իր անունը տվել է Հայաստանին: «Պատմում են, որ զեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը դնացել էր թևասալացի Արմենոսի հետ մինչև Կասպից ծովը և անցել Իրերիան, Ալբանիան և մեծագույն մասն Արմենիայի ու Միդիայի»⁴: Սա ինքնուստինքյան առասպել է, և կադիք չկանրա հեքիաթային ընույթը ապացուցելու:

¹ Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. 1, Երևան, 1945 թ., էջ 35:

² Հ. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 7:

³ Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. 1, Երևան, 1945 թ., էջ 14:

⁴ Տես նույնը, էջ 14:

գ) Հերոդոտի և Եվդոքսի վկայությամբ արմենները իբր փոյուզիացիների սերնդին են պատկանել: «Փոյուզիացիները, ինչպես մակեդոնացիներն են ասում, անվանվում էին բոիզներ, երբ Եվրոպայում էին գտնվում և մակեդոնացիներին հարևան էին: Անցնելով Ասիա՝ երկրի հետ միասին նրանք փոխեցին և իրենց անունը (փոյուզներ): Արմենները գինված էին փոյուզիացիների նման և փոյուզիացիների գաղութներն էին»⁵: Բայց Հերոդոտը և Եվդոքսը աշխարհել են Եվրոպայից ծագած և Եվրոպացիներին ազգակից համարել ոչ միայն արմեններին, այլ նաև փոյուզացիներին, բյութանիացիներին, լյուզիացիներին, միդիացիներին և շատ ուրիշներին:

դ) Մարկվարտը և ուրիշները կարծել են, թե Հոմերոսի «Իլիականում» հիշատակված «արմ», «արիմ», «արում» ցեղը արմեններն են եղել: Չարաչար սխալվում էր նաև Ն. Մառը, երբ հիմք ընդունելով միայն հայկական «ասոված» և թրակիփոյուզիական «սարածիոս» բառերը՝ ճշնում էր ապացուցել արմենների ու փոյուզացիների կապերն ու նրանց հարևանությունը փաստերը: Բայց այդ ցեղը Հոմերոսից շատ առաջ հիշատակված է ասորական և ուրարտական րևեոագիր արձանագրություններում, սրանք կարող են արմենների տեղացի լինելը միայն հաստատել:

Պարզ է, որ այս բոյորը ոչ մի հիմք չեն տալիս արմեններին եկվոր համարելու: Սակայն հին հայագետները զիմում են նաև լեզվաբանական փաստերին: Հիմք են ընդունում այն հանգամանքը, որ հայերեն լեզվում կան հնդերոպական արմատներ (713՝ ըստ պրոֆ. Աճառյանի): Հնդերոպաբանությունը սահմանում է, որ հայերեն լեզվի ամբողջ քերականական կառուցվածքը հնդերոպական է: Սակայն Մեյեն գտնում է, որ հայերենի հնչյունաբանական սխտեմը, մասամբ նաև ձևաբանությունը, տարբերվում է հնդերոպական լեզուներից. տարբեր է նաև հայերենի բաղաձայնական սխտեմը (բ, պ, փ, զ, կ, ք, դ, տ, թ):

Հասկանալի է, որ երբեք էլ չի կարելի ժխտել հայոց լեզվի հնդերոպական ընույթը, սրը գիտական հարց է և բազմաթիվ լեզվաբանական ու պատմական փաստերով ստուգված անառարկելի ճշմարտություն է:

⁵ Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. 1, Երևան, 1945 թ., էջ 13:

Սակայն շատ հնդկերու պարաններ (պրոֆ. Աճառյան և ուրիշներ) անշեղորեն կանգնած լինելով պատմա-համեմատական լեզվաբանությունից դիտարկելով, անքննադատ կերպով ընդունում են նրա տեսությունն ամեն մի կեա և սրբությունն են համարում հնդկերու պահանջ լեզվաբանությունից գոգմաները:

Հնդկերու պահանջ հայ ժողովրդի գոյացման հիմնական ֆակտորը համարում են միզրացիան:

Մարքսիզմը երբեք էլ չի ժխտում, որ մարդկային հասարակություն պատմության ընթացքում, հասարակական խմբերի՝ տոհմերի, ցեղերի, ժողովուրդների կյանքում տեղի ունեցել են բաժանում և միզրացիա. «... ցեղերը և ժողովուրդները կրտորակվում էին ու բաժանվում, խտնվում էին և խաչավորվում» (Մտալին): Մտալը և նրա հետևորդները ցեղերի ու ժողովուրդների հասարակական զարգացման պատմական ընթացքում ընդունում էին միայն միացում, համակենարոնացում և միավորում, հիմնովին ժխտում էին հասարակության, հասարակական խմբերի անջատման, կտորակման և բաժանման փաստերը, իսկ հնդկերու պարանությունն էլ մեծ մասամբ ընդունել է անջատում, արոհում, ժխտելով ցեղերի և ժողովուրդների միավորման դեպքերը: Միայն մեկի ընդունումը բոլոր ժամանակների և բոլոր հասարակությունների համար—մարքսիստական տեսակետից հիմնովին սխալ է:

Տոհմերի և ցեղերի միացումից առաջանում են ժողովուրդներ, որոնք հետագայում զարգանում են ու դառնում ազգ: Ազգի առաջացման համար ընկեր Մտալինը «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ» իր հանճարեղ աշխատությունում նշում է երեք հիմնական նախադրյալներ. ա) կապիտալիզմի երեւան գալը, բ) ֆեոդալական մասնատվածությունից լիկվիդացումը և գ) ազգային շուկայի գոյացումը¹:

Հնդկերու պարանությունից համաձայն մի «նախամայր» ցեղից անջատման ճանապարհով առաջանում են ժողովուրդներ և ազգեր: Ինչքան էլ ցեղերը, ժողովուրդները բաժանվեն և մասնատման ենթարկվեն, այնուամենայնիվ նրանք ընդհանուր հասարակությունից զուրս, միշտ սահմանափակ և մեկուսի վիճակում գոյություն ունենալ չեն կարող. նրանց գոյությունը, ան-

¹ Ի. Վ. Մտալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951 թ., էջ 27—28:

ու զարգացումը անկասկած պայմանավորված է հասարակական նոր արտադրությունից, իսկ եթե հասարակությունը այնպիսի մասնատման ենթարկվի, որ այլևս ոչ մի ընդհանուր, միացնող բան չունենա, ապա նա քայքայման ենթարկվի: Ինչքան էլ հասարակությունը մասնատված լինի, նա իր գոյությունը պահպանելու համար կազմակերպում է արտադրությունը, իսկ այդ հնարավոր է,— ինչպես ուսուցանում է Ի. Վ. Մտալինը, — միայն լեզվի միջոցով:

Ընկեր Մտալինը գիտական խորը և բազմակողմանի վերլուծություն ենթարկելով ազգի առաջացման հարցը, ավել է սպասույզ պատասխան.

«Ազգը ամենից առաջ ընդհանրություն է, մարդկանց որոշ ընդհանրություն:

Այս ընդհանրությունը ոչ սոսայական է և ոչ էլ ցեղային: Այժմյան իտալական ազգը գոյացել է հոմալեյցիներից, գերմանացիներից, էտրուսկներից, հույներից, արաբներից և այլն: Ֆրանսիական ազգը կազմավորվել է գալներից, հոմալեյցիներից, բրիտներից, գերմանացիներից և այլն:

Նույնը պետք է ասել անգլիացիների, գերմանացիների և ուրիշների մասին, որոնք որպես ազգեր կազմավորվել են տարբեր սոսաների ու ցեղերի մարդկանցից»:

Ընկեր Մտալինը ընդգծում է, որ ազգը մարդկանց սովորական և պատահական ընդհանրությունն չէ, այլ պատմականորեն առաջացած կայուն ընդհանրություն է:

Անգամ եթե ընդունելու լինենք, որ պատմության ընթացքում մի ցեղի զաղթի և անջատման ճանապարհով հետագայում գոյացել են որոշ ժողովուրդներ, այդ հանգամանքը չի կարելի տարածել բոլոր ժողովուրդների և լեզուների առաջացման վրա:

Հնդկերու պահանջ լեզվաբանները ոչ միայն ընդունում են «նախամայր» լեզվի գոյությունը, այլև գտնում են, որ այդ «նախամայր» լեզուն եղել է կատարելագործված, հարուստ լեզու, իսկ նրա ձևափոխությունները դիտում են ոչ թե որպես զարգացում, այլ որպես ազավազում: Այստեղից պարզ է դառնում, որ, օրինակ՝ հնդկերու պահանջ «նախամայր» լեզուն, ըստ նրանց պնդումների, ասենք 2500 տարի մեր թվականությունից առաջ, եղել է ավելի կատարյալ, ունեցել է ավելի հարուստ բա-

¹ Ի. Վ. Մտալին, Երկեր, հատ. 11, 1947 թ., էջ 342:

ուսմանը և ավելի կուս քերականական կառուցվածք, քան նրանից առաջացած այժմյան լեզուները: Մա հիմնովին հակասում է ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի գրքայիններին: Թոսելով լեզվի զարգացման և փոփոխման մասին ընկեր Մտալինը ուսուցանում է, որ «... ժամանակակից լեզվի տարրերը սաղմնավորվել են դեռևս խոր հնագրություն, նախքան ստրկության գառաջըջանը: Գա ոչ բարդ լեզու էր, բառային շատ աղքատիկ (ընդգծումն իմն է — Ն. Ս.) ֆունդով, բայց իր քերականական կառուցվածքով, ճիշտ է, պրիմիտիվ, բայց, այնուամենայնիվ, քերականական կառուցվածքով»:¹

Միայն միգրացիոն տեսությունը առաջնորդվողները հայ ժողովրդի, նրա լեզվի ու կուլտուրայի զարգացման պատմական պրոցեսը կարող էին կտրել հասարակության սոցիալական զարգացման ընդհանուր պրոցեսից և պատմական միջավայրից, անտեսել պատմական առաջընթաց զարգացման աստիճանները: Նրանց կարծիքով, լեզվի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները միայն Շաղգեցությունների, փոխառությունների՝ հետևանք են: Գաղթող ցեղախմբերը համարվում են այս կամ այն ուսուցից սերված: Այս բոլորը նշանակում է, որ ներքին սոցիալական հակազուծությունները փոխարինվում են արտաքին մոմենտներով:

Միգրացիոն տեսությունը, իրեն ժողովրդի առաջացման հիմնական ֆակտոր, անհամատեղելի է պատմական մատերիալիզմի ուսմունքին: Բուրժուական շատ գիտնականներ միգրացիոն ըմբռնում են իրեն տեական ֆակտոր՝ կուլտուրական, նյութական և մանավանդ էթնիկական երևույթները բացատրում են միայն գաղթի միջոցով: Մարքսիստական գիտություն կողմից այդ մերժվում է: Մարքսիզմի կլասիկները բացահայտեցին մարքսիստական հասարակության առաջացման և զարգացման պրոցեսի առաջընթաց ուղիներն ու օրինաչափությունները:

Ընկեր Մտալինը «Ազգային հարցը և լենինիզմը» աշխատության մեջ, խոսելով ազգի ծագման և զարգացման մասին, ասում է, որ ազգի տարրերը՝ լեզուն, տերիտորիան, կուլտուրայի ընդհանրությունը պատրաստի վիճակում, երկնքից չեն ընկնում, այլ ստեղծվում են հետզհետե, աստիճանաբար:

«Իհարկե, ազգի տարրերը — լեզուն, տերիտորիան, կուլտուրական ընդհանրությունը և այլն — երկնքից չեն ընկել, այլ ստեղծ-

¹ Ի. Վ. Մտալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երեվան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 59:

վել են կամաց-կամաց, դեռ մինչև կապիտալիստական ժամանակաշրջանում»:¹

Մարքս-լենինյան գիտությունը մերժում է ժողովուրդների առաջացման վերաբերյալ միգրացիոն սրբա տեական ֆակտոր, սակայն մարքսիզմ-լենինիզմը ամենեին չի ժխտում միգրացիոնների պատմական փաստերը և նրանց նշանակությունը: Չլինելով պատմական զարգացման պրոցեսի գլխավոր գործոն, միգրացիոն, ժողովուրդների ու նրանց կուլտուրայի պատմության մի մոմենտ է հանդիսանում, որի իսկական դերը չի անտեսվում սովետական գիտության կողմից: Պատմության մեջ իրոք տեղի ունեցել է ժողովուրդների միգրացիա, որի հետևանքով խաչավորվել են տարբեր ցեղեր, ցեղախմբեր, իրարից սրահապես տարբեր ժողովուրդների կուլտուրաներ:

Միգրացիան, իր գաղթերով ու տեղաշարժերով, սովորական երևույթ էր նախապատահարգային հասարակության մեջ, երբ տոհմերն ու ցեղերը անհրաժեշտ կենսամիջոցների, օրինակ՝ արոտավայրերի պակասության կամ հարևան տոհմերի ու ցեղերի ճնշման տակ, ստիպված էին տեղափոխվել հեռավոր վայրեր: Պատմության ընթացքում այդպիսի տեղափոխությունների ենթարկվել են գոթերը, հոները, վանդալները, անգլո-սաքսերը, սկյութացիները, կիմմերները և այլն: Հետևապես մենք չենք կարող ժխտել այդ ցեղերի միգրացիան: Այստեղ ոչ մի հակապատմական կամ բուրժուական կոնցեպցիայի խնդիր չկա, որով փորձում էին վախեցնել Մոսն ու նրա հետևորդները, ժխտելով միգրացիաները բոլոր ժամանակներում և բոլոր ցեղերի ու ժողովուրդների կյանքում:

Կարլ Մարքսը խոսելով նվաճումների ժամանակ արտագրության եղանակի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների և խաչավորումների մասին, նշել է.

«Բոլոր նվաճումների ժամանակ երեք տեսակ էլք է հնարավոր: Նվաճող ժողովուրդը ենթարկում է նվաճված ժողովրդին արտագրության այն եղանակին, որ հատուկ է իրեն՝ նվաճողին (օրինակ՝ անգլիացիք Իսլանդիայում այս գարում, մասամբ Հրնդկաստանում). կամ՝ նվաճող ժողովուրդը թողնում է, որ հինը մնա և բավականանում է աուրքով (օրինակ՝ թուրքերն ու հոմալեցիք), կամ՝ առաջ է գալիս փոխազդեցություն, որի միջոցով առա-

¹ Ի. Վ. Մտալին, Երկեր, հատ. XI, 1949 թ., էջ 382:

ջանում է մի նորը, իրրև սինթեզ (մասամբ գերմանական նվաճումների ժամանակ): Բայց գեղարվեստ էլ արտագրություն եղանակն է,—լինի դա նվաճող ժողովրդինը, թե նվաճվածինը, կամ թե երկուսի խառնուրդից առաջ եկածը,—որ որոշում է նոր, տեղակայող բաշխումը»¹

Բացի միգրացիայից, բուրժուական գիտությունը բոլոր ժողովուրդների լեզուների, կուլտուրայի զարգացման հիմքում միշտ գնում է նաև ասիմիլացիայի գաղափարը: Այդ գիտություններկայացուցիչները կողմնակից են ժողովուրդների նկատմամբ գործադրվող ասիմիլացիայի քաղաքականությունը, որովհետև բուրժուական այդպիսի քաղաքականություն է վարում և պահանջում է արգարացնել այն: Եթե բոլոր ժողովուրդներն ու ազգերն ասիմիլացիոն ճանապարհով գոյանային, ապա պատմություն մեջ մի շարք փոքր, սակավաթիվ ժողովուրդներ ինչպես կարող էին պաշտպանել իրենց գոյությունն ու ինքնությունը գարերի ընթացքում:

Ընկեր Ստալինը ասիմիլացիայի մասին խոսելիս սովորեցնում է, որ պատմության մեջ բոլոր ասիմիլատորներից ավելի անոգոքը եղան թուրքական ասիմիլատորները, որոնք հարյուրավոր տարիներ ծվատեցին բալկանյան ազգերին, բայց նրանք ոչ միայն չհասան նրանց ոչնչացման իրենց նպատակին, այլ ընդհակառակը, ստիպված եղան տեղի տալու: Յարական սուսականացման և պրուսական գերմանացման քաղաքականություն վարողները, որոնք իրենց բռնակալությունը շատ չէին տարբերվում թուրքական ասիմիլատորներից, ավելի քան հարյուր տարի հալածեցին և խոշտանգեցին լեհական ազգին այնպես, ինչպես պարսկական և թուրքական ասիմիլատորները հարյուրավոր տարիներ կտոր-կտոր արին ու ծվատեցին հայ ու վրացի ազգերին, բայց նրանք արդյոք կարողացան ոչնչացնել այդ ազգերին,—իհարկե ոչ, ընդհակառակը, ստիպված եղան նույնպես տեղի տալու:²

Ասիմիլացիայի քաղաքականություն վարողները չեն կարող հաջողություն ունենալ, որովհետև պատմությունը նշում է լեզվի մեծ գիմացականությունը և վիթխարի գիմագրողականու-

¹ Կարլ Մարքս) «Քաղաքատնտեսության բնագաղափարի շարքը» Երևան, 1932 թ., էջ 39:

² Տե՛ս Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. XI, էջ 395:

թյունը բռնի ասիմիլացիային»¹, որովհետև «...լեզուն, նրա ստրուկտուրան չի կարելի գիտել որպես մեկ որևէ գարաշրջանի արդյունք»²

Մարքսիզմ-լենինիզմը ժողովուրդների նկատմամբ գործադրվող ասիմիլացիայի քաղաքականությունը համարել է հակա-ժողովրդական, կործանարար քաղաքականություն: «Ձեզ հայտնի է, իհարկե,—ուսուցանում է ընկեր Ստալինը,—որ ասիմիլացիայի քաղաքականությունը անպայման բացառվում է մարքսիզմ-լենինիզմի զինանոցում, որպես հակաժողովրդական, կոնտրոստուցիոն քաղաքականություն, որպես կործանարար քաղաքականություն»³

Ի մի բերելով մեր ասածները, կարելի է տալ հետևյալ ամփոփումը:

Հին հայագիտությունը 19-րդ դարի գիտություն է, դա հայ ժողովրդի պատմության և կուլտուրայի մշակման ժամանակաշրջանն է՝ բուրժուական հարաբերությունների էպոխայում: Հնգերոպական հայագիտությունը, Հյուսիսային հետաքննություն և միջնադարյան հայագիտությունը, Հյուսիսային հետաքննություն և միջնադարյան հայագիտությունը իր ստեղծած տեսությունները, ընդհակառակը, նրա հետագա շրջանի ներկայացուցիչները հերքեցին նախորդների մի քանի դրույթները: Առարկություններ կան ձևարանության և հնչյունարանության մասին, որ հնգերոպական չեն, այսպես, օրինակ՝ ըստ Ա. Մեյլեի՝ «Ամփոփ ասած՝ հայերենի հնչյունարանական և ձևարանական սիստեմը խորապես տարբերվում է հնգերոպականից»⁴

Հին հայագիտության տեսական սկզբունքները հետևյալներն են.

ա) Հայերը հնգերոպական եկվոր ցեղ են.

բ) Հայերեն լեզուն հնգերոպական «նախամայր» լեզվի դուստրն է ուղիղ գծով, որի մեջ պահվել է հնգերոպական բառապաշարի մի հիմնական մասը: Հուլովական և խոնարհման վերջավորությունները և բառակազմական մասնիկները նույնն են «նախալեզվի» համեմատությունը: Հայերենը ենթարկվել է միայն հնչյունական փոփոխությունների.

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 57—58:

² Տե՛ս նույնը, էջ 59:

³ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. XI, էջ 395:

⁴ A. Meillet, «Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique». Vienne, 1903, p. III.

գ) Հայերեն լեզուն, հնգերոպականից ունենալով մոտ 713 արմատ, հարեան ժողովուրդներից փոխ է առել մի քանի հազար արմատներ, չվերցնելով բառակազմական ոչ մի ձև.

դ) Հայերեն լեզվի հնագույն վիճակը ներկայացնում է գրարար լեզուն: Հայերենի բարբառները նրա աղավաղյալ ձևերն են, որ կազմվել են 10-րդ դարից հետո և այլն:

Հին հայագետների շարագրմամբ հայոց լեզուն գառնում է մի տեսակ հավաքածու, մուրացածո լեզու, որովհետև նրանք հայերենի մեջ տեսել են ոչ իրեն՝ հայերենը, այլ միայն ուրիշ լեզուների ազդեցությունները հայերենի վրա: Հյուբշմանի, Աճառյանի և այլ հնգերոպարանների ուսումնասիրությամբ, հայերենը փոխառություն է կատարել հունարենից 915 բառարմատ (օրինակ՝ աղամանդ, ամբիոն, անդրի, անկյուն, բեմ, բյուրեղ, գազափար, գավաթ, գափնի, եկեղեցի, զեփյուռ, թատրոն, լապտեր, կլիմա, լիմոն, հետար, մագնիս, հյուլե, տաղանդ և այլն). երբայնցերենից՝ 296 (ամեն, գեհեն, բոսոր, եգեմ, հորելյան, Ագամ, Աբխազոս, Ահարոն, Ռուբեն, Դավիթ, Բաղդասար, Սողոմոն, Սառա և այլն). արարերենից՝ 702 (բակլա, բալասան, լորի, թառ, ճիտ, մկրատ, մունետիկ, նարինջ, նոպա, սնդուկ, գարազ, գազար լաչակ և այլն). վրացերենից՝ 54 (ծես, թոկ, աղբ, անթեզ, բաղլինջ, բակ, գոակ, խոճկուր, խոփ, ծանր, ծիծ, ծուծ, ծուխ, ճկույթ, մշակ, խմել, ոչխար, ջախջախել, փխրել, փարախ և այլն). թուրքերենից՝ 170 (գրական), (բեկ, երշիկ, զմբուխ, թաղար, թոզ, խամութ, չոքել, ջիզր, տոպրակ, չոլ, գավթել, քոչել և այլն). սուսերենից և սուսերենի միջոցով՝ 400 (սովեա, սոցխալիզմ, պրակտիկա, սեզոն, ազենտ, ազիտացիա, ազրեսիա, ազմինիստորացիա, ալտիմ, պասիվ, ալտուալ, անկետա, բազա, բազաժ, բալանո, պրիոմ, կադր, կամպանիա, կոմիտերն, կոմպոտ, մանիֆեստ, մասչ և այլն). ասուրա-բարելերենից՝ 27 (անագ, բերդ, գազաթ, թոնիր, խուց, կիր, կղզի, կմախք, կնիք, քաղաք և այլն). ասորերենից՝ 209 (արեղա, ամիրա, լուժա, կաթսա, ծնծղա, փիլիսոփա, չղթա, սատանա, աքսոր, բուրդ, գաղութ, գավաթ, մագաղաթ, խլուրդ, կոզով, մաշկ, դեկ, քարոզ, տերև և այլն). պարսկերենից՝ 1405 (երաշտ, խալար, մահիկ, վտակ, բախտ, գերեզման, դուշակ, դժոխք, զոհ, կախարգ, դեմք, երակ, բժիշկ, ճակատ, ամբակ, վարս, բազե, սարյակ, ազգ, ամբոխ, երխասարգ, վազր, վիշապ, հորազատ, հարեան, տոհմ, օտար, արմավ, կա-

ղամբ, վարդ, պարակ, աշակերտ, դաստարակ, հրահանգ, հրապարակ, հրովարտակ, հրաման, մատյան, նկար, պատկեր, գուսան, զանգակ, թմբուկ, նվագ, երանգ, կապույտ, սև, պարիսպ, պատշգամբ, սրահ, գրպան, դրոշակ, թագ, պոսակ, վերմակ և այլն). և հնգերոպական՝ 713 (ինարկե մի քանիսը կասկածելի են), (ազգր, ալյուր, աղբյուր, աղմուկ, աղվես, ամխ, ամպ, այծ, անեծք, անիծ, անձն, անուն, աչք, ասասպել, առյուծ, ասոզ, ատամ, արև, արյուն, արջ, արոք, գետ, գիշեր, գարբին, եզրայր, յույս, լուռ, կով, հայր, հովիվ, հուն, մայր, մարմին, հղի, նիստ, ուսոր, ուզի, սակրջ, սախք, տուն, քույր, օդ, օձ, օր և այլն):

Հնդգամենը հայերենը գանազան լեզուներից փոխառություն է կատարել մոտ 5000 բառարմատ: Նույնը տեսել են նաև մասնիկների և քերականական որոշ ձևերի մասին: Այսպիսով, նրանց շարագրմամբ հայերենը գուրս է եկել գանազան լեզուներից վերցրած բառերի և ձևերի մեխանիկական խառնուրդ:

Հայերեն լեզվի 11000 բառարմատից նրանք այլևայլ լեզուների հետ համեմատել են 5000-ը, իսկ մնացած 6000 բառարմատները չեն նմանեցրել որևէ լեզվի, և համարել են «անծանոթ» կամ «կասկածելի», և չէին էլ կարող նմանեցնել, որովհետև նա հատուկ է միայն և միմիայն հայերենին:

Ճիշտ է, որ հայերեն լեզուն փոխառություններ կատարել է (իսկ կա՞ արդյոք որևէ լեզու, որ փոխառություններ կատարած չլինի), սակայն փոխառությունները երբեք էլ չեն կարող որոշել հայերենի բնույթը, նրա կառուցվածքը: Ձեռքը ձեռք է միայն մարմնի սխտեմի մեջ, մարմնի սխտեմից գուրս՝ ձեռքը ձեռք չէ, միս է, արյուն է, ոսկոր է, մկան է, բայց ձեռք չէ, որովհետև խախտվել է սխտեմը: Եթե մենք ծաղկից անջատենք թերթիկները, վարսանոցը և առէջքը, հետո միացնենք՝ ծաղիկ չենք ստանա. այդպես էլ գանազան լեզուներից վերցրած բառերի մեխանիկական հավաքն ու միացումը մեզ հայերեն լեզու չեն տա, և ինչպես որ մարդու մարմինը առանձին մասերի հավաքից չի կազմվել, այնպես էլ լեզուն սոսկ բառերի հավաք չէ:

Հին հայագիտությունը հայերեն լեզուն ուսումնասիրելիս նկատի է ունեցել միայն հայերենի հնգերոպական տեսությունը, անտեսել է կովկասյան և փոքր-ասիական լեզվական տարրերի առկայության բազմաթիվ փաստերը հայերենում, որոնք նոր լույս են սփռում հայոց լեզվի ուսումնասիրության հարցե-

րի վրա: Հայագիտութեան պատմութեամբ զբաղվող շատ հեղինակներ (Կոստանյան, Զարրնանալյան, Տաշյան և ուրիշներ) ստորաքարը թույլ են ցուցաբերել բուրժուական լեզվաբանութեան առաջ: Հայագետներից ոմանք էլ հայերենի հնգերոպական բնույթին ավել են քաղաքական գունավորում, ստրկամտութեան ցուցաբերելով եվրոպական գիտնականների առաջ և կամ հպարտացել՝ իրրև «արիական ցեղ», իրրև «եղբայր եվրոպական ազգերու»: աշուպես, օրինակ՝ նրանք կարծել են, որ «Եվրոպայի գիտնականները իրենց հետաքրքրութեան համար հայերի մասին գրել են ընդարձակ աշխատութեաններ, որոնք գիտութեան համար մեծ մասով մնայուն գանձեր են և հանգիստանում են իրրև ճշգրիտ պատկեր հայկական անցյալ և արդի իրականութեան»¹ Պարզ է, որ նրանք հայերենի մասին ընդարձակ աշխատութեաններ գրել են ոչ իրենց հետաքրքրութեան համար և այդ բոլոր գրածներն էլ մնայուն գանձեր չեն:

Հակորոս Տաշյանի «Ուսումն գասական հայերեն լեզուի» գրքի հրատարակիչներն առաջարկում գրում են.

«Այժմ, երբ ազգն իւր վերականգնման արշալույսին կը գտնուի, յարմարագուցն ժամանակն է, որ իւր լեզուին ծագման պատմութեանն ալ ընդարձակ տեսութեամբ հրատարակել էլէ, ուր հայն կը ներկայանայ իրրև արիական ցեղ՝ եղբայր եւրոպական ազգերու... իրրև աշուպիսի միւս անգամ իրավունք կը ստանայ իւր հզօր համարին եղբայրներէն պահանջելու իրեն ապրելու նպատաւոր պայման եւ առ այս պաշտպանութիւն» (էջ Ը):

Այսքանը բավական համարելով հայերի և հայերենի գոյացման հնգերոպական տեսութեան մասին, այժմ մի քանի ընդհանուր գծերով քննենք թե պատմա-համեմատական մեթոդը ինչ գրական և բացասական կողմեր ունի ընդհանրապես և հայերենագիտութեան ասպարիզում՝ մասնավորապես:

¹ Կոստանյան, «Հայագիտութեանը Արևմտյան եվրոպայում», 1910 թ., էջ 7:

Գ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԿՈՂՄԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Լեզվաբանութեան պատմա-համեմատական կամ հնգերոպական փուլը նախորդ՝ միջնագաւրջյան կամ աստվածարանական փուլի համեմատութեամբ խիստ առաջադիմական և գիտական էր:

Միջնագաւրում եկեղեցին իր ձեռքն էր կենտրոնացրել ոչ միայն հսկայական քանակի հողեր, այլև գիտութեանը, գրականութեանը, քաղաքական իշխանութեանը: Մասնատված մանր իշխանութեաններին միավորողը, նրանց գործունեութեանը կոորդինացնողը հանդիսանում էր եկեղեցին: Փ. Էնգելը նշում է, որ միակ հզօր կենտրոնական կազմակերպութեանը միջնագաւրում եկեղեցին էր: Այստեղից էլ միանգամայն հասկանալի է դառնում, որ գիտութեան և փիլիսոփայութեան զարգացումը այդ ժամանակներում չէր կարող զրվել ինքնուրույն ճանապարհի վրա: Գիտութեան և աստվածարանութեան մշակումը մեծ մասամբ կենտրոնացած էր վանքերում և դանագան եկեղեցական գաղութներում: Բոլորի կողմից ընդունված և իրրև արագիցիա գարձած օրենք գիտնականները չէին կարող գեմ դուրս գալ «Սուրբ գրքի» մեկնութեանների զոգմաներից: Հաղվագրու էր պատահում, երբ օրեկ գիտնական համարձակվում էր դուրս գալ «Աստվածաշնչի» սահմաններից և նոր բան ասել: Նրման դեպքերում պարզ է, որ նրան հալածում և պատժի էին ենթարկում միջնագաւրյան բարբարոսական միջոցներով:

Աստվածարանները և վանականները քարոզում էին, որ գիտութեան նպատակը «Սուրբ գրքի» ճշմարտութեան հայտնաբերումը պետք է լինի միայն: Ընդունելի է այն, ինչ համապատասխանում է «Սուրբ գրքի» ասածներին, իսկ այն, ինչ որ դուրս է գալիս նրա սահմաններից՝ մոլորութեան ու կեղծիք է:

Էնգելը «Բրավարանական սոցիալիզմ» իր հոդվածում ասում է, որ միջին դարերի աշխարհայացքը գերազանցապես աստվածարանական էր և գիտութեան ու փիլիսոփայութեան ամբողջ բովանդակութեանը կրում էր կրոնական բնույթ¹:

Ահա թե ինչու, ինչպես մի շարք գիտութեաններ, այնպես էլ լեզվաբանութեանը երկար տարիներ գտնվում էր աստվածարանութեան խիստ ազդեցութեան տակ և լուծված էր նրա մեջ: Լեզվաբանութեանը ինքնուրույն գիտութեան է դառնում միայն

¹ Маркс и Энгельс, Соч. т. XVI ч. I, стр. 295.

պատմա-համեմատական փուլում, երբ նա վերջնականապես ազատագրվում է աստվածարանությունից «ծառայական դերից», երբ մի շարք լուրջ հետազոտողներ (Ռ. Ռասկ, Ֆ. Բոպպ, Հուսթերտ, Շլայխեր և ուրիշներ) զբաղվում են լեզվի ու լեզվաբանության տեսական հարցերով, ուսումնասիրում են շատ լեզուներ, նրանց մեջ գտնում են բաղձաթիվ նմանություններ ու ընդհանրություններ, դասակարգում են լեզուները և այլն:

Պատմա-համեմատական մեթոդը հանդիսանում է լեզվաբանության նշանավոր հաջողություններից մեկը, որի գործադրումը հնարավորություն է տալիս թափանցելու սարբեր լեզուների խորքերը, Այնտեղ, որտեղ ազդյունների բացակայություն պատճառով լուրջ է պատմությունը և որտեղ անգոր է նաև հնագիտությունը, մեզ համար անմասաչլի դարերի խորքը թափանցելու հնարավորություն է տալիս պատմա-համեմատական մեթոդը:

Պատմա-համեմատական մեթոդով աշխատող հայադեաները քիչ զործ չեն կատարել հայոց լեզվի ուսումնասիրություն և հայերենի զարգացման օրինաչափությունները հայանարկելու գործում: Նրանք հավաքել ու կուտակել են հսկայական նյութեր, հայերենը համեմատել են մի շարք լեզուների հետ, սահմանել են հայերենի ու հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի մեջ մտնող և այլ լեզուների բաղձաթիվ օրինաչափություններ, կազմել են հայոց լեզվի քերականության բաղձաթիվ գրքեր, հրատարակել են անթիվ քանակությամբ մեծ ու փոքր բառարաններ: Սա խիստ արժեքավոր զործ է, որը երբեք չի կարելի ժխտել:

Եվ հիրավի այս նկատի ունեւ պրոֆ. Գ. Ա. Ղափանցյանը, երբ դեռևս 1931 թվին «Լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության և նրա «գրոհի և փոթորի» ժամանակաշրջանում «Լեզվի և նրա գիտելիքի կական զարգացման շուրջը» իր հոդվածում գրում էր. «...Բայց այդ լեզվագիտությունից (խոսքը հնդեւրոպաբանության մասին է—Հ. Ս.) մենք պետք է վերամշակելով յուրացնենք նրա աներկբայելի նվաճումները, փաստերը և զբույծները և ոչ թե հուզարկավորության երթի ելնեք նրա դազադի ետեից»: Այս նույն միտքը նա կրկնել է 14 տարի հետո, 1945 թվին, Հայաստանում մտականների լիակատար օրնապետության տարիներին. «Անշուշտ այդ լեզվաբանությունը չպի-

տի նմանեցնել մի մարմնի, որի դազադի ետեից հուզարկավորության պիտի գնալ»¹: Պրոֆ. Գ. Ղափանցյանի հակառակորդները՝ մտականները նրա այս ասածները պայքարի գնեք դարձրին հեղինակի դեմ կովելու համար, սակայն իրականությունը ցույց տվեց, որ ճիշտ էր մտեւնում հարցին պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը, երբ գնում էր հնդեւրոպական լեզվաբանության թողած ժառանգությունը քննադատաբար օգտագործելու հարցը, մինչդեռ մտականները հիմնովին ժխտում էին այն և գտնում էին, որ հնդեւրոպաբանությունը ոչ մի ուսանելի բան չունի, որ նա «ուսասյական է», «իդեալիստական», «ոեակցիոն» և այլն:

Պատմա-համեմատական մեթոդի առավելությունը պետք է վերագրել հայերեն և հնդեւրոպական լեզուների մեջ եղած ընդհանրությունների, զարգացման օրինաչափությունների հայտնարկման փաստերը: Բերենք մի քանի օրինակներ:

ա) ա և օ ձայնավորները պահպանվում են հունական, հայկական, փոյուդական, իտալական և կելտական լեզուների մեջ, իսկ արիական, բալթիկական, սլաւոնական, գերմանական և ինթական լեզուների մեջ երկուսն էլ հավասարապես գտնում են ա, սլավոնական լեզուների մեջ՝ օ, որ գիտակցվում է դարձյալ իրրև ա, օրինակ՝ հուն. ἄγω, լատ. ago սանս. aġami հայ. ածել, կամ՝ հունարեն aksōn, լատ. axis լիտ. ašis ուսու. оць.

բ) tt հնչյունախումբը իտալական, կելտական և գերմանական լեզուների մեջ վերածվում է ss, իսկ իրանական, հունական և բալթիկ սլավոնական լեզուների մեջ՝ st: Օրինակ ենթադրյալ նախալեզվի settos «նստած»՝ ձևի դիմաց կա գենդ. hastō, լատ. sessus, իոլ. sess: կամ՝ wittos «ծանոթ»՝ ձևի դիմաց ունենք գենդ. vistō, հուն. fiistos:

գ) Խուլ ջնչեղ (ph, kh, th) բաղձայնները պահպանվել են արիական ճյուղի և հայկական լեզուների մեջ, հունարենում այդ հնչյունները մասամբ են պահպանվել, իսկ մյուս հնդեւրոպական լեզուներում շփոթվում են պարզ խուլերի հետ: Այսպես սանս. ph, th, kh գենդ. f, θ, x հայերեն փ, թ, խ, հուն. ph, t, ch, իսկ մյուս լեզուներում նույնն են ինչ որ p, t, k. օրինակ՝ ենթադրյալ նախալեզվի phu «փչել» բառի դիմաց սանսկրիտերենում կա phupphu հուն. phūsa, հայերեն փչել

¹ «Նոր ուղի», 1931 թ. №5, էջ 109:

¹ Պետ. Համալսարանի «Մատի անվան կարբինտի աշխատություններ», 1945 թ., № 1, էջ 31:

(փութ), բայց լատիներենում pustula, լիտվ. pūsti ուսու. пы-шаты և այլն:

դ) Բառասկզբի s-ն հայերեն, հունարեն և իրանյան լեզու-ների մեջ դառնում է h: Որոշ դեպքերում բառամիջի s-ի դի-մաց կա ձ (արիական, մասամբ բալթիկ-սլավոնական և հայե-րեն լեզուների մեջ): Օրինակ ենթադրյալ նախալեզվի senos «հին» բառի դիմաց սանսկրիտերենում կա sanā, լիտվ. senas, գոթ. sinistra, լատ. senex, սակայն դենգերենում ունենք hano, հուն. δένε, հայերենում՝ հին:

ե) Հոգնակի ներգոյական հոլովը արիական և բալթիկ-սլա-վոնական լեզուներում կազմում է su մասնիկով, գրաբարում առկա է u-ն, ենթադրվում է, որ u (= ու) ձայնավորը հայերենը կորցրել է, օրինակ՝ «գայլ» բառի հոգնակի ներգոյականը սանս-կրիտերենում կլինի vṛkeṣu, լիտվ. vilkūsu, սլավ. вѣсѣхъ, գրա-բարում՝ ի գայլս, հուն. Iy'koisi:

զ) Թխարական, հայկական և հունական լեզուները բայի արգելական ձևը կազմելու համար գործ են ածում mē մասնիկը: Մյուս լեզուներն ունեն ne ձևը, որի դիմաց խեթերենն ունի lē:

է) Գործող անձ ցույց տալու դադափարը հայերենում ար-տահայտվում է օդ < աղ մասնիկով, որն առաջացել է āl ձևից-այդ մասնիկը համապատասխանում է սլավոնական -tel (ուսուե-րենում օրինակ՝ писатель) մասնիկը, իսկ հունական և լատինա-կան լեզուներն ունեն -ter — մասնիկը:

ը) Հնդեվրոպական լեզուների բառասկզբի h-ն կամ շառ թույլ է կամ էլ բոլորովին ջնջվում է (աղ, աղա և այլն):

թ) Բառասկզբի r-ի ժամանակ հայերենում ավելանում է «ե» կամ «ա» ձայնավորը, օրինակ՝ սանս. raṣas գոթ. riqis իսկ հայերենում՝ երեկ ինչպես նաև արև և փոխառյալ երանգ, երա-մակ, երասանակ և այլն:

Քերականական այս և նման բազմաթիվ ձևեր միանգա-մայն օրինաչափ են և այդ ընդհանրությունները երբեք չի կա-րելի ժխտել: Ընդհակառակը, նրանք ոչ միայն ընդունելի են, այլև նրանց մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները շատ ուսա-նելի բան կարող են տալ:

Այգալիսի ընդհանրություններ և օրինաչափություններ կան նաև բառարմատների մեջ, որոնք հայտնաբերվել են պատմա-համեմատական մեթոդի կիրառման շնորհիվ: Բերենք այդ կար-գի ընդհանրություններից մի քանիսը.

Հաջորդ էջից կօտնենք, որ բառարմատների այդ նմանու-թյուններն ու ընդհանրությունները միանգամայն ակնբախ են: Բայց ինչ՞ով բացատրել գրանց պատճառը: Անաչտակ է, որ պատ-մա-համեմատական մեթոդով առեղծապործողներից շատերը սխալ եզրակացությունների են հանգել, այդ ընդհանրություն-ները կապելով «նախալեզվի» հետ: Դժբախտաբար այդ սխալը կատարել է նաև պրոֆ. Ն. Աճառյանը, որը շատ մեծ գործ է կա-տարել հատկապես հայց լեզվի փաստական նյութը ուսումնա-սիրելու գործում: Պրոֆ. Ն. Աճառյանը կարծում է, որ «երբ մի բառ՝ նույն կամ նման ձևով գտնվում է բոլոր կամ գոնե մի քա-նի իրարից անկախ հնդեվրոպական լեզուների մեջ, նշանակում է, որ նա ուղիղ գծով (ընդգծումը իմն է—Ն. Ա.) ժառանգություն է հնդեվրոպական նախալեզվից. ուրիշ խոսքով՝ որ այդ բառը գո-յություն ունի նաև հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ»¹

Հայց, սանսկրիտ, իրանական, սլավոնական, հունական և մյուս հնդեվրոպական լեզուների մեջ եղած նմանություն-ներն ու ընդհանրություններն անկասկած գեղես դժվար է բացատրել (մենք ինչպե՞ս նպատակ չունենք գրազվելու այդ հարցով): Այդ զժվարությունը մեծ մասամբ բխում է նրանից, որ այդ լեզուներից շատերի հնագույն պատ-մությունն ու փոխազարձ հարաբերությունները մեզ համար գեղես անհայտ են: Որևէ լեզվի վարդացման ընթացքն ու նրանում ակզի ունեցած փոփոխությունները հեշտ և միանգա-մայն ըմբռնելի են գտնում, երբ առկա է ուսումնասիրվող լեզ-վի դերը, գրականությունը, իսկ լեզվի գրագրերի շրջանի ու-սումնասիրությունը զժվարություններ է հարուցում, որոնք պետք է հաղթահարել ժողովրդի պատմության, նյութական կուլտուրա-յի հուշարձանների, հնագիտության, ազգագրության, ժողովրդա-կան բանահյուսության, նույնիսկ կրոնների պատմության ար-վյալներով: Օրինակ, հայց լեզվի պատմությունը կարելի է ու-սումնասիրել միայն նրա հարևան ժողովուրդների (ուրարտա-կան, խեթական, ասորական, վրացական, պարսկական և այլն) լեզվական, կուլտուրական, հնագիտական փաստերի համեմատու-թյամբ:

Որոշ լեզուների ընդհանրությունները և ազգակցությունը պետք է դիտել իրրև նրանց հետագա շրջանի մերձեցման, շրփ-

¹ Ն. Աճառյան, «Հայց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 9:

հայերեն	ասանակ	բրան.	հուն.	լատ.	լիտ.	սլավ.	գերմ.	կելթ.
ասանակ	dan (tam)	dantan	odous	dens	dantis	—	tundus	dēt
բան	bhārā	bār	phōrtos	—	—	—	Bürde	—
գու	tvām	tū	ty'	tū	tū	ty	Ֆու	tū
գուս	dvar	dvar	thy'ra	foris	dūrys	dvǫrb	dair	dorus
գուսար	duhitār	duyḏar	thygātēr	—	duktē	dūšti	dahtar	—
կարար	bhrātār	brātār	phrātēr	frāter	brōter	bratrū	brōðar	bráthir
կմ	āsmi	ahmi	einii	sum	esmi	jesmb	im	am
կու	ahām	azəm	egō	ego	ūsz	azū	ik	—
կրկ	trayas	ḥrayō	tres	tres	trys	trije	ḥreis	tri
կրկու	dvā	dva	dy'ō	duo	du	dva	twai	dau
կոթն	saptā	hapta	heptā	septem	septyni	sedmb	sibun	secht
կուս	tunga	tūma	ty'mbos	tinulus	(tuma)	—	(thumb)	st. tamm

լույս	ruēl	raoçah	leukós	lux	laikas	luēb	բ. liōs	lo'che
լուս	çru	sru	kly'ō	cluo	klūsti	sluti	hliuð	clunim
կոլ	gāus	gauš	bnūs	bog, bovis	r. gōws	govedo	u. cow	bá
հետ (բ)	pad	pað	poūs, podō's	pēs, pedis	pédā	pešb	fōtus	(in) ad
մար	mātar	mātar	mē'ter	māter	mótyna	mati	ս. muoter	māthir
մի	sama	hāma	mia	sim (-plex)	—	sama	sums	samai
նոր	nāva	nava	néos, nearō's	novus	navas	novu	niujs	nue
սակ	ādmi	aðaiti	édō. edōdé'	edo	èdmi	jamb	itan	դ. esu
սիր	hř'd	zərəd	kēr, kardia	cor, cordis	širdis	n. serdne	hairtō	cride
սկսար	çvaçrū	դ. xusura	hekyrā	socrus	ššuras	svekry	svaihro	դ. chwegr
տան	dāçan	dasa	déka	decem	dešimt	desetb	taihum	deich
տուն	dam	qemāna	dōmos	domus	na-mas	domū')	—	—

1. Բերկած օրհնականքը վերցրված էն պրոֆ. Զ. Ահարյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի 1-ին համարից:

ման կամ համակեցութեան արդյունք, որը կարող է տեղի ունենալ հասարակական-քաղաքական միավորման շնորհիվ: Այնուամենայնիվ ինչպես ճիշտ կերպով նկատել են սովետական լեզվաբաններ Լ. Ա. Բուլախովսկին և Բ. Վ. Գորնուկը լեզվական բնագիտություններն ու ազգակցական կապերը բացատրելիս «պատմա-համեմատական մեթոդը... ավելի քիչ է կարիք զգում «նախալեզվի» հասկացությունների, քան ոմանք կարծում են: Բուլախովսկին լեզվաբանություն՝ հնդեւրոպարանություն տալիսը հայացքի սխալները չպետք է վերադրել պատմա-համեմատական մեթոդին: Պատմա-համեմատական մեթոդը շատ զրական էրդմեր ունի և նա պետք է օգտագործվի սովետական լեզվաբանության կողմից:

Ինչպես սովետական յուրաքանչյուր գիտություն, այնպես էլ լեզվաբանություն մեթոդը, հասկանալի է, որ հանդիսանում է մարքսիստական մեթոդը. որը յուրաքանչյուր երևույթ ուսումնասիրում է մյուս երևույթների անքակտելի կապի մեջ, նրանց պատմական բնթացքի և շարժման ու գարդացման մեջ: Գիտելիատիկական մեթոդը լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում կիրառելիս պահանջում է լեզվի գարգացման պրոցեսն ուսումնասիրել նոր սրակի աստիճանական տարրերի կուտակման և նրան սրակի տարրերի աստիճանական մասնացման ուսումնասիրության բնթացքում:

Սակայն մարքսիստական գիտելիատիկական մեթոդը միայն այն ժամանակ կդառնի իր կիրառումը, երբ նա կմիանա գիտական հետազոտական այնպիսի պրիոմների հետ, որոնց գործադրման արդյունքները բավարարում են նրա պահանջները: Մենք կարծում ենք, որ ճիշտ է մտենում հարցին Բ. Ա. Սերերբենսկիովը, երբ սովետական լեզվաբանություն մարքսիստական գիտելիատիկական մեթոդի կիրառման համար իբրև հետազոտական հնար (պրիոմ) առաջարկում է պատմա-համեմատական մեթոդը:¹

Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները շփոթում էին հետազոտական պրիոմ և գիտական մեթոդ, ինչպես և աշխարհայացք

¹ Б. В. Горнук, «К постановке вопроса об исторической общности индоевропейских языков». Известия Академии Наук СССР, 1950 г., вып. IX, т. 4-ий.

² Б. А. Серебрянников, «К вопросу о недостатках сравнительно исторического метода в языкознании», Известия АН СССР, 1950 г., т. IX, вып. 3.

հասկացությունները միմյանց հետ: Ն. Մառը նիհիլիստորեն ժխտում էր պատմա-համեմատական մեթոդի կողմից մշակված բազմաթիվ լեզվական փաստերը լեզուների ուսումնասիրությունը գործում ձեռք բերած հաջողություններն ու նվաճումները: «Ն. Յա. Մառը լեզվաբանություն մեջ մտցրեց մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեստ, պարծենկոտ, մեծամիտ առն, որը տանում է դեպի անհիմն ու թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանություն մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից առաջ:

Ն. Յա. Մառը ճղճղան կերպով նշավակում է պատմա-համեմատական մեթոդը որպես «իդեալիստական»: Այնինչ, պետք է ասել, որ պատմա-համեմատական մեթոդը, չհայած իր յուրջ թերություններին, այնուամենայնիվ, ավելի լավ է, քան Ն. Յա. Մառի իրոք իդեալիստական քառատարր վերլուծությունը, որովհետև առաջինը մղում է դեպի աշխատանք՝ դեպի լեզուների ուսումնասիրություն, իսկ երկրորդը մղում է լոկ այն բանին որ պատկեն տաք տեղ և սրճի մրուրի մեջ գուռակություններ անեն տիրահաշակ շորս տարրերի շուրջը»¹

Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները խիստ քննադատություն էին ենթարկում պատմա-համեմատական մեթոդը և ամբողջովին ժխտում էին այն: Պարզ է, որ նրանց քննադատությունը ելնում էր ոչ թե մարքսիզմի դիրքերից, այլ գոհեհիկ մասերիալիզմի դիրքերից և նրանք պատմա-համեմատական մեթոդը նշավակում էին նաև նրա համար, որ նա «մղում է դեպի աշխատանք, դեպի լեզուների ուսումնասիրություն»:

Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատությունները, որոնք ամուր կերպով զրեցին իսկական մարքսիստական լեզվաբանություն հիմքերը, սովետական գիտությունը վերջնականապես ազատեցին, Շուրճի մրուրի մեջ գուռակություն անելուց»: Միայն այժմ հնարավոր դարձավ օգտվել պատմա-համեմատական մեթոդի նվաճումներից և զբաղվել լեզուների այս կամ այն խմբի ծագման հարցերի, նրանց միջև եղած ծագումնաբանական կապերի ուսումնասիրությամբ:

Սակայն պատմա-համեմատական մեթոդը, ինչպես ուսուցանում է Ի. Վ. Ստալինը, ունի յուրջ թերություններ: Համառոտակի կանգ առնենք այդ թերություններից մի քանիսի վրա, որոնք տեղ են գտել նաև հայերենագիտության մեջ:

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 74-75:

1. Այդ մեթոդը հնարավորութիւն է տալիս ուսումնասիրելու ազգակից լեզուների միջև եղած ընդհանրութիւնները, իսկ տարբերութիւնները ֆնում են սովորի տակ: Սակայն ուսումնասիրողը հեշտութեամբ կարող է հաղթահարել այդ սահմանափակութիւնը:

2. Ուսումնասիրելով ազգակից լեզուների ընդհանրութիւնները, անտեսվում են հարևան ոչ ազգակից լեզուների միջև եղած ընդհանրութիւնները, որոնք համարվում են միայն «փոխառութիւններ» և «ազդեցութիւններ»: Հասկանալի է, որ, օրինակ՝ հայոց լեզուն ուսումնասիրողը պետք է հետազոտի ոչ միայն հայերենին ազգակից, այլև ոչ ազգակից, բայց նրա հետ ընդհանրութիւններ ունեցող լեզուները:

3. Պատմա-համեմատական մեթոդը հնարավորութիւն է տալիս վեր հանելու առանձին լեզուների կամ լեզվախմբերի միջև եղած ընդհանրութիւնները, բայց հնարավորութիւն չի տալիս հանդես բերելու բոլոր լեզուների ընդհանուր օրինաչափութիւնները:

4. Այդ մեթոդը կարելի է գործադրել միայն բանավոր կամ գրավոր ավանդած լեզվական տվյալների առկայութեան դեպքում, իսկ եթե դրանք չկան, նա արդեն անզոր է դառնում: Սա, իհարկե, հիմնական թերութիւն չի կարելի համարել, որովհետև լեզվաբանութիւնը այդ պահասը լրացնելու ուրիշ միջոց չունի:

5. Վերջապես այդ մեթոդից հետևում է, որ ժողովուրդը, լեզուն, ծագմամբ միատարր են, մինչդեռ լեզուների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ ոչ մի ժողովուրդ, ոչ մի լեզու ծագմամբ անխառն, միատարր չէ: Նույնը կարելի է ասել հայոց լեզվի մասին: Հնդկերոպական հայագետները, առաջնորդվելով պատմա-համեմատական մեթոդով հայտնաբերված տվյալներով, հայոց լեզվի միայն հնդկերոպական տարրերն են ուսումնասիրել, մինչդեռ հայոց լեզուն ունի նաև ուրիշ տարրեր:

Ամփոփելով մեր այս հոդվածը, հարկ ենք համարում նշել, որ Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատութիւնների հրապարակումից հետո, ինչպես լեզվաբանութիւն (և ոչ միայն լեզվաբանութիւն), այնպես էլ հայագիտութիւն մի շարք բարդ և կոնոտ հարցեր պարզ դարձան: Սակայն սխալ կլինի կարծել թե հայագիտութիւն բոլոր հարցերը լրիվ լուծվեցին. Ի. Վ. Ստալինի մարքսիստական հիմնարար գրույթները տվյալ դեպքում պետք է կոնկրետ կերպով կիրառել հայոց լեզվի ուսումնասիրութիւնը բնագավառում:

Այժմ մեզ մտա՝ Հայաստանում, հայերենագիտութիւն հարցերում, երկու թերութիւն կարելի է նկատել: Առաջին թերութիւնը այն է, որ որոշ լեզվաբաններ ստեղծագործաբար չեն կիրառում Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքի գրութիւնները հայ ժողովրդի պատմութիւն և հայոց լեզվի ուսումնասիրութիւն հարցերը ուսումնասիրելիս, հաշվի չեն առնում մեր ժողովրդի ու լեզվի գոյացման ու զարգացման ներքին օրինաչափութիւնները, պատմական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կոնկրետ, յուրահատուկ պայմանները, չեն ելնում փաստական նյութի սեփական առանձնահատկութիւններից, նրա զարգացման օրինաչափ ընթացքից, այլ փորձում են Ի. Վ. Ստալինի աշխատութիւնների գրույթները մեխանիկորեն տարածել հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ուսումնասիրութիւնը բոլոր ժամանակների վրա: Այդ կարգի գիտնականները բնարում են հեշտ ճանապարհ և չեն օւզում իրենց չարչարել՝ պատմական իրադարձութիւններն ու փաստական մատերիալը խորը բմբռնելու և այն մարքսիստական վերլուծման ենթարկելու գործում:

Երկրորդ լուրջ թերութիւնը— դա հնդկերոպական լեզվաբանութիւն տեսութիւնը վերականգնելու և նոր ձևերով ու մեթոդներով մարքսիզմին «հարմարեցնելու» փորձերն են: Յուրաքանչյուր սովետական գիտնականի համար պետք է միանգամայն պարզ և որոշակի գառնա, որ Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքը, հնդկերոպաբանութիւն համար, որևէ սեղ չի թողնում, որ նա միանգամայն նոր, մարքսիստական ուսմունք է, Հնդկերոպաբանութիւն աշխարհայացքը բուրժուական է, իդեալիստական և միանգամայն խորթ ու անընդունելի է մարքսիզմին: Եթե Ի. Վ. Ստալինը Մասին խիստ քննադատութիւն է ենթարկում նաև այն բանի համար, որ նա ճղճղան կերպով ամբողջովին ժխտում էր պատմա-համեմատական մեթոդի նվաճումները, գտնելով, որ այն ոչ մի գրական բան չի ունեցել և այդ մեթոդի փոխարեն գրական ոչինչ չէր ստեղծում, և եթե Ի. Վ. Ստալինը նշում է, որ պատմա-համեմատական մեթոդը ավելի լավ է, քան Ն. Մառի իրոք իդեալիստական քառատարր վերլուծութիւնը, ապա այդ չի նշանակում, թե հնդկերոպական լեզվաբանութիւն հակամարքսիստական տեսութիւնը նորից պետք է վերականգնացնել՝ «հարմարեցնելով» Ի. Վ. Ստալինի գրույթներին: Առկատական լեզվաբանութիւնը պետք է զգուշանա այդ սխալ ուղիներից:

Հ. Մ Կ Ր Տ Չ Յ Ա Ն

ՀԱՅ ԲԱՐՐԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ
Ի. Վ. ՍՏԱՂԻՆԻ ԼԵՋՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՌԵՍՄՈՒՆԷԻ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

1950 թիվը սովետական լեզվաբանության համար հանդիսացավ շրջագարձային տարի: «Պրավդայի» էջերում լեզվաբանական հարցերի շուրջը ծավալված ազատ գիտություն բացահայտեց սովետական լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցած գաղափարական բացերը: Այդ գիտությունից կապակցություն հրապարակված ընկեր Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատությունները ոչ միայն մերկացրին արակչեկյան ռեժիմի հետևանքով մենաշնորհային վիճակ ձեռք բերած՝ Ն. Յա. Մառի «Լեզվի նոր ուսմունքի» ոչ մարքոստական, առանձին հարցերում նաև իդեալիստական բնույթը, այլև ստալինյան իմաստությունում, պարզությունում ու սկզբունքայնությունում որոշեցին լեզվաբանական և՛ տեսական, և՛ գործնական ամենահիմնական ու բարդ պրոբլեմներն ու հարցերը:

Ընկեր Ստալինը իր «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ», «Լեզվաբանության մի քանի հարցերի շուրջը», «Պատասխան ընկերներին» աշխատություններով, աշխատություններ, որոնց գիտական նշանակությունը դուրս է գալիս լեզվաբանության նեղ շրջանակներից և տարածվում է հասարակական բոլոր գիտությունների բնագավառները, վերջ դրեց այն տներեակայելի խառնաշփոթությանը, որ իշխում էր լեզվաբանության մեջ, այն խժգժարանություններին, որ գոյություն ունեին Ն. Յա. Մառի այսպես կոչված «Լեզվի նոր ուսմունքում» և այդ «ուսմունքի» հեռորդների աշխատություններում:

Լեզվաբանական հիմնական հարցերը վաղուց ի վեր հանդիսացել են մարքսիզմի կլասիկների տեսական հետաքրքրություն առարկան, սակայն Մառը, լեզվաբանության մեջ մտցնելով «Մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեստ, պարծենկոտ, մեծամիտ

տոն»,¹ անհիմն ու թեթեամիտ կերպով ժխտում էր այն ամենը, ինչ ստեղծվել էր լեզվաբանություն մեջ իրենից առաջ, աղավաղում ու զոհակացնում էր մարքսիզմի կլասիկներն ասույթները լեզվի և նրա պիտույթյան առանձին հարցերի վերաբերյալ: Մասի հետևողական աշակերտները ավելի «առաջ» գնալով ջանում էին մարքսիստական լեզվաբանության հիմունքները փրճաբեկ ոչ թե մարքսիզմի կլասիկների աշխատություններում, այլ Մասի «լեզվի նոր ուսմունքի» մեջ:

Ընկեր Ստալինը ոչ միայն խորացրեց և զարգացրեց մարքսիզմի սեռությունը լեզվաբանական հիմնական հարցերի շուրջը, այլև ստեղծեց մի միասնական, ամբողջական մարքսիստական ուսմունք լեզվի մասին, մարքսիստական լեզվաբանություն մի հանճարեղ կուռ սխառն, որի առանձին գրությունները, առանձին կողմերը սերտ կապված են միմյանց հետ, մեկը բխում է մյուսից, լրացնում է մյուսին և կազմում նրա հետևողական շարունակությունն ու անմիջական հետևանքը:

* * *

Լեզուն, սովորեցնում է ընկեր Ստալինը, հասարակական երևույթ է. «Լեզուն պատկանում է հասարակության գոյություն ամբողջ ժամանակամիջոցում գործող հասարակական երեւույթների թվին: Այն ծնվում և զարգանում է հասարակության ծննդի և զարգացման հետ միասին: Այն մեռնում է հասարակության մահվան հետ միասին: Հասարակությունից դուրս լեզու չկա»:²

Լեզվի զարգացումը անքակտելիորեն կապված է հասարակության զարգացման հետ, այդ լեզուն ստեղծող և նրա կրող ժողովրդի զարգացման հետ, «Ուստի և, — շարունակում է ընկեր Ստալինը, — լեզուն ու նրա զարգացման օրենքները կարելի է հասկանալ միայն այն դեպքում, եթե այն ուսումնասիրվում է անխզելի կապի մեջ հասարակության պատմության հետ, ժողովրդի պատմության հետ, որին պատկանում է ուսումնասիրվող լեզուն և որը հանդիսանում է այդ լեզվի ստեղծողն ու կրողը»:³

Որպես հասարակական երևույթ լեզուն, սակայն, խիստ տար-

բերվում է հասարակական մյուս երևույթներին՝ վերնաշենքից, բազիսից, արտաբերության գործիքներից: Բացի այն ընդհանուրից, որ ներհատուկ է հասարակական բոլոր երևույթներին, այն է՝ սպասարկել հասարակությանը, լեզուն, ինչպես և հասարակական մյուս երևույթները, ունեն իրենց սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները: Հայտնի է, որ բազիսը հասարակությանը սպասարկում է անտեսապես, վերնաշենքը՝ զաղափարապես, արտաբերության գործիքները՝ նյութական բարիքներ արտադրելով: Իսկ լեզուն, որոնք են լեզվի սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները, որոնցով լեզուն տարբերվում է հասարակական մյուս երևույթներից: Պատասխանելով այս հարցին ընկեր Ստալինը միաժամանակ տալիս է լեզվի՝ որպես հասարակական երևույթի կլասիկ բնորոշումը:

«Իրանք (սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները — Ն. Մ.) այն են, որ լեզուն հասարակությանն սպասարկում է որպես մարդկանց հաղորդակցման միջոց, որպես հասարակության մեջ մտքեր փոխանակելու միջոց, որպես մի միջոց, որը մարդկանց հնարավորություն է տալիս հասկանալու միմյանց և կարգավորելու համատեղ աշխատանքը մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտներում»:¹ Իսկ մտքերի փոխանակությունը, հասարակության արտադրական գործունեության մեջ հաջողության հասնելու համար, մշտական և կենսական անհրաժեշտություն է: Ահա այդ իսկ իմաստով «Լեզուն հաղորդակցման գործիք լինելով, դրա հետ միասին հանդիսանում է հասարակության պայքարի և զարգացման գործիք»:²

Լեզուն որպես հասարակական երևույթ արմատապես տարբերվում է վերնաշենքից: Վերնաշենքը ծնունդ է առնում բազիսից և անտարբեր չի մնում «իր բազիսի ճակատագրին, դասակարգերի ճակատագրին, հասարակարգի բնույթին»:³ Բազիսի փոփոխումը պատճառ է դառնում վերնաշենքի փոփոխմանը, մինչդեռ լեզուն այդպես չէ: Լեզուն, ի տարբերություն վերնաշենքի, արդյունք է մի քանի դարաշրջանների, հարատևում է մի քանի դարաշրջաններ. նա ապրում է անհամեմատ ավելի եր-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 83:

² Տես նույնը, էջ 51:

³ Տես նույնը, էջ 13:

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951 թ., էջ 74:

² Տես նույնը, էջ 49:

³ Տես նույնը, էջ 49:

կար, քան որնէ բազմի կամ որնէ վերնաշէնք: «Լեզվի սարուկ-տուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բառային հիմ-նական ֆունդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է:

Պետք է ենթադրել, որ ժամանակակից լեզվի տարրերը սահմանավորվել են դեռևս խոր հնագրութեամ, նախքան սարկու-թյան դարաշրջանը»¹:

Ընկեր Ստալինը, խորացնելով և զարգացնելով պատմական մասերի վերաբերյալ տեսությունը վերնաշէնքի և բազմի զիջակ-տիկական, նախադրամասնական կապի մասին, ցույց տվեց, որ վերնաշէնքը արտադրական ուժերի մակարդակի փոփոխությունը արտացոլում է ոչ անմիջապես և ոչ ուղղակի, այլ բազմափուլ կատարված փոփոխություններից հետո, արտադրության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները բազմափուլ բեկվելուց հետո, մինչդեռ լեզուն անմիջականորեն կապված է մարդու ոչ միայն արտադրական գործունեության հետ, այլև մարդու «ամեն մի այլ գործունեության հետ, նրա աշխատանքի բոլոր ոլորտներում, արտադրությունից մինչև բազմի, բազմից մինչև վեր-նաշէնքը»²: Նշանակում է լեզվի գործունեության ոլորտը շատ ավելի լայն ու բազմակողմանի է, քան վերնաշէնքի գործու-նեության ոլորտը:

Մարքսիզմի կլասիկները վիթխարի նշանակություն են տալիս լեզվի և արտադրության այս անմիջական կապին: Ֆ. էնգելսը առյուծ լեզվի ծագման մարքսիստական տեսությունը, գրում է. «Ձեռքի զարգացման հետ, աշխատանքի հետ միասին սկսված իշխումը բնության վրա, յուրաքանչյուր նոր առաջըն-թաց քայլափոխում ընդլայնում էր մարդու մտանորիզները»³: Հասարակական աշխատանքի զարգացումը նպաստել է հասարա-կության անդամների իրար հետ ավելի սերտորեն կապվելուն, որով հասարակության յուրաքանչյուր անդամի համար ավելի պարզ է դարձել համագործակցության օգտակարությունը գիտակ-ցությունը: «Կարճ ասած՝ ձևավորվող մարդիկ հասան այն բա-նին, եր նրանց մեջ երևան եկավ միմյանց ինչ-որ բան ասելու

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 59:

² Տես նույնը, էջ 23:

³ Ֆ. էնգելս, «Բնության դիալեկտիկա», Երևան, 1950, էջ 188:

պահանջը»⁴: «Աշխատանքի պրոցեսից և աշխատանքի հետ միա-սին՝ լեզվի առաջացման այս բացատրությունը միակ ճիշտն է»⁵: Սակայն աշխատանքը, հասարակական արտադրությունը հանդի-սանում է ոչ միայն մարդկային լեզվի ծագման հիմնական նա-խապայմանը, այլ նաև մարդկային լեզվի զարգացման նախա-պայմանը: Լեզվի և արտադրության անմիջական այդ կապով է պայմանավորվում լեզվի զարգացումը: Հասարակության ար-տադրության զարգացումը լեզվից պահանջում է զարգացնել, համալրել իր բառարանը անհրաժեշտ նոր բառերով ու արտա-հայտություններով: «Եվ լեզուն, անմիջականորեն արտացոլելով այդ կարիքները, իր բառարանը լրացնում է նոր բառերով, կա-տարելագործում է իր քերականական կառուցվածքը»⁶:

Ընկեր Ստալինի կողմից լեզվի զարգացման աղբյուրի այս-պիսի կլասիկ մարքսիստական սրճումը ամենախորը կերպով բա-ցահայտում է լեզվի և մտածողության փոխադարձ կապը և նրանց զարգացման աղբյուրը: Այն ցույց է տալիս, որ այդ աղբյուրը հանդիսանում է մարդկանց հասարակական պրակտիկ գործունեությունը:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ սխալ ու ոչ մարքսիս-տական էր Մաոի ֆորմուլան լեզվի վերաբերյալ՝ որպես վերնա-շէնքի, որովհետև լեզուն արմատապես տարբերվում է վերնա-շէնքից: «Լեզուն շփոթել վերնաշէնքի հետ նշանակում է թույլ տալ լուրջ սխալ»⁷ — գրում է ընկեր Ստալինը:

Ստալինյան այս հիմնարար գրությունից բխում են ստալի-նյան լեզվաբանական ուսմունքի կարևորագույն տարրերը լեզվի և բարբառների մասին:

Եթե լեզուն վերնաշէնք է, հեռակապես նրա փոփոխումը, զարգացումը ևս տեղի չի ունենում այնպես, ինչպես վերնաշէն-քի զարգացումը, այսինքն՝ գոյություն ունեցող ոչնչացման և նորի կառուցման միջոցով: Ինչպես հայտնի է, Մաոը և նրա աշակերտները պնդում էին, որ իրր լեզվի զարգացումը կատար-վում է թուխքածե, որ հին սրակից նոր սրակի անցումը կա-տարվում է պայթյուններով, որ լեզուների խաչավորումը հան-դիսանում է հիմնական ուղի՝ նոր լեզվի առաջացման համար:

¹ Ֆ. էնգելս, «Բնության դիալեկտիկա», Երևան, 1950, էջ 188:

² Տես նույնը, էջ 189:

³ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 24:

⁴ Տես նույնը, էջ 24:

Յույց տալով, որ լեզուն վերնաշենք չէ, ընկեր Ստալինը տվեց լեզուների դարգացման իսկական, դիտական մարքսիստական ուղին՝ տրամագծորեն հակառակ Մաոի ուզույց: «Իրականում լեզվի դարգացումը տեղի է ունեցել ոչ թե գոյություն ունեցող լեզվի ոչնչացման և նորի կերաման միջոցով, այլ գոյություն ունեցող լեզվի հիմնական տարրերի ծավալման ու կատարելագործման միջոցով»,¹ լեզվի հին սրակից նոր սրակի անցումը տեղի է ունենում ոչ թե պայթյունի միջոցով, այլ Շնոր սրակի տարրերի աստիճանական կուտակման միջոցով, հետևաբար, հին սրակի տարրերի աստիճանական մահացման միջոցով»,² լեզուների խաչավորումը ոչ թե տալիս է նոր սրակ, «այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, պահպանում է նրա քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը և նրան հնարավորություն է տալիս դարգանալու իր դարգացման ներքին օրենքներով»:³

Այնուհետև: Եթե լեզուն վերնաշենք չէ բազիսի վրա, ուրեմն և դասակարգային չէ, «Լեզուն, որպես հասարակություն մեջ մարդկանց հաղորդակցման միջոց, հավասարապես սպասարկում է հասարակության բոլոր դասակարգերին և այդ տեսակետից, յուրատեսակ անտարբերություն է ցույց տալիս դասակարգերի նկատմամբ»:⁴

Նշանակում է սխալ ու ոչ մարքսիստական է Մաոի նաև երկրորդ ֆորմուլան՝ լեզվի «դասակարգայնություն» ֆորմուլան: Յոսքի բոլոր տեսակներն ու ենթատեսակները օժտելով դասակարգայնությունով, Մաոը և նրա հետևորդները ժխտում էին ընդհանուր, միասնական համաժողովրդական ու համազգային լեզվի գոյությունը, այն համարելով ֆիկցիա, նույն հասարակության համար նրանք ստանում էին «դասակարգային» տարրեր «լեզուներ»՝ «ֆեոդալական դասի լեզու», «բուրժուական լեզու» ի հակադրություն «գյուղացիական լեզվի», «պրոլետարական լեզվի»:

Այսպիսով նրանք անտեսում էին համաժողովրդական լեզվի առկայությունը և ամեն մի բարբառ դիտում էին որպես «դասակարգային լեզու»:

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 60:

² Տես նույնը, էջ 63:

³ Տես նույնը, էջ 66—67:

⁴ Տես նույնը, էջ 28:

Ընկեր Ստալինը հանճարեղ կերպով ցույց տվեց, որ թեև լեզուն յուրատեսակ անտարբերություն է ցույց տալիս դեպի դասակարգերը, «բայց մարդիկ, սոցիալական առանձին խմբերը, դասակարգերն ամենևին էլ անտարբեր չեն լեզվի նկատմամբ: Նրանք աշխատում են լեզուն օգտագործել իրենց շահերի համար, նրան պարտադրել իրենց առանձնահատուկ լեքսիկոնը, իրենց առանձնահատուկ տերմինները, իրենց առանձնահատուկ արտահայտությունները»:¹

Հատկապես ժողովրդից անջատված և նրան ատող ունևոր դասակարգերի վերնախավերը ստեղծում են իրենց «դասակարգային» բարբառները, ժարգոնները, սրտնք չի կարելի լեզու համարել. նախ այն պատճառով որ չունեն ներքին ոչ մի ուսուրես համաժողովրդական դառնալու համար, չունեն լեզվի սոցիալիզմի հիմքը կազմող սեփական քերականական կառուցվածք և բառային հիմնական ֆոնդ, այլ այդ ամենը նրանք փոխ են առնում ազգային լեզվից և երկրորդ՝ նրանք ունեն հասարակական շրջանառություն նեղ ոլորտ, սպասարկում են սահմանափակ սոցիալական միջավայրի՝ դասակարգային հասարակություն վերնախավերին և կարող են գոյություն ունենալ առ առավելն այնքան ժամանակ, քանի դեռ գոյություն ունեն դասակարգային այդ վերնախավերը:

Բոլորովին այլ բան են տեղական կամ տերիտորիալ բարբառները, որոնք իրենց հնություն հասնում են մինչև մարդկություն ցեղային կյանքի ժամանակաշրջանները: Ընկեր Ստալինը նրանց խիստ սահմանադատում է «դասակարգային» բարբառներից, ժարգոններից, տալով մեծ նշանակություն ազգային լեզուների ձևավորման պատմության մեջ: Տեղական բարբառները սպասարկում են ժողովրդական լայն մասսաներին, քանի դեռ չեն ձուլվել համաժողովրդական, ազգային լեզվի մեջ, նրանք ունեն իրենց քերականական կառուցվածքն ու հիմնական բառային ֆոնդը, որոնց շնորհիվ հաճախ հիմք են դառնում նորազգային լեզվի առաջացման համար: «Տեղական (տերիտորիալ) բարբառները, — գրում է ընկեր Ստալինը, — ընդհակառակը, սպասարկում են ժողովրդական մասսաներին և ունեն իրենց քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը: Այդ պատճառով

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 28—29:

էլ տեղական որոշ բարբառներ ազգերի գոյացման պրոցեսում կարող են ազգային լեզուների հիմք հանդիսանալ և զարգանալ-դառնալ ազգային ինքնուրույն լեզուներ»¹

Մարքսիստական լեզվաբանական տեսութեան այս ամբողջական կուս սիստեմի ստեղծողը եղավ ընկեր Ստալինը, սիստեմ, որի առանձին դրույթները, ինչպես տեսանք, սերտ կապված են իրար հետ, մեկը կազմում է մյուսի հեռավորական շարունակությունն ու լրացումը: Ընկեր Ստալինի ընդհանուր տեսական այս դրույթները նոր լույս են սփռում առանձին, կոնկրետ լեզուների պատմութեան ուսումնասիրման վրա: Այս տեսակետից ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը հանդիսանում է մի ուղեցույց, հայագիտութեան խնդիրները, այդ թվում նաև հայ բարբառագիտութեան խնդիրները, ճիշտ կերպով լուծելու համար:

* * *

Հայ բարբառագիտութեանը կազմում է զարերի պատմութեան ունեցող հայագիտութեան բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Ստալինյան ցուցումը ազգային լեզուների կազմավորման պրոցեսում տեղական (տերիտորիալ) բարբառների նշանակութեան մասին, բարձրացնում է բարբառագիտութեան՝ որպես լեզվաբանական մասնաճյուղի նշանակութեանը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, տերիտորիալ բարբառները հանդիսանում են հենց բարբառագիտութեան ուսումնասիրման հիմնական առարկան:

Բովանդակ հայոց լեզուն խոսքի իր բոլոր տեսակներով՝ հին ու նոր գրական լեզուներով և շուրջ շորս տասնյակ տեղական բարբառներով ներկայացնում է լեզվական իրողութեանների մի անսպառ շտեմարան, իրողութեաններ, որոնց ճիշտ, գիտական լուսարանութեանը հնարավորութեան է տալիս ոչ միայն լուծել հայ էթնոսի կազմավորման պրոցեսի բարդ հարցերը, այլև հսկայական նյութ է մատակարարում ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի առանձին դրույթները կոնկրետ կիրառելու և զարգացնելու գործում:

Հնում հայոց լեզու ասելով սխալ կերպով հասկացել են միայն գրարարը: Հնդկությունից հայագիտութեանը, շարունակելով միջնադարյան կղերականութեան արհամարհական և մեր-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ. էջ 102:

ժողական տրոյիցիան դեպի ուսմունքներ՝ դեպի ժողովրդական մասսաներին սպասարկող տեղական բարբառները, անհամեմատ ավելի մանրամասն ուսումնասիրել է զբաբար լեզուն: Հայոց լեզվի ուսումնասիրութեանը, սակայն, լրիվ չի կարող լինել առանց բարբառների ուսումնասիրութեան: Գոյութեանը հույս ունի մի լեզու առանց բարբառների, բոլոր գրական լեզուները, որոնք ազգութեան կազմավորման ժամանակ դառնում են ազգային լեզուներ, գոյացել են կենդանի բարբառների հիման վրա:

Պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ զարգացման տնտեսական անհրաժեշտ պայմանների բացակայութեան պատճառով ազգ չբարձած էթնոսի միասնական լեզուն կրախի է մատնվում՝ էթնոսի պետականութեան քայքայման հետևանքով, կենդանի տեղական բարբառները, ինչպես ուսուցանում է ընկեր Ստալինը, իրենք են հիմք դառնում ազգային լեզվի գոյացման համար: Պատմական այս ժամանակաշրջանում բարբառները հանդիսանում են կենդանի, արդյունավետ, առաջադիմող կատեգորիաներ: Յուրյ տալով, որ տեղական բարբառները ազգերի գոյացման պրոցեսում կարող են հիմք հանդիսանալ ազգային լեզուների կազմավորման համար, ընկեր Ստալինը իբրև օրինակ բերում է կուրսի-օրյույան բարբառը, որն ընկած է ուսուսաց ազգային լեզվի հիմքում և պոլտավյան-կիևյան բարբառը, որն ընկած է ուկրաինական ազգային լեզվի հիմքում: Այդպես է տեղի ունեցել նաև հայոց լեզվի—Ում—ճյուղի բարբառներից հատկապես Արարատյան բարբառի հետ, որն իր լեզվական առաջնածով ընկած է մեր գրական լեզվի հիմքում և այժմ դարձել է ամբողջ հայութեան ազգային լեզուն:

Տարակույս չկա, որ բարբառները հանդիսանալով հասարակութեան ընդհանուր ու միասնական լեզվի տեղական տարբեր տարատեսակները և տերիտորիալ տեսակետից լինելով սահմանափակ միջավայրի հաղորդակցման միջոց, պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ առկա է ազգային լեզուն, չունեն և չեն կարող ունենալ գործնական նշանակութեան: Ավելին. իրենց գոյութեամբ նրանք խոչընդոտում են ազգային միասնական լեզվի զարգացումը, դանդաղեցնում վերջինիս համագոյակցման լեզու դառնալու գործը, թեև միաժամանակ հանդիսանում են ազգային լեզվի բառապաշարի հարստացման աղբյուրներից մեկը, թեպետ և ոչ զլիսավոր: Բավական է հիշատակել, որ դահուկ, չմուշկ, տերութեան, էլ, էլի էտեկ, միջնակ բառերը, որ այնքան լայն

գործածութիւնն են գտել այժմ, բարբառներից են անցել ժամանակակից հայերենին:

Ազգային լեզվի գոյութիւնը, սակայն, ինքնին նշանակում է բարբառների մահացում: Եվ իրոք արդեն պատմութեան գիրքին են անցել Թրիլիսիի, Մեղրու, Ագուլիսի, Երեւանի բարբառները, նույն ճանապարհն են բռնել նաև մյուս հայ բարբառները: Նշանակում է պատմական այս ժամանակաշրջանում բարբառները իրոք որ հանդիսանում են ետադիմող, պատմութեան գիրքին անցնող, մահացող կատեգորիաներ:

Ահա այդ պատճառով բարբառների ուսումնասիրութիւնը այժմ ունի գիտական և պատմական նշանակութիւն, բարբառները լեզվական իրողութիւնները՝ հոգնակի մասնիկները, հոլովման և խոնարհման անալիտիկ սխեմները, հնչյունական զարմանալի հարուստ սխեմները, բառապաշարը, կարճ ասած՝ քերականական կառուցվածքն ու հիմնական բառաֆոնդը մեծ արժեք են ներկայացնում հայերենագիտութեան և ընդհանուր լեզվաբանութեան համար: Առանց բարբառների ուսումնասիրութեան հայոց լեզվի պատմութիւնը կլինի թերի և անկատար: Բարբառների ուսումնասիրութիւնը հնարավորութիւն կտա ոչ միայն ամբողջացնել հայոց լեզվի պատմութիւնը, այլև պարզել հայոց լեզվի գենեզիսի շատ հարցեր և նրա տիպոլոգիական կառուցվածքը:

Միայն մարքսիստական պատմական այսպիսի մոտեցումը, մարքսիստներն հասկացված խտորիզմն է բացահայտում բարբառների ոչ միայն գերն ու նշանակութիւնը հասարակութեան զարգացման պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում՝ կապված այդ հասարակութեան պատմութեան հետ, այլև բարբառների առաջացումն ու գերածումը ազգային լեզվի:

Հայ բարբառների առաջացման հարցը հայագիտութեան մեջ հանդիսացել է ամենահուզող հարցերից մեկը և տեղի տվել տարբեր կարծիքների: Հնդեքսպարանները այս հարցում արտահայտել են արամազծորեն իրար հակառակ կարծիքներ: Հնդեքսպարան հայագետներից Հ. Հյուբշմանը, Ա. Տոմսոնը, Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը կանգնած են եղել այն տեսակետի վրա, որ հայոց լեզուն ի սկզբանէ հանդես է եկել մի ձևով, որ գրանման ժամանակաշրջանում՝ 5-րդ դարում, գրաբարին զուգընթաց գոյութիւն էին ունեցել տեղական բարբառներ, որ արդի բարբառները առաջացել են հետագայում, գրաբարի

գեղարդացիայի ժամանակաշրջանում, նրա աղավաղման միջոցով: Վերջապես նա (հայոց լեզուն—Հ. Մ.) չունի բարբառներ, —գրում է Մեյեն,— ի սկզբանէ նա արված է միայն մի ձևով և արդի խոսվածքները չեն ներկայացնում ոչ մի հետք, որ ենթադրել տան մեր թվարկութեան 5-րդ դարում իրարից ուշագրավ տարբերութիւններ ներկայացնող բարբառների գոյութիւնը:¹

Բարբառների առաջացման այս տեսութեան ներկայացուցիչները եթէ զբաղվել են կամ զբաղվում են որևէ բարբառի ուսումնասիրութեամբ, ապա նրանց նպատակն ու խորհուրդը միայն մեկն է՝ պարզել թէ գրաբարը ինչ հնչյունական և այլ փոփոխութիւններ է կրել նկարագրված բարբառի տերիտորիալ սահմաններում: Այսպես, օրինակ՝ պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Քննութիւն պոլսահայ բարբառի» աշխատութեան մեջ կարգում ենք «Պոլսի բարբառը նշանավոր է մեզ համար նրանով, որ մինչդեռ բուն Հայաստանի շատ զավառներ խոսում են մի այնպիսի հայ բարբառ, որ ձևաբանութեամբ և քերականութեամբ մեծ չափով հեռացած է հին հայերենից, Պոլսի բարբառը ընդհակառակը շատ լավ պահել է հին հայերենի հարազատ գծերը»: Որ մեր բարբառները մոտ են գրաբարին այդ հասկանալի է, որովհետեւ երկուսն էլ ներկայացնում են նույն հայ լեզուն, և նրանց միջև եղած տարբերութիւնները այնքան են, որքան սովորաբար լինում են հասարակութեան ընդհանուր միասնական լեզվի և նրա տեղական (տերիտորիալ) բարբառների միջև եղած տարբերութիւնները, այլպես նրանք կլինեին իրարից բոլորովին անկախ, ինքնուրույն լեզուներ: Բայց բարբառների առաջացումը բացատրել գրաբարի գեղարդացիայի, նրա աղավաղման միջոցով—նշանակում է բարբառների առաջացման հարցին տալ ոչ ճիշտ բացատրութիւն:

Հակառակ այս տեսութեան, հայագետներից շատերը կանգնած են եղել այն տեսակետի վրա, որ հենց 5-րդ դարում գրաբարի կողքին առկա են եղել և տեղական բարբառները: Այսպես օրինակ՝ Ա. Այառնյանը իր հանրահայտ «Քննական քերականու-

¹ A. Meillet „Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique“ Վիեննա, 1903, էջ XI—XII:

² Հ. Աճառյան, «Քննութիւն պոլսահայ բարբառի», Երևան, «Պատմա-համալսարանի գիտական աշխատութիւններ», հ. 19, էջ 23:

թյուն արդի հայերեն լեզվի» աշխատության մեջ գրել է. «Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի մը բազմաթիվ գավառներուն մեջ հին ժամանակները քանի մը այլակերպ բարբառներ գործածվին այնչափ բնական էր, որ եթե գրավոր վկայութիւններըն ալ լռեին՝ լոկ մակարեւրութիւնը դեռ կարժեք»¹

Այս տեսակետը հետագայում ավելի հիմնավորեց և զարգացրեց հնդեւրոպարան հայագետ Ք. Պատկանյանը: Նա ցույց տվեց, որ գրարարի աղավաղման միջոցով բարբառների առաջացման տեսութիւնը զուրկ է գիտական հիմքից. «Երկար ժամանակ գոյութիւն ունեցող, մասամբ և այժմ գոյութիւն ունեցող, այն կարծիքը, թե մեր ժամանակի հայերենի տարբեր բարբառներն ու խոսվածքները մի հին, ամբողջ հայ ազգի համար ընդհանուր լեզվի ձևափոխութիւններն են՝ միայն, ներկա ժամանակում քննադատութիւն չի դիմանում»² Ավելին. ելնելով այն ճիշտ զրույթից, որ «ցեղային կյանքը նախորդել է ազգային գիտակցական կյանքին»³ և որ «ինչպես չկան ազգեր առանց ցեղերի, այնպես էլ չի կարելի պատկերացնել լեզուն առանց բարբառների»⁴ Ք. Պատկանյանը ցույց է տվել, որ հայ բարբառները իրենց հնությամբ հասնում են ոչ թե մինչև 5-րդ դարը, այլ գոյութիւն են ունեցել նրանից էլ առաջ. «Արդի հայ բարբառները հանդիսանում են հին, մինչպատմական ժամանակաշրջանում գոյութիւն ունեցող բարբառների հետնորդները»⁵

Անդրազառնալով գրարարի և բարբառների փոխհարաբերության հարցին, պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը ևս դեռևս 1917 թ. կանգնած է եղել այն տեսակետին, որ գրարարից բարբառների առաջացման տեսութիւնը «զուրկ է գիտական հող ունենալուց», «Յայժմ գերիշխող կարծիքն էր, — գրում է նա, — որ մեր արդի բարբառները ծագել են դասական հայերենից, բայց այդ զուրկ է գիտական հող ունենալուց, քանի որ զրա դեմ կան շատ լուրջ

«լեզվային» և «ապալեզվային» խոչընդոտներ»¹ և արտահայտում այն կարծիքը, թե մեր բարբառները գրարարի կողքին ունեցել են իրենց քերականական ձևերը. «Այնուամենայնիվ մեր ռամկական» լեզուն ունեցել է այդ «սասանիկ գրարարի» ժամանակ իրեն հատուկ քերականական ձևերը, ինչպես, օրինակ, բացառականի-ից վերջավորութիւնը, հոգնակիութիւն էր, ներ, անի, տի ձևերը»²

Այսպես կոչված «լեզվի նոր ուսմունքի» հիմնադիր Ն. Յա. Մառը դեռևս իր գործունեութիւն առաջին շրջանում հայագիտական իր աշխատութիւններում թեև ճիշտ կերպով նկատել է, որ հայ բարբառները և խոսվածքները գոյութիւն են ունեցել ոչ պակաս քանակութեամբ և առանձնահատկութիւնների ավելի ցայտուն արտահայտութիւններով նաև 5-րդ դարում, բայց արտահայտել է այն սխալ կարծիքը, որ գրարարը և արդի բարբառները առաջացել են լեզվական երկու տարբեր առաջից, որոնց պայմանական կերպով անվանել է «հայական» (կամ քերական) և «արմենական» (կամ բեական): Հետագայում, իբր պատմական հանգամանքների բերումով «հայական» (գրարարի նախահայրը) դարձել է ազնվականութիւն խոսակցական լեզուն, իսկ «արմենականը» (արդի բարբառների նախահայրը)՝ ժողովրդական խավերի:

Ինչպես տեսնում ենք «լեզվի նոր ուսմունքի» լեզվի «գասակարգայնութիւն», խաչավորման միջոցով նոր լեզվի առաջացման սխալ զրույթների արմատները գտնվում են Մառի գործունեութիւն առաջին շրջանում, ուստի սխալ է նաև նրա գործունեութիւն երկու շրջանների միջև խիստ անջրպետ անցկացնելը:

Ն. Յա. Մառը, լեզվարանութիւն մեջ ստեղծելով ժողովուրդների և լեզուների պատմութիւն ամբողջ ընթացքին հակասող, սխալ, ոչ մարքսիստական ֆորմուլա լեզվի «գասակարգայնութիւն» մասին, հանգեց այնպիսի անհեթեթութիւն, որ դասակարգային լեզուներ էր փնտրում նույնիսկ նախնազարչյան տոհմատիրական հասարակարգում: Հայտնի է, որ Մառը առաջնութիւնը տալով ձեռք-լեզվին, հնչյունային լեզվի առաջացումը փոխադրում էր պատմական ավելի ուշ շրջաններ, կա-

¹ Ա. Այստրինյան «Քննական քերականութիւն արդի հայերեն լեզվի», Վրեննա, 1866, էջ 42—43:

² К. Патканов «Исследование о диалектах армянского языка» СПб. 1869, էջ 5:

³ Տես նույնը, էջ 2:

⁴ Տես նույնը, էջ 2:

⁵ Տես նույնը, էջ 3—4:

¹ Գ. Ա. Ղափանցյան, «Հայա-արմենական» լեզվաբանական ազգակցական բովանդակութիւնը», «Արարատ», 1917 թ., № 2—3, էջ 209:

² Տես նույնը, էջ 209:

պելով այն մոզերի «մոզական-աշխատանք» խժժարանության հետ և գտնում, որ մարզկային անդամակարգ այդ հասարակության մեջ ևս տեղի է ունեցել դասակարգային պայքար՝ ձևաբեկելով և հնչյունային լեզվով խոսող կոլեկտիվների միջև:

Ընկեր Ստալինը հերքելով այս սխալ գրույթները, ցույց տվեց, որ հնչյունային կամ բառային լեզուն է միշտ եղել մարզկային հասարակության հաղորդակցման միակ լիարժեք միջոցը և որ լեզուն երբեք դասակարգային չի եղել, իսկ «այն հասարակության մեջ, որտեղ չկան դասակարգեր, խոսք անգամ չի կարող լինել դասակարգային լեզվի մասին»:¹

Մասի այս սխալ գրույթները հայերենագիտության մեջ ստանալով իրենց կոնկրետ կիրառությունը, պատճառ են դարձել մի շարք հարցերի սխալ, ոչ դիտական բացատրություն:

Այսպես կոչված «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում հայոց լեզվի ողջ պատմությունը վեր էր ածվել «գասակարգային» լեզուների պատմության: Գրաբարը համարվում էր հայ ֆեոդալ դասի լեզուն, նրա առաջացումը բացատրվում էր տոհմական կարգերի քայքայման ժամանակ նախահայկական բնիկ հարյուրավոր տոհմերի վերնախավերի լեզուների համախառն համագրումից՝ անտեսելով այդ լեզուներից մեկի պրիմատությունը: Բարբառների առաջացումը կապվում էր այդ նույն տոհմերի ճնշվող խավերի լեզուների հետ: «Տոհմային այն լեզուները, որոնք մնացին նախկին տոհմի իշխվող և հետո ճորտ գյուղացի դարձած խավի հաղորդակցության միջոց, էթնիկական լեզվի մեջ ստացան բարբառային երանգ»,² Գրաբարի և բարբառների միջև եղած տարբերությունները բացատրվում էին այն բանի հետևանքով, որ «իշխող խավերի լեզուն, գրաբարը, համադրվել է Հայաստանում բնակություն ունեցած հարյուրավոր տոհմերի լեզուներից, ուստի նա մեկն ու մեկին կամ յուրաքանչյուրին շատ նման չալիտի լինելը»,³ Ենթադրվում էր, որ «գասակարգային» այս երկու լեզուներով մտքերի փոխանակությունը և հասարակական արտադրությունը կազմակերպելու համար գրաբարխոս ազնվականները եղել են երկլեզվյաններ: «ազնվական դասը

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 25:

² Ա. Ղարիբյան, «Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն», Երևան, 1937 թ., էջ 183:

³ Տես նույնը, էջ 184:

երկլեզվյան էր, դիտել իր տեղական բարբառը միաժամանակ և գրաբարը»:¹ Վերջապես, աշխարհաբար հայերենի կազմավորման, նրա պահանջը առաջադրելու հարցում ամենամեծ դերը տրվում էր հայ բուրժուազիային: «Այդ լեզուն ստեղծողները եղել են հայ առևտրականները, մասամբ և արհեստավորական վերնախավը»:²

Մասի «ուսմունքի» տիրապետության շրջանում, ուրեմն, թեև բարբառները չեն բխեցվել գրաբարից և իրենց նույնամբ հասցվել են մինչև տոհմային լեզուների ժամանակաշրջանները, բայց հիմք ընդունելով լեզվի «գասակարգայնություն» սխալ ֆորմուլան, հայոց լեզուն վեր էին ածել «ազնվականական», «գյուղացիական», «բուրժուական» «գասակարգային» լեզուների՝ ի հակադրություն «պրոլետարական»-սոցիալիստական հայերենի: Այդ նույն ժամանակաշրջանում բարբառները դիտվել են ոչ թե իբրև համաժողովրդական ընդհանուր լեզվի ճյուղավորումները, այլ սրպես ցեղային լեզուների ուղղակի շարունակությունը:

Ընկեր Ստալինի պատմական ցուցումը այն մասին, որ ցեղերի և էթնոսների լեզուները եղել են ընդհանուր, համաժողովրդական այդ ցեղերի և ժողովուրդների համար և որ դրանց հետ միասին եղել են տեղական բարբառներ ու խոսվածքներ, պարզ է դարձնում, որ հայ բարբառները չեն առաջացել գրաբարից, նրա դեկորացիայի ժամանակ, այլ դոյություն են ունեցել շատ ավելի վաղ ժամանակներից, թող թե 5-րդ դարում՝ որի մասին բազմաթիվ արժեքավոր վկայություններ կան մեր 5-րդ և այլ դարերի պատմիչների մոտ:

Հինգերորդ դարի պատմիչներից Կորյունի վկայությամբ Մարաց կողմի հայերը ունեցել են «խեցրեկազայն և խոշորագոյն, դժուարամատոյցք»³ լեզու, Սյունեցիք՝ «գաղանամիտ, վայրենագոյն, ճիւղաբարոյ»⁴ — անմշակ և վայրենի բարբառ:

¹ Ա. Ղարիբյան, «Համասոցություն հայ բարբառագիտության», Երևան, 1941, էջ 26:

² Ա. Ղարիբյան, «Լեզվական մատոցության տարաբնույթները հայերենում», էջ 48:

³ «Յայնժամ վաղվազակի հրաման առևալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխաւաղութ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանակէր բարուցն ճիւղազոյթիսն, այլ և վասն խեցրեկազոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին»: Կորյուն «Պատմութիւն վարուց ևւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի», Թիֆլիս, 1913, էջ 17:

⁴ Կորյուն «պատմութիւն վարուց...», էջ 21:

Հինգերորդ դարում բարբառների գոյությունը վերաբերյալ հետաքրքիր վկայություն կա նաև Եղնիկի մոտ: Սոսերով ոգի, հողի, շունչ կամ քամի բառերի մասին և կամենալով հիմնավորել, որ այդ բառերը ունեն միևնույն իմաստը, Եղնիկը ասում է. «Ասի և զև ոգի, այլ ոգի չար վասն անհնազանդութեանն և ապոստամբութեանն զօր թէպէս և ի մեր լեզու՝ այս չար ասէք, որպէս ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ, այլ դիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է, և հողմն՝ ոգի, ըստ յառաջագոյնն ասացելոյ: Քանզի յորժամ մէք ասէմք՝ թէ սիք շնչէ, ստորնեայք¹ ասեն՝ այս շնչէ»:²

Եղնիկը իբրև Կողբացի, այսինքն՝ վերին — հյուսիսային Հայաստանի (resp. արևելահայաստանի) ներկայացուցիչ, տարբերություն է գնում իր խոսած հայերենի և ստորնեայց — հարավային Հայաստանի (resp. արևմտահայաստանի) հայերենի միջև: Եղնիկի այս վկայությունը արժեքավոր է ոչ միայն նրանով, որ ստորբառաձևում է հայ բարբառները (վերին և ստորնեայք), այլև նրանով, որ տեղեկություն է տալիս այդ բարբառների մեջ «այս» բառի երկու տարբեր նշանակություն մասին, ընդ որում «զև» նշանակությամբ վերին Հայաստանում և «հողմ» նշանակությամբ՝ ստորին Հայաստանում:

Բարբառների մասին տեղեկություններ են պահպանվել Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների մեկնություններում: Յոթերորդ դարի հայ մեկնիչ Անանունի այն խոսքերը, թե «Այլ էր իսկ ճշմարտապէս և ի տեսակի խաւսիցն, որպէս բազուկ, պազուկ, փազուկ»,³ — վկայում են հայ բարբառների բաղաձայնական տարբերությունները:

Թրակացու հայ մեկնիչներից առանձնապես ուշադրով են Տ-րդ դարի մեկնիչ Ստեփանոս Սյունեցու աված տեղեկությունները: Հիշատակելով օտար լեզուների խիստ օգտակարությունը ստուգարանության համար (ստուգարանությունը հնում քերականության վեց մասերից մեկն էր, որն զբաղվում էր բառերի և սրանց ուղղադրության ուսումնասիրությամբ), Սյունեցին

¹ Թեև այս բառի փոխարեն Եղնիկի տպագիր օրինակներում հանդիպում ենք «ստորնեայք» բառը, բայց մի ձևագրում պահպանված է «ստորնեայք» ձևը:

² Եղնիկի Կողբացի լեզու ազանդոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 64—65:

³ Ն. Ա. Գոնց, «Արուեստ Դիոնիսիոս քերականի և հայ մեկնությունները», Պետերբուրգ, 1915 թ., էջ 149:

ավելացնում է, որ հարկավոր է իմանալ նաև բովանդակ «զբառոսն զեզերականս» — Հայաստանի ծայրագավառների բարբառները և թվարկում է յոթ բարբառ. «Եւ գարձեալ զքո լեզուիդ զիտեյն զբովանդակ զբառոսն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և զՍարբորդ հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն»:¹

Հինգերորդ դարում բարբառների գոյությունը վերաբերյալ այս կարգի տեղեկություններ կան նաև մեր մյուս մեկնիչների և պատմիչների մոտ: Այդ բանն են հաստատում նաև զբարարի քերականական կանոնների և բառերի գործածության այն «մեզանչումները», որ նկատվում են մեր պատմիչների մոտ:²

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ զբարարին զուգընթաց եղել են նաև բարբառներ: Այժմ տեսնենք թե ինչպես են առաջացել այդ բարբառները:

Այդ հարցի միակ ճիշտ գիտական բացատրությունը ավել են մարքսիզմի կլասիկները: Ընկեր Ստալինը իր հանձարեղ աշխատություններով ավելի պարզ ու հասկանալի դարձրեց այդ: Ստալինյան հիմնարար ցուցումները այն մասին, որ լեզվի՝ որպէս հասարակական երևույթի զարգացումը կապված է հասարակության զարգացման հետ և որ հասարակության զարգացման բոլոր էտապներում լեզուն հասարակության բոլոր անդամների համար եղել է ընդհանուր և միասնական, բայց և դրա

¹ Ն. Ա. Գոնց, «Արուեստ Դիոնիսիոս քերականի և հայ մեկնությունները», Պետերբուրգ, 1915 թ., էջ 187: Հայագետներից սմանք, հատկապես նրանք, ովքեր կարծում են, որ բարբառները առաջացել են զբարբայց, Սյունեցու հիշատակած այս յոթ անունները համարում են ոչ թե բարբառներ, այլ Հայաստանում բնակվող 18 այլ ցեղերից յոթի լեզուները, իսկ մնացած տասնմեկ ցեղերը, որոնց մասին Սյունեցին լուր է, լրբ արգեն հայացած են կղեր Հայոցականների մեծ մասը, սակայն, Սյունեցու այդ վկայությունը հասկացել են որպէս բարբառներ, այդպես է հասկացել 13-րդ դարի խոշոր քերական ճովհաննես Երզնկացին, այդպես են հասկացել Ք. Պատկանյանը և ուրիշները:

Եթե անգամ հասկանանք իբրև ցեղային լեզուներ, միևնույն է, զբառնով զբունությունը չի փոխվում. բնականապես, ավելի կհաստատվի, որ բարբառները չեն առաջացել զբարբայց: Հայ էթնոսի կազմի մեջ մտնող այլալեզու ցեղերը ձուլվելով հայերի մեջ, նրանց լեզուները իբրև պարտվող լեզուներ մահացել են, իսկ այդ ցեղերը հայանալով՝ իրենց խոսվածքով կազմել են հայերենի բարբառները:

² Այդ, «մեզանչումները» մանրամասն ուսումնասիրված և ցույց է տրված Ա. Այտընյանի կողմից. տես նրա «Քրեական քերականություն արդի հայերեն լեզվի» աշխատությունը:

հետ միասին եղել են տեղական բարբառներ, — բացահայտում են մեզ ոչ միայն լեզուների և բարբառների զարգացումն ու փոփոխումը՝ կապված այդ լեզուներն ստեղծող և կրող հասարակության զարգացման և փոփոխման հետ, — այլև բարբառների առաջացման տարբեր ճանապարհները՝ կապված դարձյալ հասարակության զարգացման հետ:

Մարքսիզմի կլասիկները մեզ ուսուցանում են, որ հասարակական-տնտեսական տարբեր դարաշրջաններում բոլորովին տարբեր են հասարակության զարգացման օրինաչափությունները. նրանք տարբեր են իրարից ոչ միայն անդաստակարգ համայնակարգում և զասակարգային հասարակարգերում, այլև զասակարգային հասարակարգի տարբեր դարաշրջաններում և որակապես տարբեր՝ նոր, ոոցիտլիստական, անդաստակարգ հասարակարգում: Հասարակության զարգացման այս տարբեր օրինաչափություններին համապատասխան մի դարաշրջանում, ասենք առնձական կարգերի դարաշրջանում, երբ կատարվում էր բաժանման միջոցով նոր ցեղերի առաջացում, բնականաբար տեղի կունենար իրար խիստ մոտ բարբառների առաջացում, և ընդհակառակը՝ պատմական այն շրջանում, երբ տեղի է ունենում ցեղերի միացում, համակենտրոնացում, ասենք ցեղական միությունների և էթնոսների կազմավորման շրջանում, տեղի կունենար նաև բարբառների միացում, միաձուլում մի միասնական լեզվի մեջ:

Համառոտակի կանգ առնենք լեզուների և բարբառների զարգացման տարբեր էտապների վրա՝ կապված հասարակության զարգացման պատմության հետ:

Մարքսիզմի առաջացման շրջանից մինչև դասակարգային հասարակության ծնունդը մարդիկ ապրել են իրարից անջատ փոքրիկ խմբերով: Մարդկային նախասկզբնական այդ խմբերը (հոտերը), ինչպես ենթադրում են պատմաբանները, վայրենություն ստորին աստիճանում ընդդրվում էին 30—50 մարդ:

Մինչդասակարգային հասարակության զարգացման ավելի բարձր ստադիայում՝ առնձական կարգերում, որը, ինչպես ցույց է տվել Էնգելսը, ծագելով վայրենություն միջին աստիճանի և զարգանալով նրա բարձրագույն աստիճանի ժամանակ իր ծաղկման դադարի նակետին է հասնում բարբառությունների ստորին աստիճանում, մարդկային առանձին կոլեկտիվները (ցեղերը)

ընդգրկում էին մարդկանց ավելի մեծ թիվ, քան նախկինում, բայց դարձյալ աննշան քանակ: Ըստ Էնգելսի «Ամերիկյան ցեղերի միջին թիվը 2000 հոգուց պակաս է լինում»¹: Պատմական այս շրջանում, ինչպես հայտնի է, հասարակության միավորը հանդիսանում է ցեղը: Էնգելսը մանրամասնորեն տվել է ցեղային այդ կյանքի նկարագիրը: Յեղերը իրենց բնակիչների սակավ թվով, մեկը մյուսից անջատ զրադեցնում էին ընդարձակ տերիտորիաներ. «նրանց փոքրաթիվ ցեղերը սակավաթիվ մարդկանցով հսկայական տարածություններ էին բռնում»², յուրաքանչյուր ցեղ միասնական էր լեզվով: Ընկեր Ստալինը պատմական այս ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս ասում է, «Էնգելսն այնտեղ ընդհանուր, միասնական էր ամբողջ կոլեկտիվի համար»³:

Տոմային հասարակության մեջ ցեղերի զարգացման պրոցեսը կատարվում է նրանց անընդհատ բաժանման, տրոսման միջոցով. միասնական ցեղը բնակչության աճի և տերիտորիալ բաժանման համապատասխան տարածվում է լայնածավալ երկրամասի վրա, տրոսվում մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը դառնում է առանձին ցեղ: Այսպես կազմվում են ազգակից ցեղեր: Յեղերի տրոսման հեռանկարով տրոսվում է նաև նրանց լեզուն: Ֆ. Էնգելսը այս պրոցեսը բնութագրում է իրեն «նոր ցեղերի և բարբառների առաջացում՝ միմյանցից բաժանվելու հեռանկարով»⁴, բաժանման ճանապարհով առաջացած ցեղերը անվանելով «արյունակից», իսկ նույն ճանապարհով ցեղային միասնական լեզվից առաջացած բարբառները՝ «ազգակից»: Պատմական այս ժամանակաշրջանի մասին ընկեր Ստալինը գրում է. «Պատմությունը ասում է, որ այդ ցեղերի և ժողովուրդների լեզուները եղել են ոչ թե զասակարգային, այլ համաժողովրդական»⁵ և նշում է, որ «իհարկե, զրա հետ միասին եղել են բարբառներ, տեղական խոսվածքներ»⁶:

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 121:

² Տես նույնը, էջ 123:

³ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 25:

⁴ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 120:

⁵ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 27:

⁶ Տես նույնը, էջ 27:

Ֆ. Էնգելսը բնութագրելով Ամերիկայի հնդկացիների ամեն մի առանձին ցեղ, ասում է. «Իրոք, ցեղն ու բարբառն ըստ էության համընկնում են: Մինչև վերջին ժամանակներս էլ Ամերիկայում դեռ տեղի էր ունենում նոր ցեղերի և բարբառների առաջացում՝ միմյանցից բաժանվելու հետևանքով, և այժմ էլ հազիվ թե այդ երևույթը բոլորովին անհետացած լինի»: ¹ Յեղի և բարբառի անքակտելի կապի մասին Էնգելսը անդրադարձել է իր մյուս աշխատություններում ևս (հմմտ. «К истории древних германцев», К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, стр. 388 և «Франкский диалект», նույն տեղ, էջ 418): Տոճական կարգերի ծագման շրջանում, նշանակում է, բարբառների առաջացումը կատարվում է բաժանման, անջատման միջոցով:

Հասարակության զարգացման հաջորդ էտապում, տոճական կազմակերպությունների քայքայման կապակցությամբ դոյանում են ազգակից ցեղերի միություններ. «Բնակչության աճող խտությունը հարկադրում է ավելի սերտ մերձեցման թե ներսում, թե դրսի աշխարհի վերաբերմամբ: Ազգակից ցեղերի միությունն ամենուրեք անհրաժեշտություն է դառնում»: ² Այս շրջանում, ուրեմն, իրրև լեզվական հիմնական միավոր առկա է ցեղական միությունների ընդհանուր լեզուն և հասարակական կյանքը ինքնին նպաստում է ցեղերի համար ընդհանուր այդ լեզվի ավելի ու ավելի առաջ գնալուն: Ուշագրավն այն է, որ ցեղային միությունների մեջ սովորաբար մտնում էին ազգակից ցեղերը, հետևապես ցեղային ընդհանուր, միասնական լեզվի ընդհանրությունները ստեղծվում էին ոչ թե հետո՝ միություն կազմավորման պրոցեսում միայն, այլ այդ ընդհանրությունները գալիս էին դեռ նախորդ շրջանից: Յեղային միության կազմավորումից հետո տեղի էր ունենում նրա ընդհանուր լեզվի մշակում և տարածում՝ ի հաշիվ ազգակից ցեղերի բարբառների: Ահա այս պատճառով Էնգելսը տալով Իրոկեզների ցեղային միության նկարագրի, գրում է. «Նրանց ընդհանուր ծագման արտահայտությունն ու ազգացույցը նրանց ընդհանուր լեզուն էր, որ միայն բարբառներով էր տարբերվում»: ³

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և սկստությունների ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 120:

² Տես նույնը, էջ 216:

³ Տես նույնը, էջ 124:

Աշխատանքի հասարակական առաջին խոշոր բաժանման հետևանքով սեփականատիրական անհավասարություն երևան գալու դարաշրջանում, այսինքն՝ տոճական կարգերից դասակարգային հասարակություն անցման դարաշրջանում, ազգակից ցեղերի միությունները հաղթահարելով բաժան-բաժան եղած վիճակը միանում են, տեղական դաշինք կազմում և դրանով առաջին քայլն են անում դեպի էթնոսների կազմությունը: Էնգելսը հիշատակելով նախորդ էտապում ազգակից ցեղային միությունների անհրաժեշտությունը ավելացնում է. «Շուտով անհրաժեշտություն է դառնում արդեն նաև նույնիսկ նրանց (ազգակից ցեղերի միության) ձուլումը, իսկ դրա հետ մեկտեղ բաժան-բաժան ցեղային երկրամասերի միաձուլումը ամբողջ ժողովրդի ընդհանրական տերիտորիայի»: ¹

Այսպես է տեղի ունենում էթնոգենեալոգիական, էթնոսների կազմավորման պրոցեսը: Էթնոսի կազմավորման հետ կազմավորվում է էթնոսի ընդհանուր միասնական լեզուն:

Այսպիսով, հասարակության զարգացման նախորդ դարաշրջանը՝ ազգակից ցեղերի և բարբառների առաջացման դարաշրջանը, հանդիսացավ կարևոր նախադրյալ հասարակության զարգացման հետագա դարաշրջանում՝ տոճական կարգերի քայքայման դարաշրջանում ազգակից ցեղային միությունների, նրանց ընդհանուր լեզվի և, ավելի ուշ՝ էթնոսների և էթնիկական լեզվի կազմավորման համար:

Էթնոսների ընդհանուր համաժողովրդական լեզվի ստեղծման համար նախադրյալներ կային դեռ նախորդ էտապից. էթնոսի կազմի մեջ մտնող ցեղային միությունների լեզուները, իրրև ազգակից ցեղերի լեզուներ, իրար նկատմամբ ունեին բավական ընդհանրություններ, մի բան, որ ավելի է խտանում էթնոսի կազմավորման պրոցեսում:

Էթնոսի, ինչպես նաև էթնիկական լեզվի կազմավորման հարցը մի քիչ բարդանում է, եթե նկատի ենք ունենում, որ էթնոսի, ինչպես նաև ցեղային միությունների, կազմի մեջ կարող էին մտնել նաև ոչ ազգակից, այլ արևելյան ցեղեր, իսկ այդ շատ հնարավոր էր: Այս բարդ հարցի լուծման միակ ճիշտ բանալին մեզ տալիս է ընկեր Ստալինը. Բնական է, որ ցեղերի և ժողովուրդների խառնվելու և խաչավորվելու այս պրոցեսում

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և սկստությունների ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 216:

տեղի կունենար նաև լեզուների և բարբառների խառնում, խաշավորում, բայց լեզուների խաշավորումը, ինչպես սովորեցնում է ընկեր Ստալինը, չի ստեղծում նոր լեզու. «Սաշավորումը ոչ թե տալիս է ինչ-որ նոր, երբորդ լեզու, այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, պահպանում է նրա քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը»¹

Նշանակում է էթնոսի կազմավորման պրոցեսում նրա կազմի մեջ մտնող ոչ ազգակից ցեղերը աստիճանաբար մերվում, ձուլվում են հաղթող ցեղի մեջ, կորցնում իրենց լեզուն, առանձին գեոպոլիտիկ պահպանելով այդ լեզվի հատկապես հրնչյունական որոշ առանձնահատկությունները, իրենց խոսվածքով կազմում էթնիկական լեզվի բարբառները, Պատմական այս պրոցեսում չի բացառվում այն հանգամանքը, որ պարավոզ լեզուները կարող են առանձին բառեր տալ հաղթանակած լեզվին, բայց դա ոչ թե թուլացնում, այլ ընդհակառակը ավելի ուժեղացնում, հարստացնում է հաղթող լեզվին:

Այս երևույթը, ինարկե, կարող է տեսլ այնքան ժամանակ, քանի դեռ շարունակվում է էթնոսի կազմավորման պրոցեսը:

էթնոսի լեզվի մեջ իբրև բարբառ իրենց գոյությունը կարող են շարունակել նաև ցեղային միությունների ազգակից ցեղային բարբառները:

էթնոսների և էթնիկական լեզուների կազմավորման դարաշրջանում, ուրեմն, բարբառների առաջացումը տեղի է ունենում ոչ թե բաժանման, անջատման ճանապարհով, այլ ընդհակառակը՝ միացման ճանապարհով:

Լեզուների և բարբառների զարգացման հետագա էտապները բացատրվում են ընկեր Ստալինի հետևյալ գրություններով. «Արտադրության հետագա զարգացումը, դատակարարի երևան դալը, գրություն երևան դալը, պետություն ծագումը, որը կառավարման համար կարիք ունեւ քիչ թե շատ կանոնավորված գրագրություն, առևտրի զարգացումը, որն էլ ավելի կարիք ունեւ կանոնավորված գրագրություն, տպագրական գաղափարի երևան դալը, գրականության զարգացումը,—այս բոլորը մեծ փոփոխություններ մտցրին լեզվի զարգացման մեջ: Այդ ժամանակամիջոցում ցեղերը և ժողովուրդները մասնատվում էին ու բաժանվում, խառնվում էին և խաշավորվում, իսկ հետագայում երևան

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 66:

եկան ազգային լեզուներ և պետություններ, տեղի ունեցան սեռալուցիոն հեղաշրջումներ, հին հասարակական կարգերը փոխարինվեցին նորերով: Այս բոլորն էլ ավել մեծ փոփոխություններ մտցրին լեզվի և նրա զարգացման մեջ»¹

Դասակարգային հասարակության պայմաններում պետության կազմավորման հետ շարունակվում է էթնոսների կազմավորումն ու ամրապնդումը, բնակչության աճի հետ աճում է նրա տերիտորիալ կայունությունը. հասարակությունը ցեղային բաժանումից անցնում է տերիտորիալ բաժանման, որի հետևանքով ցեղային բարբառները դառնում են տերիտորիալ բարբառներ: Դրություն երևան գալով էթնոսի ընդհանուր միասնական լեզուն վերածվում է գրականության լեզվի և իբրև գրական լեզու ավելի է զարգանում ու կատարելագործվում: Այսպես է ստեղծվում գրական լեզվի և բանավոր, խոսակցական լեզվի միջև եղած տարբերությունը: Պատմական այս էտապում ավելի որոշակի է դառնում գրական լեզու դարձած ընդհանուր լեզվի ազդեցությունը իր տեղական տարատեսակների՝ տերիտորիալ բարբառների վրա, բայց տիրապետող ֆեոդալական մասնատվածությունը, կենտրոնաձիգ պետության բացակայությունը ինքնին նպաստում են բարբառների գոյությունը, նրանց առանձնահատկությունների պահպանմանը:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում լեզվի և բարբառների զարգացումը ընդունում է բուրժուազիալ տարբեր ձևեր, և այդ բացատրվում է ոչ միայն նրանով, որ ֆեոդալիզմի զարգացումը տարբեր երկրներում կատարվել է տարբեր կերպով, այլև նրանով, որ ֆեոդալիզմի զարգացման տարբեր շրջանները մեկը մյուսից բավական տարբերվում են: Մեր նպատակից դուրս է մեկ առ մեկ կանոն առնել ֆեոդալիզմի շրջանում լեզուների և բարբառների զարգացման այդ բազմատեսակ ձևերի վրա², այնուամենայնիվ հիշատակենք, որ այդ դարաշրջանում շատ ավելի նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հայ բարբառների, նրանց առանձնահատկությունների պահպանման համար, եթե նկատի ենք ունենում հայ պետականության վաղ անկումը, Հայաստանի բաժանումը բյուզանդական և պարսկական տիրապետության մի-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951, թ., էջ 59—60:

² Այդ մասին տես Ք. Ի. Аванесов, «И. В. Сталин о развитии языков и диалектов», Известия АН СССР, отд. лит. и языка, 1950 г., том IX, вып. 3.

ջև, պատմական Հայաստանի տերիտորիայում ֆեոդալական մասնը թագավորութունների կազմավորումը, օտարերկրյա նվաճողները բազմաթիվ արշավանքներն ու ասպատակութունները և վերջապես օտարերկրյա այդ զավթիչների կողմից կազմակերպված հայ ժողովրդի զաղթերն ու տեղահանումները:

Հայ հասարակութայն պատմութայն այս առանձնահատկութայններով, ինչպես նաև գրական մշակման ենթարկվելու շնորհիվ ժողովրդի խոսակցական ընդհանուր լեզվից աստիճանաբար հեռանալով պետք է բացատրել հայ հին գրական լեզվի՝ գրաբարի կրախի մասնավելը, տեղական բարբառների աշխուժացումը և գրանց հիման վրա աշխարհարարի կազմավորումը:

Հասարակութայն զարգացման հաջորդ էտապի՝ ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու էտապի մասին խոսելիս ընկեր Ստալինը ասում է. «Հետագայում, կապիտալիզմի երևան գալուն, ֆեոդալական մասնատվածութայն լիկվիդացմանը և ազգային շուկայի դոյացմանը զուգընթաց ժողովուրդները (народность) զարգացան ու դարձան ազգ, իսկ ժողովուրդների լեզուները՝ ազգային լեզուներ: Պատմութայն ասում է, որ ազգային լեզուները հանդիսանում են ոչ թե դասակարգային, այլ համաժողովրդական լեզուներ, ազգի անդամների համար ընդհանուր և ազգի համար միասնական»:¹

Ազգային լեզվի գոյութայնը ինքնին նպաստում է բարբառների անհետացման, Յույց տալով, որ տերիտորիալ բարբառները կարող են հիմք դառնալ ազգային լեզվի համար ընկեր Ստալինը ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է այդպիսի լեզուների մնացած բարբառներին, ապա դրանք կորցնում են իրենց ինքնօրինակութայնը, ձուլվում են այդ լեզուների հետ և անհետանում գրանց մեջ»:² Կապիտալիստական հասարակարգում բարբառների ձուլումը ազգային լեզվի մեջ կատարվում է անհամեմատ ավելի դանդաղ, քան սոցիալիստական հասարակարգում, ուր իսպառ վերացված է անդրազիտութայնը, համաժողովրդական պայքար է ծավալվում բարբառախոսութայն դեմ, ուր ազգային լեզուն գառնում է ողջ ժողովրդի խոսակցական լեզուն, համազգային լեզուն:

Այսպիսով, ընկեր Ստալինի լեզվաբանական հանձարեղ աշխատութայնների լույսի տակ մեզ պարզ դարձավ ոչ միայն

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութայն հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951, թ. էջ 27—28:

² Տես նույնը, էջ 102—103:

լեզուների և բարբառների զարգացումը պատմական տարրեր գարաշըջաններում կապված հասարակութայն զարգացման հետ, այլև բարբառների առաջացման և անհետացման ճանապարհներն ու պատճառները՝ կապված գարձյալ հասարակութայն պատմութայն հետ: Ինչպես տեսանք, բարբառների առաջացման համար գոյութայն ունի երկու ճանապարհ՝ 1) անջատման, բաժանման միջոցով, որն ավելի բնորոշ է տոճատիբական կարգերին, երբ ցեղերի լեզուն, ցեղի տրոճման հետևանքով, բաժանվում էր բարբառների և 2) միացման ճանապարհով, որն ավելի բնորոշ է էթնոսների կազմավորման գարաշըջանին, երբ էթնոսի կազմի մեջ մտնող ոչ ազգակից ցեղերը, միանալով, կյանվելով ձուլվում են հազթնող ցեղի մեջ կորցնում իրենց լեզուն և իրենց խոսվածքով կազմում են հազթնող լեզվի տեղական բարբառը:

Բարբառների առաջացման այս երկու ճանապարհով են առաջացել նաև հայոց լեզվի բարբառները, որոնք հայ հասարակութայն զարգացման պատմութայն համապատասխան ենթարկվելով փոփոխութայնների, հասել են մեզ՝ ժամանակակից բարբառների ձևերով:

Հայ էթնոսի կազմավորման պրոցեսում հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերը, պարտվելով հայասների (հայերի) կողմից ու դառնալով հայախոս, կազմել են հայ էթնիկական լեզվի տեղական տարատեսակները, նրա տեղական (տերիտորիալ) բարբառները: Ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը իր վերջին աշխատութայններից մեկում հիշատակելով, որ հայասցիների լեզուն իր մեջ ընդունել է զանազան պարտված լեզուներից առանձին լեզվատարրեր՝ ավելացնում է. «Երբ այդ լեզուն տարածվում է Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, իր մեջ է ընդունում շատ լեզուներ և նրանց բարբառները, որի հետևանքով ստեղծվում են այդ հայասական (հայկական) լեզվի շատ բարբառներ»:¹

«Լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետութայն շրջանում սխալ կարծիքներ են արտահայտվել նաև հայ բարբառների դասակարգման հարցի վերաբերյալ:

Հայտնի է, որ հին հայապիտութայնը երկար ժամանակ լուելյան հայ բարբառները բաժանում էր արևելյան և արևմը-

¹ Գ. Ղափանցյան, «Ընկեր Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքը և հայազիտութայն մի քանի ինդիբները», «Սովետական Հայաստան», 1951 թ., (№ 8):

տյան կամ ուսուցանայ և տաճկահայ տիպի: Այս դասակարգման հիմքը կազմում էր Հայաստանի այն ժամանակվա աշխարհագրական-քաղաքական բաժանումը: Հետագայում դասակարգման համար իբրև հիմք ճանաչվեց բարբառների ձևաբանական հատկանիշը՝ բայերի ներկա ժամանակի կազմութան եղանակը: Բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը, անշուշտ, մի քայլ էր դեպի առաջ, քանի որ ելնում էր բարբառների բուն լեզվական առանձնահատկություններից և հնարավորություն էր տալիս ճանաչել բարբառները, հեշտացնել նրանց ուսումնասիրման գործը: Հայ բարբառագիտություն մեջ բարբառների ձևաբանական այս դասակարգման հեղինակ մինչև վերջերս էլ ճանաչվել է պրոֆ. Հ. Աճառյանը. «Այդ հատկանիշը գտնողը եղավ պրոֆ. Հ. Աճառյանը և կատարեց բարբառների առաջին գիտական դասակարգումը»:¹

Սակայն, պրոֆ. Հ. Աճառյանից շատ ավելի վաղ այդ հատկանիշը գտել էր Բ. Պատկանյանը: 1869 թ. հրատարակած իր «Исследование о диалектах армянского языка» գրքում Բ. Պատկանյանը հայ բարբառների համար իբրև տարբերակման հատկանիշ ընդունել է բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, ըստ այդմ բարբառները բաժանելով «Ում» և «Կր» ճյուղերի: Ավելին, այդ նույն աշխատություն մեջ նա նկատել է հայ բարբառներից մի քանիսի ներկա ժամանակի «Ս» վերջավորությունը) «բերես ըմ, մնաս ըմ», որը, ինչպես հայտնի է, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի կողմից գիտվեց հայ բարբառների մի նոր՝ չորրորդ ճյուղի հատկանիշ: Բ. Պատկանյանի կողմից կատարված բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը իր ժամանակին ընդունվել և կիրառվել է հայագիտության մեջ: Այսպես, օրինակ՝ լեհ հայագետ Հանուշը 1886 թ. «Sur la langue des Arméniens Polonais» աշխատություն մեջ քննություն առնելով լեհահայաց բարբառը, Բ. Պատկանյանի օրինակով հայ բարբառների տարբերակման հատկանիշը ճանաչել է բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, իսկ Լեոն Մսրյանցը բարբառագիտական իր աշխատություններից մեկում² Բ. Պատկանյանին է համարում հայ բարբառների գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը: Նշանակում է, հայ բարբառների ձևաբանական դասա-

կարգման նախապատվությունը պատկանում է Բ. Պատկանյանին և այսուհետև նրան պետք է ճանաչել այդ գործի հեղինակը, եթե չենք կամենում մեղանչել փաստերի առաջ: Իսկապես, մեծ է Բ. Պատկանյանի մատուցած ծառայությունը հայ բարբառագիտությանը. բավական է հիշատակել, որ վերահիշյալ աշխատություն մեջ հայ բարբառագիտություն տեսական հարցերի վերաբերյալ նա արտահայտել է այնպիսի կարծիքներ, որոնք մինչև օրս էլ պահպանել են իրենց գիտականությունը: Նույն այդ աշխատություն մեջ նա ավել է 8 բարբառի համառոտ նկարագրերը, բավական ընդարձակ ուսումնասիրել է Ազուլիսի բարբառը (գերմաներեն լեզվով), հրատարակել է «Նյութեր հայ բարբառների ուսումնասիրության համար» երկու սովոր ժողովածու և այլն:

Հայ բարբառների ձևաբանական դասակարգումը հետագայում ավելի լրացրեց պրոֆ. Հ. Աճառյանը, որն իր բարբառագիտական բեզմնավոր գործունեությունը սկսելով 1898 թ. շարունակում է մինչև այժմ: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը 1911 թ. «Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների»¹ աշխատության մեջ, դարձյալ հիմք ընդունելով բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, հայ բարբառները բաժանեց երեք ճյուղի՝ «ում», «կր» և «ել/ես»:

Բարբառների ձևաբանական դասակարգումը, սակայն, տակավին հնարավորություն չի տալիս լրիվ ճանաչել բարբառները. շատ բարբառներ իրար նման լինելով ձևաբանական կառուցվածքով, տարբերվում են հնչյունական համակարգով (օր. կարնո և Ակնա) և ընդհանրապես՝ որոշ բարբառներ, տարբերվելով ձևաբանական հատկանիշներով, նմանվում են հնչյունական կազմությամբ (օր. Ղարաբաղի և Հազրուլի): Ահա այս պատճառով անհրաժեշտ եղավ դասակարգել բարբառները նաև ըստ նրանց հնչյունական, բաղաձայնական սիստեմի: Այդ բանը կատարեց պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը, ավելի հեշտացնելով բարբառները բազմակարգման ճանաչելու, նրանց լեզվական բույր իրողություններն ի հայտ բերելու գործը:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» արտապետության շրջանում այդ «ուսմունքի» դիրքերից քննադատության ենթարկվեց հայ բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը, իբրև հնդերոպա-

¹ Պրոֆ. Ա. Ղարիբյան, «Համառոտություն հայ բարբառագիտության», Երևան, 1941 թ., էջ 46:

² Լեոն Մսրյանց, «Հայերեն բարբառագիտություն», Վիեննա, 1897:

¹ «Էմիլյան ազգագրական ժողովածու», հատոր Ը, 1911 թ.:

կան հայագիտութեան ոչ ճիշտ գասակարգում:՝ Քննադատները պահանջում էին բարբառների գասակարգումը կատարել ըստ շարահայտական կառուցվածքի: Այդ քննադատութիւնը ելնում էր Մատի այն սխալ գրույթից, թե լեզվի մեջ կարևորը և հիմնականը շարահայտութիւնն է, որովհետև ծագումնաբանական տեսակետից կազմավորվել է լեզվի նախ շարահայտութիւնը և հետո միայն ձևաբանութիւնը:

Բարբառների ձևաբանական գասակարգման դեմ ուղղված այդ քննադատութիւնը զուրկ է գիտական հիմքից և սխալ նախ այն պատճառով, որ լեզվի հիմքը, ինչպես սովորեցնում է ընկեր Ստալինը, կազմում են քերականական կառուցվածքը (ձևաբանութիւնը և շարահայտութիւնը միասին) և հիմնական բառային ֆոնդը: Մատի սխալ գրույթներէից մեկն էլ հենց այն էր, որ Մատը քերականութիւնը համարում էր գատարկ «ձևականութիւն», «իսկ այն մարդկանց, որոնք քերականական կառուցվածքը համարում էին լեզվի հիմքը՝ ֆորմալիստներ»:՝ Այդ քննադատութիւնը սխալ է նաև այն պատճառով, որ մեր բոլոր բարբառները շարահայտութիւնով իրար ավելի մոտ են, ուստի և հնարավոր չէ գասակարգել ըստ շարահայտութեան, նրանց տարբերութիւնները գերազանցապես ձևաբանական են ու հնչյունաբանական:

* * *

Ընկեր Ստալինը սովետական լեզվաբանութեան լծացումը հաղթահարելու և այդ գիտութեան առողջացման համար նշեց երեք կարևոր խնդիր. 1) լիկվիդացնել արակշէեյտն սեծիմբ, 2) հրաժարվել Մատի սխալներից և 3) մարքսիզմը ներդրել լեզվաբանութեան մեջ:

Ստեղծելով մարքսիստական լեզվաբանութեան մի կուս սիստեմ, ընկեր Ստալինը տվեց լեզվի՝ որպես հասարակական երևույթի ոչ միայն առանձնահատկութիւնները, լեզվի և քար-

բառների զարգացման պատմութիւնը ոչ միայն տոհմատիրական կարգերից մինչև կապիտալիզմի զարաշրջանն ընկած ժամանակաշրջանում, այլև ազգային լեզուների հետագա զարգացման տեսութիւնը սոցիալիստական հասարակարգում՝ կապված սոցիալիստական ազգերի կազմավորման հետ, ինչպես նաև ամբողջական տեսութիւն լեզուների զարգացման մասին՝ ամբողջ աշխարհի մասշտաբով սոցիալիզմի հաղթանակի պայմաններում:

Ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը սովետական լեզվաբանութիւնը հանեց լծացման վիճակից և զուրս բերեց լայն պոզոտա: Սովետահայ լեզվաբանները զինված այդ հանձարեղ սւսմունքով պետք է վերակառուցեն իրենց աշխատանքները և հայագիտութեան հարցերին, այդ թվում նաև հայ բարբառագիտութեան հարցերին, տան ճիշտ, գիտական մարքսիստական բացատրութիւն:

¹ Ս. Ղազարյան, «Հանուն մարքս-լենինյան լեզվաբանութեան», «Սովետական գրականութիւն և արվեստ», Երևան, 1949 թ., № 8:

² Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 96:

Ն. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ն. ՅԱ. ՄԱՌԻ ՈՒՐԱՐՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ
ՔԱՆԻ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գիտություն մեծ կորիֆեյ Ի. Վ. Ստալինը «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվարանության մեջ» իր հոյակապ աշխատությունում միանգամայն նոր էրա բացեց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ: Տալով Ն. Յա. Մառի, այսպես կոչված, լեզվի «նոր ուսմունքի» հանճարեղ քննադատությունը և նշելով, որ «... մեր լեզվարանությունը որքան ավելի շուտ ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից, այնքան ավելի շուտ կարելի է նրան դուրս բերել այն ձգնաժամից, որն ապրում է նա այժմ»,¹ ընկեր Ստալինը լայն հեռանկարներ բացեց ու հնարավորություն ստեղծեց ընդհանրապես լեզվարանության և մասնավորապես նրա անբաժանելի բաղկացուցիչ մասը կազմող ուրարտագիտության հետագա զարգացման համար:

Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական աշխատությունների ուսումնասիրությունը յուրաքանչյուր հետազոտողի կրերի այն եզրակացության, որ նա չի կարողացել հասնել ուրարտերեն լեզվի ոչ բառային ֆոնդի և ոչ էլ, առավել ևս, քերականության օրինաչափ երևույթների պարզարանմանը, երևույթներ, որոնք ընկեր Ստալինը համարում է լեզվի բնորոշ հատկանիշները:

Ն. Յա Մառի ուրարտագիտությունը վերաբերող առաջին տպագիր աշխատությունը լույս է տեսել զեռուս նախառևուրյուն շրջանում, 1915 թվին «Халдская клинообразная надпись из села Ласка Ванского округа» վերնագրով:² Փխտելով իրենից առաջ գոյություն ունեցող, փաստերով բավական հարուստ և պատճա-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվարանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951, էջ 76:

² Известия Императорской Академии Наук, 1915, стр. 1732—1738.

ուարսնված ուրարտագիտական նյութը, Ն. Յա. Մառը այդ լեզվի բնույթը, կարծեք, հավանում է դնել «Նորագույն» հիմքերի վրա:

Իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ տալով ուրարտական թագավոր Արգիշտիի¹ արձանագրության չորս տողից բաղկացած մի բեկորի ուսումնասիրությունը, Ն. Յա. Մառը, ի հակադրություն մյուս բոլոր ուրարտագետների կարծիքի, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ իբր ուրարտերեն սեպագիր լեզուն անցում է ապրել վանկագրային վիճակից գեպի հնչյունայինը: Իր այդ տեսակետը ապացուցելու համար իբրև «փաստ» նա նշում է թագավորանվան գրություն ձևը, այսինքն՝ Ar-gis-ti-še'-ի փոխարեն՝ Ar-gi-iš-ti-še: Ն. Յա. Մառը կարծել է: որ այդ անվան մեր կողմից մեջ բերված երկրորդ գրություն gi-iš վանկագրերի խումբը արդյունք է առաջին գրության giš վանկագրի տրոսման, որը և ըստ նրա նշանակել է իբր gi-iš: Իր այդ համոզմունքը հաստատելու համար հետագայում նա կարծեք ավելի «հարուստ» փաստեր է բերում Սարգուր 2-ի տարեգրությունների ուսումնասիրության մեջ:² Սակայն թե ուրարտերեն և թե մանավանդ ակկադերեն (որից ուրարտացիները վերցրել են իրենց գիրը) լեզուների գրություն օրենքների ուսումնասիրությունը պարզ ու որոշակի կերպով ցույց է տալիս, որ հիշյալ և նման այլ բառերի գրություն տարբերակները ունեն սոսկ գրաֆիկ նշանակություն և այս կամ այն չափով յուրահատուկ երեվույթ են հանդիսանում ավյալ լեզուների գրություն կանոնների համար:

Այդպիսի պատճառաբանության համար ուշագրավ փաստ է ակկադերենի այսպես կոչված սուֆֆիքսային գերանունների հոգնակի թվի 3-րդ դեմքի գրությունը, որի համար պարբերաբար գործածվում են šunu (գրաֆիկորեն šü-nu), šü-un և šun ձևերը: Այսպես, օրինակ՝

1. abêmeš-ja ma-am-man lâ išmu-ù zi kir mâti-šü-un³

Հայրերից-իմ ոչ-ոք չէր լսել անունը երկրի-նրանց

¹ Հայտնի չէ, թե արձանագրությունը Արգիշտի 1-ին է պատկանում թե Արգիշտի 2-րդին, քանի որ տեքստում բացակայում է թագավորի հայրանունը:

² Археологическая экспедиция 1916 г. в. Ван, Петербург, 1922 стр. 30.

³ Friedrich Delitzsch „Assyrische Lesestücke“, Leipzig, 1912, ասուրական Սենեքերիմ թագավորի տարեգրություն, II, 31:

2. sub-hur-ta-šü-nu äš-kun¹
Պարտության-նրանց ևս-մատնեցի
äš-lu-la šal-la-sun²
Ես-կողոպտեցի ավարը նրանց:

Մյուս կողմից էլ սեպագիր լեզուներում գիրն այնպես է հարմարեցված, որ կարող է արտահայտել միմիայն վանկագրային ձևով և նույնիսկ a,ü,u,i,e ձայնավորները ոչ թե պարզ հնչյուններ են, այլ, ըստ էության, դարձյալ վանկագրեր (վանկակազմ): Ուստի Ն. Յա. Մառի այն կարծիքը, թե իբր ուրարտերեն լեզուն ապրել է անցման պրոցես վանկագրայինից գեպի հնչյունայինը՝ շատ հեռու է այդ գրի իրական պատկերն արտահայտելուց:

Ուրարտերեն լեզվի բառային ֆոնդին և քերականությանը վերաբերող խնդիրները քննության օտնելիս Ն. Յա. Մառի մոտ ընավ գոյություն չունի կայուն սկզբունք: Նրա մոտ բացակայում է ձևի և բովանդակության միասնությունը: Մոտքի մասերից բայը նրա մոտ հաճախ ստուգարանվում է որպես գոյական, անկանոն՝ որպես բայ, գերանունը՝ որպես մակրայ, նայած թե ավյալ բառը հնարավոր է արդյոք ստուգարանել «հարեթական սխառմի» մեջ մանող այս կամ այն լեզվի բառապաշարի տեսանկյունից. մինչևիսկ մեկ հնչյունի նմանությունը գեպում նա հնարավոր էր համարում ընդհանրացումներ կատարել:

Մեր կողմից արդեն հիշված հոգվածում Ն. Յա. Մառը արձանագրության բեկորի վերջին տողի šü-a-i-e բառը ամենայն վստահությամբ ստուգարանելով, տալիս է նրան բայական իմաստ, այն է՝ «կառուցել», որոշելով նաև նրա եղանակն ու ժամանակը և կասկածի տակ թողնելով դեմքը (1-ին կամ 2-րդ) Սակայն ուրարտական բայի կառուցվածքի լուրջ ու հոգատար քննությունը ցույց է տվել, որ հիշյալ բառը ոչ մի ընդհանրություն չի կարող ունենալ բայի հետ թեկուզ հենց միայն իր ձևի տեսակետից:

Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական աշխատություններում բառերը հաճախ արհեստական բաժանման են ենթարկվում, որի հետևանքով էլ անհնարին է դառնում ընկալել ավյալ բառի ձևը և

¹ Friedrich Delitzsch „Assyrische Lesestücke“ Leipzig, 1912, ասուրական Սենեքերիմ թագավորի տարեգրություն, V 66—67.

² Տես նույնը, II 36,68. Ստացվել է šaj-lat-šun ձևից, քանի որ ակկադերենի ասուրական բարբառում, որպես օրինակավ երևույթ, «iš» կոմբինացիան միշտ տալիս է «ss» կամ «s»:

իմաստը: Այդպիսի արհեստական բաժանումներից ստացված տարրեր մասնիկները Ն. Յա. Մառի կողմից թարգմանվում են միևնույն իմաստով: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1917 թ. նրա հրատարակած «Իեկիրարիի խալդյան արձանագրության բեկորները»¹ վերնագրով հոդվածը, որի մեջ արձանագրության նենց առաջին առդում հիշատակվող uš-ma-ši-ni գոյականը, որ զբղված է գործիական հոլովածեով և նշանակում է «հզորություն», Ն. Յա. Մառի մոտ բաժանվում է երկու մասի uš ma ši-ni և թարգմանվում «այս հուշարձանը»²: Նույնպիսի բախտի է արժանանում նաև 5-րդ առդի զարձյալ գործիական հոլովածեով հիշատակվող al-su-i-ši-ni գոյականը, որ նշանակում է «մեծություն» և Ն. Յա. Մառի կողմից կարդացվում է al su-i-ši-ni «այս շինությունը»: Առավել զարմանալին այն է, որ հիշյալ բառերից անջատած uš, al մասնիկները և 3-րդ առդի i-ni բառը թարգմանվում են միևնույն իմաստով, իսկ 7-րդ առդի al-su-ù-i-ni բառը, որ վերոհիշյալ alsuišini բառի հետ միասին ունի նույն արմատը, գործածված է ածական անվան առումով, թարգմանվում է «вышненебесный»: Այս վերջին բառի ոչ թե մոտավոր, հավանական, այլ ուղղակի ճշգրիտ թարգմանություն համար, նենց Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական ուսումնասիրությունների շրջանում և նույնիսկ նրանից բավական վաղ, գոյություն ունեին լուրջ և ծանրակշիռ փաստեր:

Alsuiini բառի իմաստն ընկալման համար անհրաժեշտ էր կատարել սովորական համեմատություններ նախ՝ ուրարտական և ապա՝ ասուրա-բարելական սեպագիր արձանագրությունների այն տեքստերում, որոնց մեջ հանդես էր գալիս թագավորական կամ արքայական, այսպես կոչված, տիտղոսաշարը: Կարելի էր այն է, որ Ն. Յա. Մառի այս ուսումնասիրության մեջ տեղ գաած արձանագրության 7-րդ առդում, Մենուայի, Իշպուինիի որդու տիտղոսաշարում ուրարտական միայն մեկ բառ է հիշատակվում՝ alsuini, իսկ մյուս երեք բառերը (ավելի ճիշտ գաղափարագրերը) ասուրա-բարելական են և նույնությամբ գործածված ուրարտերենում: Եթե ավյալ առդը, այն է՝ LUCAL

¹ Н. Я. Марр, «Обломки Делибабинской халдской надписи», ЗВО XXIV, Петроград, 1917.

² Ušmaše բառը ըստ Գ. Ղափանյանի նշանակում է «փառք» և իր ušm-արմատով կապվում է վրաց sm-ena «խել» և սեմական šm «անուն, լսել» արմատների հետ: Հմմտ. իմաստով ուսաց слыть և слава (ծանոթ. խմբ.):

DAN-NU LUCAL al-su-i-ni հոգատարություն համեմատությամբ, ստենք, ասուրական թագավոր Սենեքերիմի տարեգրության¹ նենց առաջին իսկ առդի հետ, որի իմաստը ճշտված էր շատ ավելի վաղ, քան Ն. Յա. Մառի հիշյալ ուսումնասիրությունը, — ապա վերջինս, թեկուզ և իր համար, այն ժամանակ, զուցե միայն հավանականության սահմաններում, այնուամենայնիվ ճիշտ արդյունքի կհանդեր, այսինքն՝ կտար al-su-i-ni ուրարտերեն բառի (որի հոմանիշն է CAL գաղափարագիրը) իրական թարգմանությունը, այսինքն՝ «մեծ»:

Դեռ ավելին. Ն. Յա. Մառի վերոհիշյալ հոդվածի հրատարակությունից ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ ուրարտական տեքստերի Մ. Վ. Նիկոլսկու 1896 թ. հրատարակության² մի արձանագրության մեջ հանդես է գալիս այդ նույն արտահայտությունը, որի մեջ բոլոր բառերը հիշատակված են ասուրաբարելական գաղափարագրերով: Եվ ոչ միայն այդ, այլև այստեղ մեղ հետաքրքրող al-su-ù-i-ni բառի փոխարեն գործածված CAL գաղափարագիրը միաժամանակ ունի «ni» հնչյունական լրացումը, որը մի անգամ ևս հաստատում է, որ այդ բառն անպայման ունի նմանօրինակ վերջավորություն: Եվ վերջապես, այս նույն արձանագրության 8-րդ առդում Մ. Վ. Նիկոլսկին al-su-ši-ni բառի իմաստը (չենք ասում նրա քերականական ձևի մասին) ճիշտ է որոշում:

Վերոհիշյալ փաստերից երևում է, որ, ինչպես ընկեր Ստալինն է ասում, Ն. Յա. Մառը լեզվաբանության մեջ մացրել է «...մաքսիզմին ոչ հատուկ անհամեստ, պարծենկոտ, մեծամիտ տոն, որը տանում է գեպի անհիմն ու թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանության մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից առաջ»³:

Ն. Յա. Մառը իր ուրարտագիտական ուսումնասիրությունների մեջ շատ ավելի զբաղվել է շինծու ստուգաբանություններով, քան այդ լեզվի գոյություն ունեցող բառագանձի և փաստական նյութի հետազոտությամբ: Լեզվաբանական շատ իրողություններ և բառերի բացատրություններ, որոնք շատ հաճախ հնարավոր էր տալ առանց մեծ զգվարություն, եթե հետա-

¹ Fr. Delitsch, «Assyrische Lesestücke», Leipzig, 1912.

² М. В. Никольский, «Клинообразные надписи Закавказья» МАК. V, 1896, XII 9-10.

³ Բ. Վ. Ստալին, «Մաքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 74:

դատարը ծանոթ լինելը իր ժամանակ հայտնի ուրարտական արձանագրությունների մատուցած փաստական նյութին և զբաղվելը ավյալ նյութի սխառեմավորման, տարրեր արձանագրությունների միանման ֆրագմենտների համեմատություն խնդիրներով, ն. Յա. Մառի մոտ անպայմանորեն դառնում են «ստուգաբանություն նյութ»: նա հնարներ է որոնում և «գտնում» ցանկացած բառի ստուգաբանություն համար:

Համարյա թե չենք հանդիպում ուրարտերեն որևէ բառի կամ արտահայտություն, որ ն. Յա. Մառն իր ուսումնասիրությունների մեջ թարգմանած չլինի: Այդ տեսակետից, որոշ իմաստով, նա կարծեք շարունակել է Հ. Սանդալյանի ապաշնորհ գործը,¹ որի ուրարտական սեպագիր (մինչև 1900 թ. հայտնի) տեքստերի ամբողջական հրատարակությունը, զոնե մեր կարծիքով, մի քայլ ևս էր Սեյսյան հրատարակությունների համեմատությունը:²

Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական է այն փաստը, որ չնայած Արդիշտի 1-ի Ծ. Ե. Շուլցի կողմից 1828 թ. Վանում հայտնաբերված Խորխոթյան տարեգրությունների տեքստը, իր նկարագրական նյութերով հանդերձ, հրատարակվել էր դեռևս 1846 թ. ֆրանսիական «Ասիական ընկերություն» ամսագրում³ և այն տարեգրության 1-ին սյունակի 13—14 տողերը լիակատար լույս էին սփռում ուրարտերեն atibi բառի, ավելի ճշգրիտ՝ թվական անվան, իմաստի ընկալման համար, որպես «10000», այնուամենայնիվ հիշյալ հրատարակությունից 80 տարի հետո, 1922 թվին, ն. Յա. Մառը Սարգսյան տարեգրությունների իր ուսումնասիրության մեջ, փոխանակ դիմելու գոյություն ունեցող պարզորոշ փաստական նյութին, դարձյալ նպատակահարմար է գտնում դիմելու իր համար սովորական ստուգաբանությունների մեթոդին և կանգ է առնում այդ բառի «1000» նշանակող թարգմանություն առջև, չնայած այն հանգամանքին, որ հարևանցիորեն, առանց որևէ փաստարկի, նշում է այդ բառի նաև գրաբարյան «բիւր» իմաստ ունենալու հնարավորությունը:

Բավական բնորոշ են նաև ակկադերեն մի շարք գաղափարագրերի և նբանց լիովին համապատասխանող ու հոմանիշ ուրարտերեն բառերի թարգմանությունները: Այսպես, օրինակ՝

¹ J. Sandalgin „Les inscriptions cunèformes urartiques“, Venise 1900.

² JRAS, 1882, vol. XIV, part. 3.

³ Journal Asiatique, Paris, 1840, vol. IX, p. 257.

Սարգսյան տարեգրությունների 3-րդ սյունակի 37-րդ տողում հիշատակվող ակկադերեն T¹P¹ գաղափարագիրը, որի իմաստը ճշտված էր վաղուց ի վեր «կենդանի» (живой), ն. Յա. Մառի կողմից ընթերցվում է նրա վանկագրային նշանակությամբ t¹p¹ և թարգմանվում «գեկավար», «պարագլուխ»: Այդ նույն բանը անհրաժեշտ է ասել նաև ուրարտերեն at-բայի մասին, որ տարրեր բնագրերում և նույնանման արտահայտություններում հանդես է գալիս նրա մերթ գաղափարագիր AKĀLU-bi և մերթ վանկագրային a-tū-bi ձևերով, նշանակելով երկու գեպրում էլ «լափեցի», «կերա»: Սովորաբար այդ բայը հանդես է գալիս ուրարտերեն KURE-ba-ni բառի հետ, որ նշանակում է «երկիր»: Ամբողջ իմաստը լինում է «երկիրը լափեցի», որը ոճական առանձնահատկություն է և որպես օրինաչափ երևույթ հանդես է գալիս նաև ասուրա-բարելական արձանագրություններում: Հիշյալ բայի (ինչպես նաև գոյական անվան) նմանօրինակ մեկնաբանման համար մենք ունենք նաև Գ. Ա. Ղափանցյանի ստուգաբանությունը. այդ at¹-բայը համեմատվում է լեթերեն at- կամ et- «ուտել» և ebani² գոյականը՝ մեզք. abani «տեղ», վրաց ubani «ավան, թաղամաս» և հայերեն նույնանման և նույնիմաստ բառերի հետ:

Սակայն ն. Յա. Մառին քիչ էր հետաքրքրում վերոհիշյալ at-բայը ուրարտերեն լեզվի սեփական փաստական նյութի և, առավել ևս, այդ լեզուն կրող ժողովրդի հետ պատմական առնչություն ունեցած ժողովուրդների (ասուրա-բարելացիների, լեթերի, խուրրիտների) սեպագիր լեզուների ընդհանրությունների միջոցով բացատրելու հնարավորությունը: Նրան հետաքրքրում էին միայն հարեթական իր «թեւրիայի» կամ, այսպես կոչված, լեզվի «նոր ուսմունքի» «սկզբունքները», որոնց տեսանկյունից էլ նա սովորաբար տալիս էր ուրարտերեն բառերի բունագրոսիկ ստուգաբանությունը: Պատահական չէ, որ at-բայը, որի ճշգրիտ իմաստը ամենայն պարզությամբ հաստատվում է հարուստ փաստական նյութով, ն. Յա. Մառի մոտ թարգմանվում է «գերել»:

Միանգամայն նմանօրինակ ճակատագրի է արժանանում ն. Յա. Մառի կողմից նաև šusini բառի թարգմանությունը, որը

¹ Г. А. Кананцян, „Общие элементы между урартским и хеттским языками“, Ереван, 1936, стр. 52.

² Գ. Ա. Ղափանցյան, «Ուրարտուի պատմությունը», Երևան, 1940, էջ 38:

չափազանց կարևոր էր ոչ միայն ավյալ բառի բացատրության, այլև ուրարտական թագավորների արշավանքների պատմության ուսումնասիրության համար:

Šusini բառը ուրարտական սեպագիրը տեքստերում և հատկապես տարեգրություններում հանդես է գալիս թագավորական արշավանքների նկարագրության եզրափակիչ տողերում: Այսպես, օրինակ՝ Սարգուրյան տարեգրության մեջ ուրարտական թագավորը իր 4-րդ արշավանքի նկարագրությունը եզրափակում է հետևյալ արտահայտությամբ: ^{1D} Sar-du-ri-še a-li-e ^D Hal-di a¹ iš-ti-ui-e² i-na-ni-li ar-ni ù-ši-ni-li³ šū si-ni MI za-du-ù-bi, որ նշանակում է. «Սարգուրն ասում է՝ Պալզ ասածս շնորհիվ, այս ձեռնարկությունները մեկ տարում են կատարեցի»:

Ուշագրավ է, որ հիշյալ և նման այլ բնագրերում MI «տարի» գաղափարագրի հետ միասին սովորաբար հանդես է գալիս մերթ «1» թվականը և մերթ šusini բառը: Հենց այդ փաստը բազմաթիվ ուրարտագետների բերել է այն եզրակացության, որ այս վերջինը հանդիսանում է «1» թվական անվան հնչյունական (ավելի ճիշտը՝ վանկագրային) արտահայտությունը և այդպիսով հաստատվել է ուրարտերեն šusini բառի իմաստը: Գեոևս 1900 թ. գերմանացի գիտնական Լեման Հասուպար,⁴ ինչպես ինքն է ասում՝ վրացագետ Ջանաշվիլու հազարգրությունների հիման վրա, ուրարտագետների ուշագրությունն է հրավիրել ուրարտերենի և կովկասյան լեզուների ազգակցության հարցի վրա, ուրարտերեն atibi ու վրացերեն at (1), մեզրելական viti «10.000» (10×10×100) àti-at-asi, viti-auto-asi, այնուհետև ուրարտերեն šusini ու լեզգիական լեզուներից գիդոյական լեզվի sis, siz. բառերի բարենչություն և համանման իմաստ ունենալու փաստերի վրա: Այդ մասին ակնարկել է նաև Վ. Բելիբ:⁵

Սակայն այսպիսի ու նման այլ հավանական ենթադրությունները բնավ դուր չեն եկել Ն. Յա. Մառի ճաշակին և հա-

¹ Ի. Ֆրիդրիխի թարգմանությունը. տես «Einführung ins urartäische» Leipzig, 1933, § 65.

² Գ. Ա. Ղափանցյանի թարգմանությունը. տես «Ուրարտաբի պատմություն», Երևան, 1940, էջ 38:

³ Г. А. Ка п а н ц я н, «Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении», Ереван, 1940 г., стр. 94—95.

⁴ Bericht über die Ergebnisse. Sitzung, Berlin, s. 633.

⁵ V. B e l e h, Verhandlungen der Berliner anthropologischen gesellschaft. 1895, էջ 615: նույն տեղում տես նաև Լեմանի հոդվածը, 1899, էջ 599:

մոգմուռքին: Առանց որևէ հիմնավոր փաստի, նա հրաժարվում էր իրականությունը միանգամայն համապատասխանող կռահումից, որ ներկայումս ճշտված է:

Մենք բավական երկար կանգ առանք ուրարտերեն šusini բառի իմաստի ճիշտ ընկալման հարցի վրա. քանի որ այդ բառի իրական բացատրությունը հանդիսանում է ուրարտագիտության խիստ կարևոր, սկզբունքային խնդիրներից մեկը հենց այն իմաստով, որ նրա միջոցով է լուծվում ուրարտական թագավորների, առանձնապես տարեգրություններում հիշատակվող, յուրաքանչյուր տարվա արշավանքների պատմությունը: Եվ շատ հետաքրքիր է, թե Ն. Յա. Մառն ինչպես է սահմանադատել Սարգուր 2-րդի յուրաքանչյուր տարվա արշավանքները, եթե նրա տարեգրությունների իր ուսումնասիրության մեջ վերահիշյալ šusini բառը թարգմանել է «երկու»:¹ Ինչպես երևում է, Ն. Յա. Մառի համար առանձին զժվարությունն չի հանդիսացել մյուս խնդիրների թվում նաև այս խնդրի բանազրուսիկ լուծումը: Եվ պատահական երևույթ չէ, որ, ըստ նրա, այդ տարեգրությունները տեղեկություն են տալիս Սարգուր 2-րդի կատարած 23 արշավանքների մասին, ըստ որում հեղինակը շեշտում է, որ ինքը նկատի չունի ավյալ թագավորի մյուս, փոքր արձանագրություններում նկարագրված արշավանքները, այլպես այդ թիվը բավական կմեծանար:²

Դարձյալ զարմանալի իրողություն Ն. Յա. Մառի «հետևություններում»: Պարզվում է, որ նա այն կարծիքին է, թե իբր ուրարտական թագավորը իր տարեգրություններում և արշավանքների ընթացքում զանազան պատմական վայրերում թողած արձանագրություններում ակնարկում է միանգամայն տարբեր արշավանքների մասին: Ն. Յա. Մառի այս հետևությունը նշանակում է որ սարգուր 2-ի տարեգրությունները հանդիսանում են ծավալի տեսակետից չափազանց մեծ մի արձանագրություն և հենց զբաղում էլ միայն, այսինքն՝ ծավալով, տարբերվում են այդ թագավորի մյուս արձանագրություններից: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ուրարտագիտությանը, թագավորական տարեգրությունները սովորաբար նկարագրում են ոչ թե նոր արշավանքներ, այլ հանդիսանում են նույն թագավորի արշա-

¹ Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, Сард. летопись, III, 44, էջ 49.

² Տես նույնը, էջ 56.

վանքների ընթացքում պատմական վայրերում թողած փոքր արձանագրությունների ամփոփագիրը: Եվ այդ տեսակետից, տարեգրությունների փաստական նյութը կարող է լրացնել, և իսկապես լրացնում է, նույն տարեգրությունների հեղինակի մյուս, փոքր արձանագրություններում տեղ գտած փաստական նյութը և ընդհակառակը:

Ըստ երևույթին, Ն. Յա. Մառի համար, Սարգուրյան տարեգրությունների ուսումնասիրության մեջ արշավանքները սահմանադատելու համար «հիմք» են ծառայել i-ku-ka-ni MI¹ կամ i-ku-ka-ni [šà]-a-li² արտահայտությունները, որոնցում երկրորդ բառը «տարի» նշանակությամբ հանդես է գալիս մի զեպում՝ ակկադերեն գաղափարագրի և մյուս զեպում՝ նրան հոմանիշ ուրարտերեն բառի ձևով: Այդ նույն արտահայտության առաջին բառը, որ ուրարտագետների կողմից ճշտորեն թարգմանվում է «նույն», Ն. Յա. Մառը «ստուգարանել» է «հաջորդ», հետևաբար, հնարավոր է, որ նա հենց այդ տեղանկյունից էլ մտեցած լինի արձանագրության սահմանադատմանը տարեգրություններում:

Ն. Յա. Մառը ուրարտերեն լեզվի սկսնակ ուսումնասիրողներին կարող է թյուրիմացության մեջ զցել ոչ միայն իր «ստուգարանական» որոնումներով, այլև սեպագիր տեքստերի վերծանման մեջ հանդես բերած բազմաթիվ տեխնիկական սխալներով: Ա. Սեյսի³ ուրարտերեն տեքստերի հրատարակությունից ընդամենը մեկ տարի հետո, 1883թ., ֆրանսիացի հետազոտող Գյույարըս⁴ ֆրանսիական «Ասիական ընկերության» ամսագրի էջերում հանդես եկավ մի հոդվածով, որի մեջ խիստ քննադատության էր ենթարկում Ա. Սեյսի սխալ կարգացված մի շարք վանկագիր նշանները, հետևաբար՝ նաև բառերը: Այդ սխալների թվում նա հիշատակում է նաև ուրարտերեն tek-«խոնարհեցնել» բայը, որը Ա. Սեյսի կողմից իր վերահիշյալ հրատարակության մեջ ամենուրեք ընթերցվել է lak-: Ն. Յա. Մառին ըստ երևույթին հայտնի չի եղել Ս. Գյույարի հիշյալ հոդվածը, որի հրատարակությունից շուրջ 4 տասնամյակ հետո,

Սարգուրյան տարեգրության իր ուսումնասիրության մեջ, այդ բայը ընթերցում է մերթ lak- և մերթ tek- ձևերով:¹

Այդ տեսակետից չափազանց բնորոշ է Ն. Յա. Մառի կողմից Սարգուրյան տարեգրությունների 6-րդ արձանագրության 10-րդ տողում հիշատակվող tērusi (չափի միավոր) բառի սխալ ընթերցումը, ընդ որում նաև նրա սխալ ստուգարանությունը:² Սա կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ վերահիշյալ բառի մեջ վանկագիրն արտահայտող սեպագիրը նշանը միայն Սարգուրյան տարեգրության հիշյալ տեղում է, ու առանց որևէ կասկածանքի կարելի է ընդունել որպես այդպիսին, մինչդեռ մեզ հայտնի մյուս բոլոր արձանագրություններում հանդես է գալիս սեպագիր այլ նշան, որն ակկադերենում ունի նախ իյի և ապա իյի նշանակություն: Աստի մինչև վերջին ժամանակներս ուրարտագետները, հավանաբար, հավատալով Ն. Յա. Մառի հեղինակությանը, այդ վանկագիրը կարգացել են իյի բառը hiyusi: Հիշյալ վանկագրի, ինչպես նաև բառի ճշգրիտ ընթերցման պատիվը պատկանում է Ի. Մ. Գյակոնովին, որը վերջնականապես հաստատեց tērusi կամ tērusi գրություն անկասկած ձևերի անկայությունը:

Ավելորդ չենք համարում նշել նաև, որ ուրարտերեն սեպագիր արձանագրություններում տեղ գտած ասուրա-բարելա-կան լեզվի մի շարք գաղափարագրեր, որոնց ճշգրիտ ընթերցումը և իմաստը հայտնի էին վաղուց ի վեր,³ Ն. Յա. Մառի կողմից գարձյալ ազճատման ու իմաստազրկման են ենթարկվում: Այսպես, օրինակ՝ Սարգուրյան տարեգրությունների 3-րդ սյունակի 19-րդ տողում հիշատակվող LuEN. NAM գաղափարագիրը, որ նշանակում է «փոխանորդ» (наместник), Ն. Յա. Մառի մոտ ընթերցվում է LuEN-hu-i և թարգմանվում «ժողովրդի պետեր», և կամ 2-րդ սյունակի 15-րդ տողում հիշատակվող «ձի» գաղափարագիրը ընկալվում է ^{AN. SU}KUR. RA և արտահայտվում՝ «հենդանի երկրի Ռա (rah-րաֆ-ի փոխարեն), սասենների տոհմի էտրուսիների կամ ուրարտացիների, որոնց աստեմը, ինչպես

¹ Археологическая экспедиция; 1916 г. в Ван, Петербург, 1922. А 13.

² Տես նույնը, 1 25

³ JRAS, 1882, vol XIV. part. 3.

⁴ «Nete sur quelque particularités des inscriptions de Van», Journal Asiatique, huitième série, tome I, Paris, 1883, p. 261.

¹ Археологическая экспедиция, 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, стр. 42, А₂; стр. 47, II₂₃.

² Н. Я. Марр, «Материалы по халдской эниграфике из командировки И. А. Орбели в Турецкую Армению», 380, XXIV, Петроград, 1917, стр. 97—124.

³ Fr. DeHitzsch, «Assurische Lesestücke», Leipzig, 1912.

հայտնի է, հանդիսացել է ձին»¹ Սակայն ակիպերեն լեզվին փոքր ինչ ծանոթ յուրաքանչյուր հեազոտողի համար կասկածանքի բնավ ենթակա չէ, որ վերսնիշյալ գաղափարագիրը ստուգարանում է «լեռնային ավանակ»: Դժբախտաբար Ն. Յա. Մառին հայտնի չի եղել, որ «երկիր» KUR գաղափարագրի կամ սրուշիի համար գործածվող սեպագիր նշանը ակիպերենում, ինչպես այժմ հայտնի է նաև ուրարտերենում (տես KUR^{ba-ba-ni}), միաժամանակ նշանակել է «լեռ», «սար»:

Ն. Յա. Մառի կողմից սխալ է ընթերցվում նաև նույն սարեգրությունների I սյունակի 8-րդ տողում հիշատակվող IUD.^{mi-ni} ակիպերեն գաղափարագիրը, որ նշանակում է «մեկ օր»: Ն. Յա. Մառն այն ընթերցում է վանկագրային նշանակութամբ, իսկ «մեկ» թվականի փոխարենն՝ «60»: Սակայն բնագրից ամենայն պարզությամբ երևում է, որ ուրարտական թագավոր Սարգուր 2-րդը իր առաջին արշավանքի ժամանակ 1 օրում հնազանդեցնում է 23 քաղաք:

Ընկեր Սաալինը ուսուցանում է, որ «...մեր լեզվարանությունը սրբան շուտ ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից, այնքան ավելի շուտ նրան կարելի է դուրս բերել այն ճշմարտամից, որ ապրում է նա այժմ»² Ուրարտագիտությունը նույնպես պնաք է ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից:

¹ Археологическая экспедиция. 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, стр. 42, А₂; стр. 47, П₂₁.

² Ի. Սաալին, «Մարբրիզմը և լեզվարանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 76:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պր. Ասիանյան—Սաալինյան ուսումնաբեր լեզվի մասին և հայագիտության մի քանի խնդիրներ	5
А. Мовсисян—Вопросы языка и мышления в свете трудов И. В. Сталина о языке	19
Ա. Մուրվալյան—Հայ-վրացական բանասիրության մի քանի հարցերի շուրջը	39
Վ. Առաքելյան—Աշխարհարարի հնչյունափոխության օրինակափությունները	59
Հր. Սանտան—Հայոց լեզվի ուսումնասիրության հնգերորդական փուլի մի քանի հարցերի շուրջը	87
Հ. Մկրտչյան—Հայ բարբառագիտության մի քանի հարցեր Ի. Վ. Սաալինի լեզվարանական ուսումնաբեր լույսի տակ	121
Ն. Հարության—Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական աշխատությունների մի քանի սխալների մասին	151

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Հրատարակչության խմբագրի՝ Ա. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Տեխ. խմբագրի՝ Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Կ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՀԽ 91

ՎՖ 03173

Հանձնված է արտադրության 12/VI 1951 թ., ստորագրված է տպագրության
20/VII 1951 թ., պատվ. 224, հրատ. 819, տիրած 1000, տպագր. 10^{1/4} մամ.,
1 մամ. 38.000 տպանիշ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Արևոն, Արտվյան 124